

Філософська думка

3 1975

Зміст

Характерні риси соціалістичного способу життя

Л. В. Сохань, М. В. Кирилова — Всенародна освіта 3

Методологічні проблеми спеціальних наук

О. М. Ткаченко — Особливості розвитку оучасної психологічної науки . . . 11

В. Д. Онищенко — Методологічний статус поняття стану в спеціальних науках 19

В. С. Лук'янець — Математизація знання як теоретична процедура 25

Ю. Д. Прилюк — Регулятивна функція соціальної комунікації 35

Б. А. Гаєвський, Л. А. Кулешова — Капіталістичний закон народонаселення і масове безробіття 45

М. М. Радічук — Моральна свідомість і моральні норми 54

М. О. Булатов — Суперечливий характер ідеалістичної філософії Шеллінга 60

А. О. Пашкова — Інтерпретація Шеллінга у вітчизняній філософії початку XIX ст. 70

На допомогу соціологові-практику

В. Л. Оссовський — Формування соціально-професійної орієнтації молоді . 79

Критика буржуазної ідеології

В. А. Стокяло — Проблеми соціального розвитку в кривому дзеркалі клерикальних «радянологів» 88

А. А. Лук'яничкова — Неспроможність філософських виправдань агресії і насильства 98

Ф. М. Придубалов — Спотворене тлумачення соціальної активності в сучасному православ'ї 107

Наукове життя

І. М. Молчанов, Л. В. Никонорова — Діалектичний і історичний матеріалізм — філософська основа комуністичного світогляду 113

Проблемні огляди літератури

Філософські проблеми біології у працях науковців республіки (1971—1974 рр.) 119

Рецензії

Ф. П. Медведєв, К. П. Медведєв — Мова й ідеологічна боротьба . . . 124

Б. Г. Кубланов — Про свободу творчості 125

В. Л. Василенко — Поспішна публікація 127

П. Ф. Йолон — Логико-методологічний аналіз загальної теорії систем . . . 130

К. І. Косуха, М. Ф. Рибачук — Ідейна криза релігії і релігійний модернізм 133

Наші автори 136

СОДЕРЖАНИЕ

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Л. В. Сохань, М. В. Кириллова* — Всенародное образование. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *А. Н. Ткаченко* — Особенности развития современной психологической науки. *В. Д. Онищенко* — Методологический статус понятия состояния в специальных науках. *В. С. Лукьянец* — Математизация знания как теоретическая процедура. ♦ *Ю. Д. Прилюк* — Регулятивная функция социальной коммуникации. *Б. А. Гаевский, Л. А. Кулешова* — Капиталистический закон народонаселения и массовая безработица. *Н. М. Радичук* — Моральное сознание и моральные нормы. *М. А. Булатов* — Противоречивый характер идеалистической философии Шеллинга. *А. А. Пашкова* — Интерпретация Шеллинга в отечественной философии начала XIX века. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *В. Л. Оссовский* — Формирование социально-профессиональной ориентации молодежи. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *В. А. Стокляло* — Проблемы социального развития в кривом зеркале клерикальных «советологов». *А. А. Лукьянчикова* — Несоостоятельность философских оправданий агрессии и насилия. *Ф. М. Придувалов* — Искаженное толкование социальной активности в современном православии. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *И. Н. Молчанов, Л. В. Никонорова* — Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения. ПРОБЛЕМНЫЕ ОБЗОРЫ ЛИТЕРАТУРЫ. Философские проблемы биологии в трудах ученых республики (1971—1974 гг.). РЕЦЕНЗИИ. *Ф. П. Медведев, К. П. Медведев* — Язык и идеологическая борьба. *Б. Г. Кубланов* — О свободе творчества. *В. Л. Василенко* — Последняя публикация. *П. Ф. Яолон* — Логико-методологический анализ общей теории систем. *К. Н. Косуха, Н. Ф. Рыбачук* — Идеинный кризис религии и религиозный модернизм. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

TYPICAL FEATURES OF THE SOCIALIST MODE OF LIFE. *L. V. Sokhan, M. V. Kuleshova* — National Education. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SPECIAL SCIENCES. *A. N. Tkachenko* — Peculiarities in Development of Modern Psychological Science. *V. D. Onishchenko* — Methodological Status of the Concept of State in Special Sciences. *V. S. Lukyanets* — Mathematization of Knowledge as a Theoretical Procedure. ♦ *Yu. D. Prilyuk* — A Regulative Function of Social Communication. *B. A. Gaevsky, L. A. Kuleshova* — The Capitalist Law on Population and Mass Unemployment. *N. M. Radichuk* — Moral Consciousness and Moral Standards. *M. A. Bulatov* — A Contradictory Character of Idealistic Philosophy of Schelling. *A. A. Pashkova* — Interpretation of Schelling in the Home Philosophy at the Beginning of the 19th Century. AID TO THE SOCIOLOGIST-PRACTICIAN. *V. L. Ossovsky* — Formation of Social-Professional Orientation of Youth. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *V. A. Stoklyalo* — Problems of Social Development in the Distorting Mirror of Clerical "Sovietologists". *A. A. Lukyanchikova* — Groundlessness of "Philosophical Justifications" of Aggression and Violence. *F. M. Pridvalov* — Perverted Interpretation of Social Activity in Modern Orthodoxy. SCIENTIFIC LIFE. *I. N. Molchanov, L. V. Nikonorova* — Dialectical and Historical Materialism — a Philosophical Foundations of the Communist Ideology. PROBLEM SURVEYS OF LITERATURE. Philosophical Problems of Biology in the Works by Scientists of the Republic (1971—1974). REVIEWS. *F. P. Medvedev, K. P. Medvedev* — Language and Ideological Struggle. *B. G. Kublanov* — On the Freedom of Creation. *V. L. Vasilenko* — A Hasty Publication. *P. F. Jolon* — Logical and Methodological Analysis of the General Theory of Systems. *K. I. Kosukha, N. F. Rybachuk* — Ideological Crisis of Religion and Religious Modernism. OUR AUTHORS.

Всенародна освіта

Л. В. СОХАНЬ, М. В. КИРИЛОВА

Однією з важливих рис соціалістичного способу життя є всебічний розвиток духовної культури, залучення усіх членів суспільства до справжніх духовних цінностей через систему освіти, навчання, виховання, через розгалужену мережу масових комунікацій. Складовою частиною цієї багатогранної культурної діяльності суспільства є народна освіта, поставлена в радянському суспільстві на рівень державного завдання. Система освіти, що функціонує нині в СРСР, відображає історичні завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції, втілює велич комуністичних ідеалів і гуманізм нашого суспільства.

Згідно з марксистсько-ленінським вченням, яке розкриває об'єктивні закономірності розвитку суспільства і людської особистості, освіта є важливою соціальною функцією суспільства, детермінованою рівнем розвитку продуктивних сил і суспільними відносинами, а також досягнутим рівнем культурного розвитку. Система освіти в СРСР будується згідно з панівними в радянському суспільстві духовними і моральними цінностями, що виражають комуністичні ідеали. Вона відображає об'єктивні тенденції соціально-економічного і науково-технічного розвитку суспільства і вимоги, що ставляться перед людиною сучасною епохою.

Розробка стратегії освіти, її прогнозування, програмування і планування в умовах сучасного соціально-економічного і науково-технічного прогресу виступає як об'єктивна вимога, історичне веління епохи. XXIV з'їзд КПРС визначив головні завдання і шляхи дальшого розвитку всенародної освіти та комуністичного виховання радянських людей. Центральний Комітет КПРС і Радянський уряд прийняли низку постанов, у яких накреслена широка програма розвитку освіти в СРСР на найближче десятиріччя; в липні 1973 року були прийняті основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту. В усіх цих документах перед системою освіти нашого соціалістичного суспільства ставиться завдання: готувати спеціалістів, здатних на високому професійному рівні розв'язувати завдання комуністичного будівництва, формувати всебічно розвинену людину, будівника комуністичного суспільства.

Радянське суспільство вперше в історії ставить і розв'язує завдання великого соціального значення — забезпечення справді всенародної освіти. Слід зазначити, що радянська система освіти розвивається як всенародна, як антипод так званій елітарній освітній системі, що виправдовує і узаконює соціальну нерівність у буржуазному суспільстві. Елітарна система освіти не тільки обмежує законні права людини, але й суперечить вимогам економічного і соціального розвитку суспільства в сучасну епоху, коли освіта є не просто навчанням, але й важливим чинником економічного і соціального розвитку суспільства.

При елітарній системі освіти лишається нереалізованим величезний творчий потенціал значної частини населення, багатьох соціальних груп суспільства, яких не охоплює елітарна система освіти.

Капіталізм не зацікавлений у значному піднесенні культурного і освітнього рівня мас, у всебічному розвитку трудящих. Буржуазія протидіє зростанню культурного і освітнього рівня народних мас, бо побоюється, що освіченість сприятиме розвитку їхньої класової самосвідомості, усвідомленню історичної загибелі капіталізму. Буржуазія розцінює освіту, особливо вищу, як важливий важіль і резерв своєї влади.

Об'єктивні вимоги сучасної науково-технічної революції, а також класова боротьба трудящих примушує капіталістів здійснювати відповідні заходи у справі поширення системи освіти. Проте і сьогодні діти робітників, що є більшістю населення індустріально розвинутих країн, все ще становлять меншість студентства (їх чисельність хитається від трьох процентів у Іспанії до двадцяти п'яти процентів у Англії та Норвегії). Син промисловця у Франції має у 70 разів більше шансів потрапити до університету, ніж син сільськогосподарського робітника¹. За даними 1966 року серед американського студентства діти робітників становили менше 16 процентів².

Радянська система освіти, реально втілюючи демократизм соціалістичного способу життя, розвивається як єдина, масова освітня система, що дає знання буквально всім і кожному і насправді здійснює принцип соціальної рівності і загального права на освіту.

Для СРСР характерний широкий розмах і швидкі темпи розвитку народної освіти. Якщо 1914 року в дореволюційній Росії було всього лише 124 тисячі загальноосвітніх шкіл усіх різновидів з кількістю учнів у них 9,7 мільйона чоловік, то вже 1940—41 навчального року в СРСР цей рівень виражався відповідно у 199 тисячах із 35,6 мільйона чоловік³. До початку ж 1973—74 навчального року у країні функціонувало 176 тисяч загальноосвітніх шкіл усіх різновидів, де навчалось 50 млн. учнів⁴. Наведемо ще такі дані, які показують масштаби розвитку середньої освіти за роки радянської влади: в 1922 році денну повносередню школу закінчили всього лише 36 тисяч чоловік, тоді як в 1973 році випуск із середніх загальноосвітніх шкіл становив 2331 тисячу учнів⁵, а у 1974 р. середню освіту дістали понад 4 мільйони⁶. У поточному п'ятиріччі завершиться перехід до загальної середньої освіти. Це важливе суспільне завдання показує, яка значна роль освіти у формуванні соціалістичного способу життя.

Значних успіхів досягла також і система середньої спеціальної і вищої освіти. За 1918—1973 роки випуск із середніх спеціальних учбових закладів становив 18106 тисяч чоловік⁷, а в одному тільки 1974 р. — понад 1,1 млн.⁸ Досить удосконалилася система вищої школи. За всі 280 років існування вищої школи у дореволюційній Росії було створено всього лише 105 вищих учбових закладів, де в 1914 році навчалось 127 тисяч чоловік. Нині ж у країні працює 833 вищі учбові за-

¹ Див.: И. С. Кон. Студенчество на Западе как социальная группа. «Вопросы философии», 1971, № 9, стор. 69.

² О. Александрова. Студенчество в системе высшего образования США. «Мировая экономика и международные отношения», 1971, № 6, стор. 112.

³ Див.: Народное хозяйство СССР в 1922—1972 гг. М., 1972, стор. 426.

⁴ Див.: СССР в цифрах в 1973 году. Краткий статистический сборник. М., 1974, стор. 208.

⁵ Там же, стор. 209.

⁶ Див.: «Радянська Україна», 25 січня 1975 р.

⁷ Див.: СССР в цифрах в 1973 году, стор. 210—211.

⁸ Див.: «Радянська Україна», 25 січня 1975 р.

клади, де навчаються 4671 тисяча студентів. За роки Радянської влади вища школа підготувала 11191 тис. спеціалістів. Зростає кількість спеціалістів, які приходять в народне господарство, культуру, науку країни безпосередньо із вузів. Тільки у 1974 р. їх кількість становила 700 тисяч⁹.

Дістає дедалі ширшого розвитку система професійно-технічної освіти, що дає середню загальноосвітню підготовку і робочу професію. Приблизно четверта частина робітників, заново залучених у сферу виробництва, проходить підготовку у профтехучилищах. 1975 р. випуск з них становив 1,9 млн., а прийом — вже 2,2 млн. чоловік, в тому числі в училища, які дають поряд з професією середню освіту, — понад 100 тисяч чоловік¹⁰. За роки дев'ятої п'ятирічки загальна кількість спеціалістів, підготовлених системою професійно-технічної освіти, становитиме не менше 9 млн. чоловік за 1100 професіями¹¹.

Такі темпи розвитку системи народної освіти сформували відповідну освітню структуру населення, зайнятого у всіх галузях народного господарства. За даними на 1974 рік, на кожну тисячу радянських громадян припадало 739 чоловік з вищою та середньою (повною і неповною) освітою проти 123 в 1939 році, причому серед зайнятих переважно фізичною працею цей рівень становив відповідно 650 і 44 чоловіки, серед людей розумової праці — 962 і 512 чоловік¹². Загалом по нашій країні кожний другий із тих, що працює, має вищу і середню освіту, 5 чоловік із кожних 100 — люди із закінченою вищою освітою. Нині поки ще зберігається розрив в освітньому рівні працюючого міського і сільського населення, але й він неухильно зменшується. Так, якщо в 1939 році серед працюючого міського населення Радянського Союзу з вищою та середньою (повною і неповною) освітою було 24,2 процента, а на селі лише 6,3 процента, то в 1959 році відповідно 56,4 і 31,6 процента, а в 1970 році — 74,8 і 49,9 процента. Розв'язання завдання піднесення загального культурного рівня населення, в тому числі й вирівнювання рівня освіти різних соціальних груп трудящих, передбачено планом розвитку народного господарства на поточне п'ятиріччя, прийнятим у країні законодавством у справі народної освіти. Безперечно, зміни в освітній структурі зайнятого населення відбудуться в бік збільшення частки середньої і вищої освіти. Це зумовлено розвитком самого соціалістичного способу життя, вимогами науково-технічної революції і сучасного суспільного виробництва.

Зростання освітнього і культурного рівня населення відбивається на всіх структурах життєдіяльності членів суспільства, на самому способі їхнього життя — на характері і змісті праці, на змісті і напрямі їх суспільно-політичної діяльності, на використанні вільного часу та ін.

Підвищення освітнього рівня приводить до збільшення продуктивності праці, її ефективності й культури. За деякими підрахунками, ефект праці людини з середньою освітою в середньому на 108 процентів перевищує підсумки діяльності людини, що не має такої освіти. А цінність результатів діяльності спеціаліста з вищою освітою загалом на 300 процентів вища, ніж спеціаліста із середньою освітою¹³. Соціалістичне виробництво, що розвивається на основі суцільної механізації і автоматизації, потребує працівників дедалі вищого освітнього і квалі-

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ Див.: И. В. Васильев. Научно-технический прогресс и повышение квалификационного уровня. «Коммунист Украины», 1974, № 11, стор. 71.

¹² Див.: СССР в цифрах в 1973 году, стор. 15—16.

¹³ Див.: Г. Н. Волков. Человек и научно-техническая революция. М., 1972, стор. 32.

фікаційного рівня. Підраховано, наприклад, що на повністю автоматизованих підприємствах буде зайнято 40—50 процентів кваліфікованих робітників, причому 40—60 процентів осіб з середньою і 20—40 процентів із вищою освітою¹⁴.

Як показують дані, одержані лабораторією конкретно-соціологічних досліджень Харківського держуніверситету, підвищення освітнього рівня сприяє глибшому усвідомленню соціальної цінності суспільно-політичної діяльності. Незалежно від соціально-професійної належності люди з більш високою освітою більш схильні до участі в громадській діяльності, в управлінні виробництвом, до технічної та іншої творчості¹⁵.

За даними В. Г. Мордковича, робітники, що поєднують низьку кваліфікацію і високу освіту, виявляють неабияку суспільно-політичну активність (44,2 процента в суспільній праці), а робітники досить високої кваліфікації з низькою освітою — порівняно мало активні (26,1 процента). Поєднання ж високої кваліфікації і високої освіти дають максимальний рівень активності. Серед цієї категорії 68 процентів трудящих беруть участь у громадській роботі і позитивно орієнтуються на неї¹⁶.

Зростання освітнього рівня трудящих в умовах розвинутого соціалізму приводить до істотних структурних і якісних змін у обсязі та змісті вільного часу, який дедалі більше виступає як реальний простір для всебічного розвитку особи, виявлення її творчих здібностей і становлення індивідуальності. Вільний час у розвинутому соціалістичному суспільстві присвячується суспільно-політичній і культурній діяльності, винахідництву, а також спорту, туризму й розвагам.

Матеріали порівняльного міжнародного обстеження бюджетів часу з 13 соціалістичних і капіталістичних країн (1965—1966), а також дані обстежень в СРСР засвідчують істотну відмінність структури вільного часу в нашій країні і капіталістичних країнах. Для соціалістичного способу життя характерне те, що у структурі вільного часу трудящих велика питома вага навчання і самоосвіти (у СРСР — 39,8 хв. в середньому за день тижня, в США — 11,0), фізкультури і спорту (відповідно — 26,2 і 12,1), участі в громадській роботі (9,2 і 5,6), значну частину вільного часу трудящі витрачають на читання художньої літератури та періодичної преси. Витрати часу на це в СРСР в 1,5—2,0 раза вищі, ніж в обстежених капіталістичних країнах¹⁷. Рациональне, творче використання вільного часу є відображенням певного способу життя людей, реальних можливостей, на які покладається людина, щоб здійснити свою життєву програму.

Водночас соціалістичному способу життя притаманна тенденція вирівнювання тієї суспільної цінності, якою характеризуються праця і дозвілля, робочий і вільний час як різновиди людської діяльності. Ці різновиди діяльності виступають як єдиний, неподілений час, а життєдіяльність людини у сфері праці і поза виробництвом — як відповідна

¹⁴ В. Г. Афанасьев. Обучение и образование в условиях научно-технической революции (Социальные аспекты). «Социологические исследования», 1974, № 1, стор. 37.

¹⁵ Див.: Е. А. Якуба, А. И. Андрущенко. Ориентация личности на общественную деятельность и социальная активность. У кн.: Активность личности в социалистическом обществе. Москва — Варшава, 1974, стор. 248—249.

¹⁶ Див.: В. Г. Мордкович. Общественно-политическая активность трудящихся. Автореферат докт. диссерт. Челябинск, 1973, стор. 177.

¹⁷ Див.: В. Д. Патрушев. Социально-экономические проблемы свободного времени при социализме. У кн.: Социология и современность (доклады советских ученых). М., 1974, стор. 163—166.

цілісність. Ця тенденція особливо чітко простежується на структурі життєдіяльності працівників, що охоплені переважно творчою працею (науково-технічна інтелігенція, творчі працівники мистецтва, літератури, робітники високої кваліфікації та ін.).

Розвинуте соціалістичне суспільство стимулює і забезпечує виявлення і реалізацію цих форм життєдіяльності особи, раціонально організованій вільній час, який виступає як її справжнє багатство. К. Маркс підкреслював, що за комунізму багатство — такий час, який не буде поглинатися безпосередньо продуктивною працею, а лишиться вільним для дозвілля, для широкої і вільної творчої діяльності людини, для її всебічного розвитку¹⁸. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства ця людська діяльність спрямовується і регулюється таким чином, щоб вона максимально сприяла розвитку особистісного багатства людини. Важливими засобами цього розвитку виступає формування потреб і інтересів особи, орієнтування її на систему цінностей соціалістичної культури, що в свою чергу є однією із соціальних функцій освіти у розвинутому соціалістичному суспільстві. Нині соціалістична система освіти переживає період, що характеризується істотними особливостями, викликаними бурхливими темпами соціально-економічного розвитку та науково-технічною революцією.

Акселерація молоді, «натиск» науково-технічного прогресу на структуру шкільних програм, збільшення у них частки природничонаукових дисциплін, все більш інтенсивний вплив каналів комунікації, починаючи від масових комунікацій і кінчаючи особистими контактами, — все це ставить перед народною освітою в СРСР нові завдання і проблеми. Так, неповне використання загальноосвітньої підготовки в ряді масових професій у промисловості і сільському господарстві породжує надмірну професійну мобільність, зменшити яку можна за допомогою удосконалення системи профорієнтації, яка дається ще в школі перед вступом молоді у самостійне трудове життя.

Чимало завдань і проблем виникає перед народною освітою у зв'язку із загостренням ідеологічної боротьби. Молодь як категорія населення, світогляд якої ще перебуває у стадії формування, потребує особливо чуйного і вдумливого ставлення з боку середньої та вищої школи. А проте нині все ще існує певна невідповідність між формами організації навчального процесу в школі і зрослими вимогами, які ставляться розвинутим соціалістичним суспільством молодій людині. Ці вимоги передбачають активне формування навиків самостійної діяльності, моральних підвалин і марксистсько-ленінського світогляду. Одним із найактивніших засобів, що дозволяють досягнути успіхів у цій ідеологічній діяльності системи народної освіти, є самостійна робота учнів. Так, опитування старшокласників виявило, що надають перевагу дискусії у проведенні уроків 82 проценти школярів. А проте реальні елементи дискусії, в якій усталоється світогляд молоді, фіксувалися учнями на рівні 7 процентів. Лабораторні роботи вважали за краще 66 процентів опитаних проти 33 процентів фактично залучених у лабораторні заняття. Праця над першоджерелами є бажаною 63 процентам старшокласників, охоплені такою роботою 36 процентів опитаних учнів¹⁹. Ці дані, можливо, не повністю відображають зрослі запити молоді до активізації методів навчання — потреби, які здаються

¹⁸ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 248.

¹⁹ Т. Н. Мальковская. Духовные интересы старшеклассников. У кн.: Человечество и общество, вып. 6, Л., 1969, стор. 91.

нам закономірною стороною становлення всебічно розвиненої особи, стороною розвитку соціалістичного способу життя.

Потреба у вдосконаленні форм і методів навчання, спрямованих на формування пізнавальних інтересів, творчої активності молоді пов'язана з об'єктивними тенденціями розвитку нашого суспільства.

Соціалістична система освіти як засіб виховання всебічно розвиненої особи комуністичного суспільства — це акумулятор і передавач соціально цінних знань, соціального досвіду. Тому своєчасне і науково-обгрунтоване удосконалення її є завдання державної ваги.

Нині провадяться посилені пошуки засобів розв'язання цих актуальних завдань і проблем. Зокрема, в навчальному процесі широко застосовуються технічні методи навчання, програмоване «кабінетне» навчання тощо. Методи навчання старшокласників наближаються до тих, які практикуються у вузах (семестрові оцінки, заліки, письмові оглядові твори, реферати та ін.). Все це сприяє підвищенню ефективності навчання, розвиває глибокий інтерес до тої чи іншої навчальної дисципліни, підвищує творчу активність молоді.

Ці завдання стоять і перед вищою школою, яка, як і загальноосвітня школа, також перебуває нині у стадії експерименту і пошуків найефективніших способів активізації науково-дослідницької діяльності студентів. Досвід Новосибірського та інших університетів країни показав, що найбільш прогресивним тут є створення комплексних — учбово-педагогічних і науково-дослідницьких — центрів, де викладачі й студенти постійно включені не тільки в навчальний, але й у дослідницький процес, де вони беруть участь у роботі дослідницьких колективів Академії наук СРСР чи вузів.

Актуальною проблемою є і розвиток гуманітарної культури студентів. Хоча сучасна структура спеціалістів, яких випускає вища школа, і прогресивна, однак вона передбачає повсюдне розширення культурного і, зокрема, політичного кругозору студентства. Цьому цілком сприяють різні конкурси у галузі суспільствознавчих дисциплін в усіх вищих учбових закладах країни, вечірні факультети суспільних професій, введення в загальну учбову програму (поряд з курсами філософії, політичної економії і наукового комунізму) нових гуманітарних дисциплін, — особливо соціології та психології праці й управління, основ виробничої педагогіки та ін.

Розвиток і зміцнення соціалістичного способу життя, з його високими моральними ідеалами, соціалістичним патріотизмом і пролетарським інтернаціоналізмом відбувається у боротьбі з традиціями і звичками, що суперечать нормам соціалістичного співжиття, в гострій ідеологічній боротьбі з посилено пропагованим західними теоретиками і політиками буржуазним способом життя. «Найбільш відверті ідеологи імперіалізму, — зазначав В. В. Щербицький на травневому (1974) Пленумі ЦК КП України, — не приховують того, що їх мета — підірвати, розкласти зсередини наше суспільство. При цьому вони розраховують на «зміну становища» в Радянському Союзі в результаті «внутрішньої еволюції». Ворожа пропаганда намагається впливати на різні верстви і категорії радянських людей шляхом вихвалання буржуазного способу життя, розпалювання приватновласницької психології, пожвавлення релігійних пережитків. Наші вороги розвернули широку пропаганду буржуазної демократії й американського способу життя, видають його за еталон, до якого, мовляв, повинні прагнути всі народи»²⁰.

²⁰ Див.: «Радянська Україна», 17 травня 1974 р.

Цим рекламним спробам наше радянське суспільство протиставляє свій, соціалістичний спосіб життя, помітна роль у розвитку якого відведена системі всенародної освіти.

Науково-технічний прогрес і масштаби комуністичного будівництва висувають і проблему перманентної освіти. За підрахунками спеціалістів, набуті в системі освіти знання (якщо їх не поповнюють систематично) втрачають щорічно 10 процентів своєї ефективності. Найбільша потреба у безперервному поповненні знань опостерігається у сфері наукової та інженерної праці. Вимоги поновлення знань стають поширеними і у сфері промислового виробництва, транспорту. Так, водії локомотивів, які не мають середньої освіти, незважаючи на солідний вік і досвід, змушені доучуватися у спеціально створених для цього класах загальноосвітніх шкіл без відриву від виробництва. Очевидно, що при сучасних темпах науково-технічного прогресу знань, здобутих в системі освіти, недостатньо для плідної діяльності багатьох спеціалістів. Тому й постає проблема безперервної освіти, що враховує найновіші потреби виробництва, управління, розвитку культури і сучасної науки.

За останні роки радянськими соціологами і педагогами були проведені масові обстеження, що ставили за завдання виявити суб'єктивну готовність вчитися далі серед молоді, яка не мала повної середньої освіти. Найбільш показовими щодо цього є матеріали загальносоюзного дослідження, проведеного в 1968—69 роках під керівництвом С. Г. Вершловського і Л. М. Лесохіної. Обстежено було 22 міста (великі, середні та невеликі) у різних республіках СРСР при десятипроцентній вибірці молоді, що працює, віком від 10 до 36 років. Всього обстежено 2 тисячі чоловік.

Виявлені при цьому мотиви, що спонукали продовжувати навчання в школі, можна звести до трьох домінант. По-перше мотиви, пов'язані з дальшими життєвими планами людей (наміри поступити в майбутньому до вищого чи середнього спеціального навчального закладу — 25,1 процента, можливість більше заробляти — 3,3 процента; по-друге, об'єктивна потреба, продиктована самим виробництвом і усвідомлена опитаними (21,4 процента), так само як і та ж потреба у поєднанні з іншими аргументами, не зовсім усвідомлена опитаними, які відзначають, що продовжити освіту їх «примушують близькі» (11,7 процента). Нарешті, мотиви, що характеризують освіту як соціальну цінність у різних її виявах (намагання розширити свій кругозір — 17,8 процента, інтерес до знань — 10,6 процента, бажання краще розібратися в собі — 10,1 процента). Більше третини мотивувань припадає, отже, на останню групу аргументів на користь продовження освіти²¹.

В СРСР є широкі можливості для безперервного поновлення знань усіх і кожного. Розгалужена система вечірніх шкіл, технікумів, заочні і вечірні відділення інститутів, система загальноосвітніх курсів і мережі політичної освіти, широка мережа народних університетів (16 тисяч в 1970 р., 3 мільйони слухачів, 17 мільйонів лекцій). Будівництво комунізму, досягнення науково-технічної революції, розвиток соціалістичного способу життя — ці та інші чинники сучасного суспільного розвитку так само, як і зацікавленість усіх суспільних інститутів, суспільних класів і груп розвинутого соціалістичного суспільства у їх

²¹ Див.: С. Г. Вершловский, Л. Н. Лесохина. Теоретические проблемы формирования ориентаций взрослых на образование и самообразование. У кн.: Проблемы и методы исследования вопросов социологии образования взрослых. Л., 1972. стор. 27.

розв'язанні — все це є запорукою і гарантією майбутніх успіхів та досягнень всенародної освіти в СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності.

* * *

Одной из характерных черт социалистического образа жизни является всестороннее развитие народного образования. Уровень и постановка образования в развитом социалистическом обществе являются не только одним из объективных критериев его экономического и социального прогресса, но и выступают важнейшим фактором исторического соревнования двух общественных систем — социалистической и капиталистической. В этой области уже сегодня очевидны неоспоримые преимущества социализма перед капитализмом. Система образования, функционирующая в СССР, отражает исторические социальные завоевания Великой Октябрьской социалистической революции, воплощает величие идеалов и гуманизм нашего общества.

Широкий размах и высокие темпы развития народного образования в СССР сформировали соответствующую структуру образовательного уровня населения, занятого в народном хозяйстве. В целом по стране каждый второй из числа работающих имеет высшее или среднее образование. 5 человек из каждых 100 — люди с законченным высшим образованием. Рост образовательного и общекультурного уровня населения существенно сказывается на всех структурах жизнедеятельности членов советского общества, на всем их образе жизни, характере и содержании труда, содержании и направлении их общественно-политической деятельности, использовании свободного времени и т. п., что подтверждается данными конкретных социологических исследований.

Задачи коммунистического строительства, развитие современной научно-технической революции обуславливают возрастание социальной роли всенародного образования, ставят перед ним целый ряд новых социальных задач, которые требуют дальнейшего совершенствования всей образовательной системы. В нашем обществе имеются широкие возможности для осуществления непрерывного, перманентного образования для всех членов общества. Эта задача решается с помощью разветвленной системы вечерних школ, техникумов, заочных и вечерних отделений институтов, системы общеобразовательных курсов, сети политического просвещения, народных университетов и т. п.

В соответствии с решениями XXIV съезда КПСС в нашей стране осуществляется дальнейшее совершенствование всей системы народного образования, приведение его в наиболее полное соответствие с требованиями научно-технической революции и задачами, которые решает партия и народ в условиях развитого социализма.

Особливості розвитку сучасної психологічної науки

О. М. ТКАЧЕНКО

Розвиток психології пов'язаний із загальним поступом науки як складного соціального явища і специфічної форми людської діяльності. У наш час, коли загострилась потреба у самопізнанні кожної науки, важливо простежити закономірності розвитку психологічної науки, які зумовлені як її «зовнішніми» — міжнауковими зв'язками, так і внутрішніми чинниками власного генезису, викликаного зміною структури психологічних знань.

Відомо, що розвиток засобів наукового пізнання завжди діставав своє відображення і в методах психологічних досліджень. Так, експериментальний метод дослідження, вперше застосований в механіці, згодом проникає і в психологію. Чимало експериментальних методик і процедур психологи запозичують у біологів. Відкриття у фізиці закону збереження і перетворення енергії спонукає вчених-психологів до пошуків сфери і форм його вияву в психічних явищах, позначилося на концепціях «психічного енергетизму» (П. Жане) та вченні про «психічну енергію» (З. Фрейд). Фізичні теорії кінця XIX — початку XX ст. через низку складних опосередкувань відбилися на спрямованості досліджень і характері термінології гештальтпсихологів. Так, внаслідок досягнень теоретичної фізики у сфері вивчення гравітаційного та електромагнітних полів (Максвелл, Фарадей, Герц) теорія динамічного поля була запропонована К. Левінім та його колегами і як зразок для досліджень у психології. Під впливом теорії відносності М. Вертгеймер вивчав природу сприймання, прагнучи показати відносність образу сприйманого предмета, що зумовлюється фоном та організацією елементів відображуваного предмета.

Міждисциплінарні зв'язки психології визначали у різні історичні періоди динаміку (розширення, звуження) її предмета. Спинимось на цьому докладніше, оскільки тут розкривається одна з істотних закономірностей розвитку психології. Історичні «метаморфози» дослідження предмета психології залежали від характеру її зв'язків з філософією і провідними галузями науки (з так званими лідерами науки, за сучасною наукознавчою термінологією).

На ранніх етапах формування психологічних знань, коли психологія ще не вирізнялася з філософії як самостійна наука, її проблематика не виходила за межі теорії пізнання, а методологія вичерпувалася відповідними загальнофілософськими принципами. Відокремившись із загальної системи знань, психологія розвивалася як відносно самостійна наука, зазнаючи деякого впливу конкретних наукових дисциплін.

Так, успіхи механіки в пізнанні закономірностей механічних систем висунули її в свій час разом з математикою в розряд провідних наук, методичні прийоми яких були зразками для інших галузей науко-

вого знання. Принципами механіки послуговувалися в психології для того, щоб пояснити природу психічних явищ. Тому предмет вивчення психології змінився через включення до нього тих проблем, якими нехтувала традиційна інтроспективна психологія, що звужувала коло психологічних досліджень внутрішнім полем свідомості.

Дальші модифікації предмета психології пов'язані з розвитком природничих наук. У процесі конкретно-наукових досліджень перед вченими були поставлені завдання розробити ті питання, що виходили за межі їх професійних інтересів. Це стосується передусім біології. Отже, в психологію проникають загальнобіологічні схеми наукового дослідження, розширюється поле психологічного пошуку. Психіка тепер розглядається як важливий чинник еволюційно-адаптивного процесу. Об'єктом вивчення природодослідників стає не тільки адаптивна, а й активно-регулятивна функція психічного. Праці видатного вітчизняного вченого І. М. Сеченова, який показав значення внутрішнього гальмування у здійсненні реакцій організму та роль механізмів саморегуляції (зворотного зв'язку) в побудові чуттєвого образу, звертають увагу психологів на нові феномени, що значно розширило предмет психологічних досліджень. Науково-природниче (фізіологічне) пізнання стає відправним пунктом в пошуку наукового пояснення джерел активності психіки.

Але згідно з логікою свого розвитку психологічна думка долає біологічне трактування активності психіки і переходить до нової інтерпретації, яка вже не обмежується з'ясуванням психофізіологічних властивостей людини. Запити суспільно-історичної практики диктували потребу введення в коло психологічних досліджень тих компонентів психіки, які конституюються її зв'язками з соціальним світом. Слід було показати суспільно-історичну зумовленість психіки людини.

Вирішальне значення щодо цього мала філософія діалектичного та історичного матеріалізму, яка вперше в історії науки показала суспільно-історичну зумовленість духовного світу людини, в тому числі і її психіки. Значних успіхів у розв'язанні соціальних проблем детермінації поведінки досягають психологи-марксисты, які в наукових дослідженнях спираються на методологію діалектико-матеріалістичної філософії.

Матеріалістичне розуміння історії, суспільства та людини сприяє новому розширенню предмета психології, приводить до послідовно-наукового підходу в дослідженні психічних явищ. Це призводить до поступового відмирання механічних пояснювальних схем, до звуження сфери біологічних та фізіологічних інтерпретацій механізмів психіки.

Подальші зміни предмета психології пов'язані насамперед з науково-технічною революцією, яка приводить до появи нових галузей психологічного знання: технічної психології (галузю якої є інженерна психологія), космічної та авіаційної психології. Однією з нових галузей, поряд з історією та соціологією науки, є психологія науки.

Психологія науки вивчає природу та механізми наукової діяльності, операційну будову діяльності, мотивацію наукової творчості, регулятивні механізми діяльності вченого; психологічну структуру особистості вченого; психологічні питання функціонування малих груп в науці; психологічні проблеми науково-інформаційної діяльності; історичні форми, в яких здійснюється розвиток науки, зокрема проблеми наукової школи.

Психологія науки вивчає нові сфери людської діяльності, значно переорієнтувавши традиційну психологічну проблематику. В ній вивчення мислення здійснюється з урахуванням його конкретно-історичних та соціально-наукових аспектів функціонування. Нові можливості в розгляді проблем мислення виникли внаслідок проникнення в психо-

логію наукознавчих методів, розроблених на основі марксистсько-ленінської філософії.

Ширшу перспективу у розвитку психології, в «усвідомленні» нею своїх закономірностей і прогнозуванні нових досліджень відкриває розробка загальних принципів логіки науки на основі методології марксистської філософії. Логіку розвитку психології умовно можна поділити на «зовнішню» і «внутрішню»¹.

Міжнаукові, міждисциплінарні впливи, запити практики та соціально-економічні умови суспільного життя опосередковують внутрішні закономірності руху наукового знання. Тому «зовнішня» і «внутрішня» логіка розвитку психології має лише відносну самостійність. Про розвиток психології як самостійної науки ми можемо мовити лише стосовно того моменту, коли внутрішні тенденції її розвитку вбирають в себе зовнішні і стають провідними принципами в системі психологічних знань. Справді, показником розвинутої кожної науки є наявність відносно самостійних закономірностей її розвитку.

Сучасна психологія на чільне місце висуває дослідження структури власної системи знань і особливостей їх виникнення та функціонування. Нерідко, коли постає питання про структуру психології, мають на увазі конкретні її галузі (загальна, педагогічна, соціальна, інженерна психологія та ін.), а не її логіко-категоріальну будову. Таке розуміння структури психології є характерним для традиційного теоретичного дослідження, яке класифікує психологічні знання відповідно з тими сферами психічного, що вивчаються кожною галуззю психологічної науки. Цей підхід був зумовлений необхідністю зосередити зусилля дослідників на самому об'єкті знання, а не на психологічних знаннях як об'єкті аналізу. Але в зв'язку з невпинним розвитком психологічних знань, їх інтенсивною диференціацією та інтеграцією, зростає потреба в усвідомленні структури і шляхів їх розвитку. В загальній структурі психології вирізняються психологічні факти, закони, теорії, методи, категорії, принципи та методологічні проблеми. Логічною основою психологічної науки виступає закономірний зв'язок головних її структурних компонентів та історична динаміка міжструктурних відношень.

Зрозуміло, що структурними й функціональними ознаками, взятими ізольовано від змістових характеристик, психологія мало чим відрізняється від інших наук (це аж ніяк не применшує значення вивчення логіки розвитку наукових знань в психології). Інша річ, якою мірою ці структурні і функціональні характеристики психології усвідомлені, вичленовані і проаналізовані спеціалістами-психологами. Оскільки, як уже відзначалося, психологи переважно цікавилися безпосередньо самим об'єктом дослідження (психічною реальністю), то структура і внутрішня логіка еволюції психологічних знань вивчалися меншою мірою².

Певна подібність логічної будови психології та інших наук не дає підстав вважати, що принципи загального наукознавства можна без відповідної модифікації екстраполювати на вивчення природи психологічних знань. Конче потрібний конкретний аналіз проблем розвитку

¹ «Зовнішня» полягає в тому, що психологія перебуває у складних взаємозв'язках з іншими науками, які істотно впливають на зміну її предмета і теоретико-пізнавальних засобів. Це зумовлює потребу в дослідженні «зовнішньої» логіки розвитку психології. Під «внутрішньою» логікою розвитку психологічної науки розуміють самостійні закономірності еволюції її принципів, категорій та методологічних проблем, про що йтиметься далі.

² Лише в окремих працях, зокрема в книгах польського вченого Т. Томашевського та радянського психолога М. Г. Ярошевського, частково висвітлюється ця проблематика. (Див.: Т. Tomaszewski. Wstep do psychologii. W., 1963; М. Г. Ярошевский. Психология в XX столетии. М., 1971).

психологічної науки та цілеспрямоване застосування психологами апарата наукознавчого дослідження до історії психології. Це сприяє формуванню «самосвідомості» психологічної науки.

В історико-теоретичних дослідженнях психологічні факти, закони, теорії аналізувалися переважно з погляду адекватності їх змісту відображеній у них реальності. Їх місце в системі наукового знання спеціально не розглядалося. Лише під час обговорення деяких теоретичних проблем розвитку психологічної думки спорадично порушувалися ці питання. Так, ставилася проблема: як розуміти психологічний факт — як «атом» чи як «ціле», «структуру». У домарксистській психології в трактуванні природи психологічних фактів виявляються два найтипівіших погляди: атомістичне розуміння психічного життя (Д. Локк, Т. Гоббс, Д. Гартлі, Д. Прістлі) та структурне (К. Коффа, В. Келер). Згідно з першим поглядом, який лежить в основі методології асоціоністської психології, психологічний факт розглядався як ізольований елемент, першооснова, «атом» психічної діяльності.

Вагомі контраргументи проти такого подрібнення асоціоністами психічних явищ було висунуто представниками гештальтпсихології. Розуміння факту як відображення цілісних феноменів психічного життя виявилось продуктивнішим і дало можливість гештальтистам відкрити деякі нові явища та їх закономірні зв'язки. Фактичні відкриття, зроблені гештальтпсихологами (явище константності, цілісності сприймання та ін.), свідчили про те, що їм вдалося «побачити» ті факти, повз які проходили асоціаністи. Дроблення психічних явищ з дещо інших методологічних позицій заперечував філософ-ідеаліст В. Дільтей. У своїй концепції «філософії життя» він намагався описати цілісний характер психічних процесів, ґрунтуючись на гегелівському вченні про «об'єктивний дух». Але ідеалістична методологія гештальтистів і В. Дільтея зумовила односторонність критики атомістичного трактування природи наукового факту в психології. Цілісність психічної діяльності, пов'язану з її залежністю від характеру взаємодії суб'єкта і об'єкта, виявилось можливим розкрити лише з діалектико-матеріалістичних позицій.

Згідно з діалектико-матеріалістичною теорією, закони психологічної науки виконують методологічну функцію. В процесі конкретного дослідження психологічні факти систематизуються за допомогою законів психології, відображаючи необхідний і закономірний зв'язок психічних явищ. Закон виражає залежність певних фактів від конкретних умов. Слід усвідомити своєрідність функціонування і місце законів в системі психологічних знань. Своєрідність ця полягає в тому, що за величезної кількості фактів у психології порівняно мало сформульовано положень, які мали б характер загальних законів. Залежності, що фіксуються в законі, недостатньо формалізовані. Однією з причин цього є те, що психологія передусім є якісною наукою. Крім того, при обмеженій кількості встановлених психологічних закономірностей є багато теорій, які прагнуть описати психіку як загалом, так і в окремих її виявах. Так, існують десятки теорій сприймання, мислення, пам'яті та інших психічних процесів. Ця ситуація зумовлена переоцінюванням психологічних фактів та неповним врахуванням основних принципів наукового пізнання. Відомий радянський психолог Л. С. Виготський, характеризуючи кризу в психології 20-30-х років нашого століття, відзначав, що кожний науковий напрям в психології «має усвідомлювати і теоретично узагальнювати знайдені ним факти, розвиваючи власну теорію і методологію або ... вимушено пришивати методологічне пальто до знайденого фактичного гудзика. Інакше кажучи, відбувається не-

пропорціональне зростання інтерпретацій, які виходять далеко за межі фактичної області, охопленої дослідженнями»³.

Аналіз історії психологічного пізнання дозволяє дійти висновку, що в процесі еволюції наукових знань спостерігається певна відповідність засобів і результатів пізнання: теорії і методу, закону і методики, факту і методичного прийому його дослідження. Теорія і метод в історії психології пов'язані між собою, але характер їхнього взаємозв'язку не статичний, а динамічний. У «стабілізованих» періоди розвитку психології панівні теоретичні концепції визначали вибір та використання методів дослідження. У момент же «кризових» станів у психологічному пізнанні різко зростало значення принципово нових підходів та методів.

Зазначений взаємозв'язок теорій та методів в психології є виявом загального зв'язку результатів і засобів пізнання на різних рівнях дослідження. Науково-психологічне знання становить єдність результатів та засобів пізнавальної діяльності і передбачає їх взаємозумовленість та взаємоперетворення. Теорія, яку дослідник застосовує в процесі осмислення психологічних явищ, перетворюється в метод. Метод в процесі його продуктивного застосування з необхідністю розгортається в теоретичну систему знань.

Діалектичні взаємопереходи результатів пізнавальної діяльності в її засоби і навпаки притаманні й іншим рівням пізнання. Годилося б простежити, як розробка оригінальних методів в історії психології сприяла виявленню нових закономірностей, а відкритий закон створював передумови для вироблення певної методології дослідження. Подібно до того як теорія і метод в історії психологічного пізнання виступають в єдності (але не тотожності), так науковий закон і методика в психології характеризуються взаємозалежністю і здатністю до «взаємоперетворень». Аналогічно пояснюється і характер «диспозиції» наукового факту та методичного прийому. Відкриття психологічних фактів зумовлене застосуванням нових методичних прийомів дослідження. Удосконалення і модифікація використання відомої методики і собі залежать від рівня узагальненості одержаних нових фактичних даних. Модифікація наукової методики виникає як результат осмислення способу знаходження «непередбачених» наукових фактів. Отже, методичні прийоми дослідження і наукові факти виступають як дві сторони пізнавальної діяльності на емпіричному рівні, які є взаємозалежними і взаємоперетворюваними.

Психологічні закони, теорії, як результати пізнання, мають свої «аналогії» у відповідних засобах пізнавальної діяльності суб'єкта — методах дослідження. Констатація і перевірка цієї залежності може мати принципове значення не лише для методології психології, а й для наукознавства. У висвітленні низки питань методології історико-наукового дослідження в психології важливе значення має аналіз взаємозв'язку результатів і засобів пізнання: теорії і методу; наукового закону і методики; наукового факту і дослідницького методичного прийому. Це потрібне насамперед для того, щоб удосконалити окремі процедури використання наукометричного методу в наукознавстві.

Застосування наукометричних методик у їх традиційній (Д. Прайс) чи модифікованій (В. В. Максимов)⁴ формі було б значно ефективнішим, коли б кількісний і якісний аналіз зв'язків опирався на ієрархію структурних рівнів наукового знання як єдності засобів та резуль-

³ Л. С. Выготский. Развитие высших психических функций. М., 1960, стор. 460.

⁴ Див.: В. В. Максимов. Анализ системы научных отношений ученых по текстам их публикаций. У кн.: Социально-психологические проблемы науки. М., 1973.

татів пізнання: теорії — методу, закону — методики, факту — методичного прийому. Врахування цих особливостей будови наукових знань з метою вдосконалення наукометричного методу зробило б його ефективнішим засобом історико-наукового дослідження.

Вивчення інтерпретацій психологічних фактів, законів, теорій та їх методичних «аналогів» (методів, методик, прийомів дослідження) провадилось у рамках традиційного історико-психологічного підходу. У наукознавчій психології, одним із завдань якої є розробка структури і закономірностей розвитку психологічної науки, їх природа може бути осягнута ширше, якщо зіставити теоретичні конструкції з тією роллю, яку вони відіграли в історії психології.

Розрізнення сфер застосування історико-теоретичного та наукознавчого дослідження має умовний характер. Деякі елементи структури психологічних знань становлять одну із сторін предмета наукознавчої психології. Але якщо психологічні факти, закони, теорії були об'єктом історико-теоретичного вивчення, то принципи, категорії і методологічні проблеми стали специфічним об'єктом пізнання переважно в наукознавчій психології. Нині в наукознавстві порушується питання про природу та розвиток конкретно-наукових категорій, під якими розуміють такі «рівні» знання та пізнавальні засоби, яким притаманна найбільша міра узагальненості. Наукознавчі дослідження показали, що конче потрібно виділити в кожній науці певний понятійний і категоріальний апарат дослідження. Кожна зріла наука складається з комплексу внутрішньо пов'язаних категорій, який ще інакше називають категоріальним ладом науки. Як відзначає М. Г. Ярошевський, психологія стала самостійною наукою тоді, коли сформувався її категоріальний апарат (що включає категорії «образ», «мотив», «дія», «спілкування» і «особистість»). Процес і закономірності формування категоріального ладу психологічної науки становлять основу внутрішньої логіки її розвитку.

Категорії образ, мотив, дія належать до тих найзагальніших понять, в яких розкриваються психічні властивості, що певною мірою є спільними для психіки людини і тварини. Саме в цьому розумінні вони називаються загальнопсихологічними категоріями на відміну від категорій «особистість» і «спілкування», які описують специфічно людські особливості психічного відображення і відношення до дійсності.

Одним із виявів стійкого і всезагального в розвитку психології є наявність категоріальних пар, яким властива полярність. Зарубіжні історики називають це явище «контрастними парами» чи «діадами», серед яких вирізняють: суб'єктивне — об'єктивне, атомістичне — цілісне, ендогенне — екзогенне. Але ці «діади» мають сенс, як відзначалось в нашій літературі, лише тоді, коли вони аналізуються в зв'язку з розробкою відповідних психологічних теорій та конкретних методологічних проблем і категорій психології.

Так, в історії психології розроблялася категорія дії, що фіксує регулятивно-практичний аспект психічної діяльності. «Контрастуюча діада» була представлена концепціями функціональної школи в психології (Ф. Брентано, Д. Енджел, Д. Кеттел), з одного боку, і біхевіористським напрямом (Д. Уотсон, У. Хантер, Е. Газри), з другого. Якщо функціоналісти суб'єктивізували зміст і механізми тієї сторони людської психіки, що осягалася в категорії дія (відомо, що вони під дією розуміли певну внутрішню активність психічного «середовища», яка виявлялася в переструктуруванні змісту психічного життя), то біхевіористи недооцінювали внутрішній план психічної дії і зводили все до зовнішніх моторних реакцій, які піддаються об'єктивному спостереженню і реєстрації.

Згодом, коли поряд з пізнавальним та регулятивним аспектами психіки почали вивчатися мотиваційний її аспект та категорія мотиву, остання трактувалася в історії психологічної думки то по-суб'єктивістському (З. Фрейд), то по-об'єктивістському (К. Левін).

Слід відзначити, що логіка розвитку психологічної науки, закономірності становлення її категоріального апарата виявляються в послідовності аналізу загальнопсихологічних категорій: від образу через дію — до мотивації. Тут виявилася складна взаємодія «внутрішньої» і «зовнішньої» логіки розвитку психології. Так, раціоналізм, що пронизував світогляд Нового часу, опосередковано впливав на розуміння предмета психології, що і собі визначало поле та методологію досліджень психологів. Це виявилось в інтелектуалістичній спрямованості психології XVII — кінця XIX ст. («раціональна» психологія): предмет психологічних досліджень звужувався до пізнавального, образного аспекту психічного.

Філософія активізму, яка почала згодом витіснити споглядальний раціоналізм минулих десятиліть, відтворювала настійну необхідність розробки категорії «дія».

Зміщення акценту з дослідження «засіб — результат» на вивчення цілей, що спостерігалось в період утвердження аксіологічних тенденцій у філософії, викликало певну переорієнтацію в проблематиці психологічної науки. Цільовий підхід до аналізу дійсності сприяв вивченню мотиваційної сфери психічного і тим самим розробці категорії мотиву.

При цьому запроваджуються нові терміни, що фіксують специфічні риси формування категоріального ладу психологічної науки. Одним із таких термінів є «надсвідоме», що використовується для опису «функціонування науково-категоріального апарата відповідно об'єктивній логіці розробки певного предмета»⁵. Як вважає М. Г. Ярошевський, «надсвідоме за своїм змістом є сукупністю категорій та ідей, які історично розвиваються і задані як не готові продукти, а як об'єктивний запит, що йде ззовні, але реалізується тільки завдяки особистості, яка створює те, що до її діяльності не існувало»⁶.

Щодо особливості формування категоріального ладу психології, слід відзначити одну з його закономірностей, а саме розвиток категоріального ладу завдяки зусиллям значних творчих об'єднань — наукових шкіл. Так, у концепції Л. С. Виготського і в працях представників його школи дістала розробку категорія психосоціальних відносин (спілкування), яка конкретизується в поняттях «співробітництво», «знак», «знаряддя», «вищі психічні функції» та ін. Саме наявність наукової школи зумовила багатоаспектність вивчення категорії спілкування і психосоціальної проблеми, а саме: як відношення біологічного та соціального в структурі та генезисі психічного; як співвідношення колективного та індивідуального в свідомості особистості; як відношення психіки людини до продуктів її діяльності, знарядь праці і засобів спілкування до механізмів психічного життя (психоінструментальне питання) тощо.

Розвиток психологічної науки відбувався у напрямі все більшого наближення до усвідомлення необхідності розробити синтезуюче вчення про соціальну природу не лише окремих психічних функцій (над цим працювали і до Л. С. Виготського), а всієї цілісності психічного життя людини. Концепція Л. С. Виготського і була однією з ефективних спроб розв'язати це завдання. Важливою передумовою розробки

⁵ М. Г. Ярошевський. На путях к общей теории творчества. У кн.: Художественное и научное творчество. Л., 1972, стор. 35.

⁶ Там же, стор. 35.

згаданої психологічної проблеми і зокрема категорії спілкування був взаємозв'язок потреб розвитку науки і суспільної практики — слід було здійснити теоретичне і експериментально-дослідне з'ясування ролі психологічних чинників у соціальному вихованні нової людини в умовах будівництва соціалізму в СРСР. В дослідженні соціальної зумовленості психічних явищ вирішального значення набуває методологічна і світоглядна функція марксистсько-ленінської філософії, оскільки те чи інше розв'язання психосоціальної проблеми опосередковано зачіпає інтереси певних суспільних угруповань. В концепції Л. С. Виготського конкретно-наукова проблематика невіддиривна від діалектико-матеріалістичного підходу до її розв'язання. Школа Л. С. Виготського зароджувалась і творила в умовах патріотичного піднесення народних мас і культурної революції в СРСР, в умовах широконного методологічного та історичного матеріалізму у всі сфери дослідження духовного життя нового суспільства. Це не могло не виявитись на ідейно-світоглядному характері розв'язання психосоціальної проблеми.

Наукознавча психологія, що опирається на загальні принципи марксистської теорії пізнання та конкретні методи наукознавства, досягла певних зрушень в постановці і розв'язанні таких актуальних проблем, як: аналіз структури психологічних знань та особливостей її еволюції; вивчення взаємозв'язку засобів та результатів психологічного пізнання; з'ясування ролі наукових шкіл і напрямів у розробці категоріального апарата психологічної науки; дослідження конкретних форм взаємозв'язку предметно-логічного, ідейно-наукового і соціально-особистісних чинників у діяльності вченого. Опрацювання цієї проблематики диктується також потребою давати наукову критику прямим чи опосередкованим спробам буржуазних психологів з ідеалістичних позицій розв'язати зазначені проблеми. Широке і ґрунтовне використання марксистсько-ленінської методології в конкретних психологічних дослідженнях є важливим чинником в успішній боротьбі прогресивних психологів різних країн з ідеалістичними напрямками у психології..

* * *

В современных условиях дальнейшего возрастания роли психологии в научно-техническом прогрессе, расширения сферы эмпирических и теоретических исследований, их сближения с практикой, особую значимость приобретает разработка ряда принципиальных вопросов психологической теории. Это касается прежде всего изучения закономерностей развития психологической науки. Основные тенденции развития психологического познания, совершающегося под непосредственным влиянием потребностей социально-исторической практики, оказываются обусловленными как связями психологии с другими науками, так и внутренними закономерностями ее развития. Одной из особенностей развития системы психологических знаний выступает внутренняя взаимосвязь средств и результатов познавательной деятельности субъекта: теории и метода; научного закона и методики; научного факта и исследовательского методического приема. Логика развития психологической науки реализуется как закономерная последовательность формирования категориального строя психологии, детерминированная общественно-историческими и идейно-научными предпосылками, а также специфической научно-психологической знания.

Методологічний статус поняття стану в спеціальних науках

В. Д. ОНИЩЕНКО

Дослідження з філософських проблем сучасного природознавства, з методології фізики та кібернетики потребують розширення і уточнення категорій матеріалістичної діалектики, зокрема розв'язання питання про методологічний статус поняття стану. Це поняття є одним із найважливіших у фізичних науках. Воно широко вживається під час вивчення детермінізму, проблеми часу тощо. У працях деяких радянських філософів поняття стану розглядається як філософська категорія. Однак його категоріальний статус досі не визначений.

Розкрити зміст якої-небудь категорії — означає виявити її місце в системі категорій матеріалістичної діалектики, її відношення до інших категорій, бо тільки в цих відношеннях та чи інша категорія набуває свого значення і смислу. «Категорії, — зазначав В. І. Ленін, — треба *вивести* (а не довільно або механічно взяти) (не «розповідаючи», не «запевняючи», а *доводячи*)...»¹. Це методологічне положення є обов'язковою умовою категоріальності тих понять, які мають всезагальний характер.

Зрозуміло, що загальні поняття спеціальних наук і філософські категорії міцно взаємопов'язані. Особливо яскраво цей взаємозв'язок простежується на прикладі поняття «стан». Проте лише після з'ясування ролі і значення стану в структурі фізичних теорій, кібернетики та інших природничих наук можна, на нашу думку, розпочати вивчення його логічної функції з філософського погляду, визначити його роль у категоріальному синтезі фундаментальних наукових теорій.

Фізика досліджує різноманітні властивості матеріальних об'єктів, всілякі фізичні явища і процеси, різні стани фізичних систем. Численні фізичні властивості матеріальних систем, що постійно взаємодіють, можуть бути виражені числами, векторами, тензорами та іншими математичними поняттями. Узагальнено можна говорити про множину змінних величин, які характеризують дану фізичну систему. Жодна конкретна фізична теорія не обіймає всіх властивостей системи певного типу, тому визначення стану як сукупності всіх властивостей об'єкта, яке подибуємо в деяких методологічних дослідженнях, не прийнятне у фізиці. Набір змінних, що визначають той чи інший стан системи, повинен задовольняти деякі строгі умови, зокрема не бути довільним, у противному разі неможливо буде вивчити рух системи і описати його закономірності.

Внаслідок розвитку механіки виникли математичні методи опису станів деяких класів матеріальних об'єктів та їх зміни. Праці Лагранжа і Гамільтона виявили доцільність виражати стани механічних систем через сукупність узагальнених координат та імпульсів з додержанням умови детермінації, за якою початкові значення змінних цієї сукупності перебувають в однозначному відношенні до їх значень в на-

¹ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 29, стор. 81.

ступні моменти часу. Класичне визначення стану системи залежить, отже, від поняття детермінації. Розвиток квантової фізики, яка подолала обмеженість класичного уявлення про детермінацію, виявив логічні і методологічні труднощі в аналізі поняття «стан», бо воно не враховувало особливості поведінки мікрооб'єктів. Це викликало потребу дати визначення поняття «стан», застосовне і до мікрооб'єктів.

«Станом системи, — писав П. М. Дірак, — може бути названий незбурений рух, що він обмежений такою кількістю умов і даних, які теоретично можна задати без того, щоб вони одне одному заважали або суперечили»².

Отже, від строгого, класичного розуміння стану Дірак перейшов, по суті, до інтуїтивного визначення стану у квантовій механіці. У наведеній дефініції поняття стану деякою мірою конкретизує категорію руху: стан є певним якісно визначеним рухом системи. І в цьому полягає сенс трактування стану Діраком.

Якщо звільнити станову сукупність змінних від умови детермінації в класичному розумінні, сягнемо більш глибокого аналізу множини змінних величин, котрі характеризують існування, рух і взаємодію фізичних систем. Вичленовуючи певні сукупності таких змінних величин, можна одержати окремі якісно визначені стани системи. З допомогою з'ясування суті зв'язків і відношень поняття стану з рядом категорій діалектики виявляються деякі загальні властивості станів матеріальних систем і, тим самим, відбувається наближення до встановлення смислу цього поняття.

Для подальшого аналізу візьмемо одне з поширених тлумачень поняття стану, згідно з яким стан предмета (чи системи) визначається заданням числових значень всіх властивостей (характеристик), в яких розкривається його (предмета) природа, його зміни та відношення до інших предметів³. Наведене трактування маємо розглядати як евристичний засіб для виявлення тих характеристик, що пов'язані з поняттям стану; воно дає можливість здійснити експлікацію значень і смислу станів в ряді природничонаукових теорій, оскільки в ньому вже відбита певною мірою суть різноманітних станів матеріальних систем.

Спираючись на таке розуміння поняття стану і ґрунтуючись на діалектико-матеріалістичному принципі невичерпності матерії, можна зробити висновок, що кожна матеріальна система одночасно перебуває у багатьох якісно відмінних станах. Це положення узгоджується з різноманітністю станів, виявленою природничими науками, кожна з яких вивчає окремий аспект існування матеріальних систем і їх взаємодії, певну групу станів та їх змін.

Певна сукупність змінних, визначаючи якийсь стан матеріальної системи, характеризує міру цього стану. Такі змінні будемо називати характеристиками міри стану матеріальної системи. Протягом її існування значення характеристик стану змінюються. Міра стану матеріальної системи в даний момент часу має певне значення. Отже, міра стану матеріальної системи сутністю своїх характеристик відображає якісну визначеність даного стану, яка зберігається при його змінах, а своїм конкретним значенням — його кількісну визначеність, градацію. Визначене поняття міри стану перебуває у відповідності з категорією міри матеріалістичної діалектики як єдності кількості та якості і є, по суті, її уточненням стосовно проблеми станів. Невипадково у радян-

² П. А. М. Дірак. Принципи квантової механіки. М., 1960, стор. 27—28.

³ Див.: О. М. Парнюк. Динамічні та статистичні закони. У зб.: Філософські проблеми сучасного природознавства. К., 1966, вип. 5, стор. 55.

ській літературі з проблем категорій стани розглядаються як одні з носіїв, субстратів міри⁴.

Очевидно, що придатність поняття «міра стану» буде виявлятися поступово. Але вже тепер маємо зауважити, що інколи різні значення міри одного й того ж стану вважають за різні стани. І коли говорять, що матеріальні системи, функціонуючи, переходять з одного стану в інший, то часто тут наявна лише зміна значень міри одного якісно-визначеного стану. Адже під час взаємодії матеріальної системи «кількісні характеристики навіть одного й того ж якісно визначеного стану можуть набувати цілого спектру числових значень»⁵.

Існування спектру значень міри всякого стану матеріальної системи є важливою особливістю станів. Ці спектри можуть бути: неперервними і дискретними, обмеженими і необмеженими тощо. Залежно від числа характеристик міри того чи іншого стану вони (стани) можуть бути скінченновимірними та нескінченновимірними. Прикладом скінченновимірних станів є такі, що вивчаються класичною механікою, термодинамікою та фізикою. У нескінченновимірних станах перебувають, очевидно, неперервні (континуальні) системи, які досліджуються сучасною фізикою.

Численні стани фізичних систем та їх міри характеризують, по суті, зміни у цих системах та перехід від однієї системи до іншої. Це означає, що поняття стану специфікує на рівні природничо-наукового пізнання важливу діалектико-матеріалістичну категорію руху. Адже тільки на основі діалектико-матеріалістичного розуміння руху можна з'ясувати зв'язок якісних та кількісних характеристик фізичних систем, процес переходу кількісних властивостей у якісні в процесі розвитку цих систем, коли вони набувають нових, раніше не відомих властивостей.

Звідси, зрозуміло, не випливає, що всі властивості фізичних систем можуть зникати. Існують і такі властивості та стани, які можна назвати атрибутивними. Наявність атрибутивних станів не заперечує змінюваності фізичної системи, бо їх сталість передбачає можливість зміни мір атрибутивного стану в доволі широких межах.

У класичній механіці типовим прикладом атрибутивного стану фізичних об'єктів вважалось поняття стану місця (положення). Встановлення положення матеріальної точки мало принципове значення, бо знання про швидкість і прискорення цього об'єкта здобувалось лише на основі знань про зміну положення.

Розвиток квантової механіки показав обмеженість механістичних уявлень про характер руху матеріальних об'єктів та їх стани. У галузі мікрофізики стан місця модифікувався в стан локалізації. Однак мікрочастинка може бути локалізованою в один момент часу і нелокалізованою в інший. Тобто властивість локалізації частинки не є її атрибутом. Вона може існувати не будучи локалізованою. Отже, стан локалізації мікрооб'єкта є неатрибутивним.

У квантовій механіці «уточнення» розуміння атрибутивності і неатрибутивності станів її систем розвивалося в зв'язку з принципом доповняльності та ідеєю відносності фізичних характеристик до засобів спостереження, які стали предметом гострих дискусій.

⁴ Див.: В. П. Кузьмін. Категория меры в марксистской диалектике. М., 1966; Я. И. Ефимов. Категория меры в познании. У кн.: Вопросы логики и методологии научного познания. Новочеркасск, 1970.

⁵ П. И. Визир, В. С. Готт, А. Д. Урсул. Определенность, неопределенность и их взаимосвязь с другими категориями диалектики. «Философские науки», 1972, № 3, стор. 40.

У працях радянських учених В. О. Фока, Б. Я. Пахомова, Б. Г. Кузнецова, П. С. Дишлевого та інших на діалектико-матеріалістичній основі було виявлено раціональний зміст поняття відносності до засобів спостереження і принципу доповняльності. Більше того, деякі положення цієї концепції були значно розвинуті і узагальнені.

Під час дослідження взаємодії мікросистем було встановлено, що різні властивості квантових об'єктів не виявляються одночасно. За пропозицією Н. Бора доповняльними називають ті властивості об'єкта, які виявляються в чистому вигляді тільки у несумісних зовнішніх умовах. Але несумісні зовнішні умови та впливи на квантову систему призводять до появи у неї несумісних властивостей. Одне з двох несумісних діянь на мікросистему переводить її в один із двох неатрибутивних і несумісних станів. Розглядати одночасне виявлення доповняльних властивостей (в їх чистому вигляді) недоцільно.

Аналіз положень відносності до засобів спостереження, відносності до виду взаємодії, принципів доповняльності і несумісності показує, що для квантових систем є характерним перехід внаслідок взаємодії в деякі їх неатрибутивні стани, які можуть бути несумісними. На цій підставі можна зробити також висновок, що деякі два несумісні стани можуть виявитися взаємодоповняльними в такому смислі: одночасне перебування системи у двох несумісних взаємодоповняльних станах неможливе, але система, виходячи з одного такого стану, неодмінно переходить в другий і навпаки.

Уточнюючи суть поняття стану мікрооб'єкта, В. О. Фок робить висновок: «В опис атомного об'єкта, його стану і поведінки вводиться істотно новий елемент — поняття ймовірності, а тим самим і поняття потенціальної можливості»⁶. Потенціально можливі стани — це ті неатрибутивні стани мікросистеми, в які вона може перейти за певних умов, експериментальних чи природних, взаємодіючи з іншими матеріальними утвореннями.

Отже, розвиток сучасної науки істотно змінює зміст поняття стану. Тому надзвичайно важливо з'ясувати принципи характеристики стану, які допомогли б з множини різноманітних фізичних величин матеріальної системи виділити такі їх сукупності, які мали б статус стану. Можна сформулювати такі принципи характеристики станів: 1) характеристики стану мають бути однорідними і сумісними; 2) фізичні стани повинні бути енергетичними, тобто треба, щоб кожному значенню міри стану відповідало певне значення енергії; 3) стани матеріальних систем мають задовольняти два принципи: принцип збереження станів і принцип незалежності характеристик зміни станів матеріальної системи.

Принцип збереження станів є узагальненням закону інерції у механіці, постулату самонепорушності рівноважних станів термодинамічних систем та інших фізичних закономірностей. Виражаючи факт самонепорушності станів за відсутності відповідних впливів на систему, принцип збереження станів постає як вияв діалектичної суперечності збереження та зміни.

Другий принцип аналізу станів, принцип незалежності характеристик зміни станів матеріальної системи, узагальнює фізичні принципи відносності та інваріантності. Справедливість принципу незалежності характеристики для станів механічної системи впливає із принципу відносності Галілея, з однорідності та ізотропності простору. Справді, однорідність простору означає, що зміна стану місця (паралельний пере-

⁶ В. А. Фок. Квантовая физика и строение материи. У кн.: «Структура и формы материи». М., 1967, стор. 172.

нос у ньому замкнутої механічної системи як цілого) не змінює механічних властивостей системи. Разом з тим механічні властивості системи не змінюються при будь-якому повороті її як цілого в ізотропному просторі. Принцип відносності Галілея стверджує, що прямолінійний і рівномірний рух матеріальної системи як цілого не впливає на розвиток процесів усередині системи. Галілей ілюструє цей принцип на прикладі корабля, рівномірний і прямолінійний рух якого не впливає на всілякі рухи інших механічних систем, що перебувають на кораблі.

Галілейський принцип відносності був поширений А. Ейнштейном на електромагнітні явища, що дало змогу створити спеціальну теорію відносності. Потім А. Ейнштейн висунув загальний принцип відносності як узагальнення галілейського принципу для довільних рухів систем відліку.

Та незалежність характеристик зміни станів механічних систем у розширеному розумінні закладена вже у класичній механіці. Зокрема, в аналітичній механіці користуються узагальненими лагранжовими координатами. Це — не залежні одна від одної характеристики, що визначають конфігурацію системи та її положення в просторі. Наприклад, для твердого тіла, що рухається в просторі, такими координатами можуть бути координати центра мас (стан місця системи) і три кути, що визначають орієнтацію тіла (стан орієнтації). Поза умовою незалежності узагальнених координат механічної системи був би неможливий вивід основних рівнянь аналітичної механіки.

Принцип незалежності характеристик зміни станів матеріальної системи дістає своє вираження у таких категоріях діалектико-матеріалістичного детермінізму, як зв'язок і відособленість явищ дійсності. Загальний зв'язок явищ не виключає їх відносною відособленості. «Ізолюваність (відокремленість) є таке відношення між явищами дійсності, коли зміна одного з них не зачіпає інших явищ, не супроводжується певними змінами останніх»⁷.

Незалежність характеристик різних процесів (змін станів), які відбуваються в одній і тій самій матеріальній системі, формулюється у фізиці тим чи іншим принципом інваріантності. Звідси стає зрозумілим зв'язок принципів інваріантності із законами збереження. Адже міра одного якогось стану системи залишається константною при зміні міри іншого стану цієї ж системи, а оскільки ряд фізичних величин є функцією стану, то незмінність міри певного якісно визначеного стану означає постійність всіх його функцій і, зокрема, енергетичної функції.

Отже, поняття стану є фундаментальним у сучасній науці. Воно має певну категоріальну визначеність, тобто конкретизує важливі діалектико-матеріалістичні категорії руху, міри, кількісно-якісних характеристик, дискретного і неперервного, скінченного і нескінченного, актуального і потенціального, відносного та абсолютного (атрибутивного) тощо. Це ще раз свідчить про органічний зв'язок природничонаукових понять з філософськими категоріями. Коли йдеться про більш-менш фундаментальне фізичне поняття, його аналіз виявляється неможливим поза певними філософськими категоріями. Адже базисна концептуальна структура фізичного пізнання має категоріальні визначення.

* * *

Понятие состояния является одним из важнейших в методологии современной науки. Оно широко используется при исследовании проблемы времени, движения, детерминизма и других принципиальных вопросов научного познания объективного

⁷ А. П. Шептулин. Система категорий диалектики. М., 1967, стор. 173.

мира. Состоянием можно назвать определенную совокупность переменных систем, которые, приобретая конкретные количественные значения, характеризуют ее свойства, изменения и связи с другими системами.

Многочисленные состояния системы и их меры выражают ее движение, функционирование, переход количественных свойств в качественные в процессе развития этой системы. Однако не все свойства систем, выражающие ее состояния, могут исчезать. Существуют и такие свойства и состояния, которые утрачиваются лишь при уничтожении самой системы. Их можно назвать атрибутивными.

Анализ состояния систем удовлетворяет таким требованиям: 1) характеристики состояния должны быть однородными и совместимыми; 2) каждому значению меры состояния должно соответствовать определенное значение энергии; 3) должны выполняться принципы сохранения состояний и независимости характеристик изменения состояний. Первый из этих принципов обобщает закон инерции, второй — выражает физические принципы относительности и инвариантности.

Характеризуя фундаментальные принципы физического познания, анализ понятия состояния определяется с методологической стороны в философских категориях движения, меры, качества и количества, актуального и потенциального, относительного и абсолютного (атрибутивного), дискретного и непрерывного и других. Это еще раз свидетельствует об органической связи естественнонаучных понятий с философскими категориями.

Математизація знання як теоретична процедура

В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ

Інтенсивне проникнення математики мало не у всі галузі наукового знання, що набуло назви математизації науки, опричинило появу низки гострих філософських проблем. Передусім: які причини такої стрімкої зміни ролі математики у сучасній науці? Чи зумовлена ця обставина об'єктивними наслідками розвитку наукового знання або ж впливає із суб'єктивних здатностей окремих учених? Чи справді дослідник природних, соціальних або розумових процесів, сягнувши певної глибини в їх вивченні, обов'язково змушений вдаватися до абстрактних, формальних, символічних засобів математики, чи застосування цих засобів є не більш ніж недоречна данина моді? Зрештою, яких наслідків у майбутньому маємо очікувати від процесу математизації науки, який дедалі прискорюється?

Філософська дискусія, яка спалахнула навколо питань такого характеру, поки що не принесла однозначних відповідей. Навпаки, вона ще більше загострила і поглибила розбіжності у поглядах. Впадає в око, що боротьба думок навколо проблем математизації відбувається не так між представниками різних спеціальностей (скажімо, між математиками і нематематиками: фізиками, біологами та ін.), як між спеціалістами в одній і тій самій галузі. Показове щодо цього ставлення гуманітаріїв до процесу математизації.

Групі дослідників, вихованих у класичних гуманітарних традиціях, стрімке проникнення математики до їхніх споконвічних галузей здається не тільки таємничим, але й підозрілим. Математизація цих галузей, на їх думку, неминуче призведе до дегуманізації і, тим самим, до загибелі їх як самостійних галузей наукового знання. Деякі лінгвісти, наприклад, твердять, що таке дітище математизації мовознавства, як математична лінгвістика є *contradictio in adjecto*, що мова і математика несумісні і нічого спільного між собою не мають. Математична лінгвістика зображується ними не інакше, як у вигляді якогось дегенерата, що походить від незаконного схрещення псевдолінгвістики і псевдоматематики¹.

Інша ж група гуманітаріїв, прихильники «структурно-математичного підходу», перебувають на прямио протилежній позиції, обстоюючи плідність математичних методів в економіці, соціології, мовознавстві та ін. Ті, хто поділяє цей погляд, не заперечують, що трапляються «лінгвістичні» праці, де автори намагаються застосувати ту дешифру, яку вони знають у математиці, до тієї дешифру, яка їм відома з лінгвістики. Математична лінгвістика, на думку адептів математизації, не несе жодної відповідальності за такі праці.

Означена різниця поглядів щодо процесу проникнення математики в нематематичні галузі знання характерна не тільки для лінгвістів. В історії фізики, наприклад, вона виявилася як розбіжність позицій прихильників методу математичних гіпотез (інтуїтивістами) й індуктивістами; у біології ж — як незгода між дослідниками, орієнтованими на «природничу історію», і прибічниками фізико-математичних методів.

¹ Див., напр.: В. И. Абаев. Лингвистический модернизм как дегуманизация науки о языке. «Вопросы языкознания», 1959, № 3.

Так чи так ця різниця дається взнаки в будь-якій науковій галузі, в яку впроваджуються математичні методи. Вона поляризує переконання вчених доти, поки, нарешті, прихильники математичних методів не доводять на ділі їхню плідність у цій галузі. Відтак позитивна відповідь на питання про можливість застосування інструментарію точної науки робиться незаперечною. Дискусійним лишається тільки питання про міру, глибину, межі його використання.

Згадана ситуація, наявна ового часу у фізиці і логіці, спостерігається нині у біології, економіці, літвістиці. Причина багатьох запеклих суперечок із зазначених питань полягає в недостатньо глибокому з'ясуванні процесу математизації. Тому аналіз змісту, а також різних форм здійснення математизації є однією з актуальних проблем методології сучасної науки.

Отож, що таке математизація знання? У найзагальнішому вигляді її можна визначити як універсальну процедуру, що полягає у такому. Теоретичне зображення явища, тобто огрублена, схематизована й ідеалізована імітація його, може бути здійснене з допомогою різних засобів: наочних образів нашої уяви, концептуальних уявлень певної наукової галузі, геометричних схем, числових і функціональних числень, логіко-математичних структур тощо. Дуже часто теоретичні зображення, побудовані з допомогою засобів однієї галузі, припускають імітацію засобами інших галузей. Реальний будинок, приміром, можна відтворити опочатку у вигляді акварельного малюнка, потім у формі геометричного креслення, а останнє з допомогою засобів аналітичної геометрії легко втілити у сукупності алгебраїчних рівнянь.

Відтворення теоретичних побудов одної галузі засобами іншої називають застосуванням першої до другої. Скажімо, якщо теоретичні структури хімії передано концептуальними засобами фізики, йдеться про фізикалізацію хімії. Такий же смисл вкладається в слова про арифметизацію класичного аналізу, геометризацию алгебри, кібернетизацію біології та ін. У цьому розумінні вживають і термін «математизація знання». Але математизація знання — це не тільки процедура побудови математичних імітацій, це і метод теоретизації його, заснованої на застосуванні чисельних систем з функціональними відношеннями, логіко-математичних структур, формальних числень, різноманітних методів кількісного і структурного аналізу. Цей метод теоретизації дає змогу для будь-якого досліджуваного явища сконструювати за певними правилами одну чи декілька математичних систем з формальними відношеннями, що вони імітують якусь гіпотезу про структуру або закономірності досліджуваного явища.

Основні моменти математичного методу теоретизації полягають у такому:

1. Попередній аналіз явища і вирізнення істотних для даного дослідження властивостей цього явища.
2. Синтез виділених особливостей у попередню модель явища.
3. Фіксація певного ступеню огрублення, схематизації, ідеалізації через вибір задалегідь відомих абстракцій і виділення їх з комплексу «основних», «вихідних», «неозначуваних» абстракцій, з яких усе теоретичне знання про вибрані особливості явища можна буде вивести з допомогою засобів логіки.
4. Побудова символічної моделі досліджуваного явища, яка припускає числову інтерпретацію.
5. Логіко-математичний аналіз й експериментальна перевірка висновків із прийнятих моделей.

Математична імітація галузі знання, що вивчається, побудована таким чином, дає змогу не тільки виділяти у «чистому вигляді» логіч-

ну структуру теорії цієї галузі і тим самим розкривати основні відношення між її істотними параметрами, але й з допомогою математичної техніки перевіряти логічну обґрунтованість тої чи тої теорії, формулювати змістові гіпотези про досліджуване явище, здійснювати експериментальну перевірку якісно і кількісно визначених тверджень щодо можливих зв'язків між істотними аспектами предметної галузі теоретичного аналізу.

Нині важко назвати таку галузь науки, техніки, економіки, до якої принципово неможливо застосувати математичні засоби. Навпаки, історичний аналіз розвитку цих сфер людської культури виявляє неухильне зростання ролі математичних засобів і методів у розвитку кожної з них. Усе це дає підставу розглядати математизацію не лише як певний засіб теоретизації різних галузей знання, а й як одну з характерних тенденцій розвитку сучасної цивілізації.

З філософського погляду ця тенденція цікава передусім тим, що її поглиблення сприяє істотній зміні засобів наукового мислення — зміні, що вона виявляється у дедалі більшому віддаленні сучасної наукової картини світу від буденних уявлень про нього; у витісненні з науки антропоморфних «зображувальних» моделей, які відтворюють лише чуттєво-конкретну цілісність реальних явищ; у заміні цих моделей моделями «імітаційними», здатними відображувати не тільки зовнішню чуттєво-конкретну видимість явищ, але й цілісність їх внутрішніх, сутнісних відношень.

Конкретніше уявлення про математизацію знання можна дістати, вдавшись до аналізу тих етапів наукового пізнання, на яких вона наявна, а також до вивчення основних форм її існування.

Якщо грубо уявити собі процес утворення наукового уявлення про досліджуване явище, то, як видно, схема такого процесу має бути така. У досліді (спостереженні, вимірюванні, експерименті) учений переконується, що для досягнення покладеної мети немає потреби вичерпно охопити досліджуване явище в усій нескінченній різноманітності властивостей, ознак, аспектів тощо. Для цього цілком достатньо виділити лише характерні риси, тобто такі, без урахування яких досягти мети принципово неможливо. Проте, часто-густо дослідник не тільки відкидає низку притаманних спостережуваному явищу ознак, але й, виражаючи виділені ним риси у поняттях попереднього досвіду, привносить у створюване уявлення дещо від понятійних, апаратних засобів аналізу, не характерних для самого явища. Відтак виникає не дзеркальний образ досліджуваного об'єкта, а схематичне, ідеалізоване, конструйоване зображення, іноді зобов'язане своєю прототипові лише найпершим поштовхом, що збудив уяву дослідника.

Отже, колізія між величезною складністю, невичерпністю об'єктивної реальності й історичною обмеженістю пізнавальних можливостей конкретного дослідника позначається на досягненні ним навколишньої дійсності: він не може опанувати її з вичерпною повнотою в одноразовому акті, а тільки в процесі тривалого практично-теоретичного заглиблення в її окремі сторони, аспекти, нюанси тощо. «Фактично кожне мислене відображення світової системи, — зазначав Ф. Енгельс, — лишається обмеженим, об'єктивно — історичними умовами, суб'єктивно — фізичними й духовними особливостями його автора»².

От чому дослідник задоволений навіть тоді, коли йому пощастить ухопити і зрозуміти хоч би деякі найпростіші з властивих світові закономірностей. Саме тому він змушений запроваджувати (часто-густо

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 36.

надміру штучно) різні спрощення, апроксимації, ідеалізовані моделі, що вони звільнені від неістотних і обтяжливих для обчислень подробиць і відбивають, як він оподівається, найсуттєвіші ознаки досліджуваного аспекту об'єктивної реальності. Щодо фізики найвлучніше про це сказав академік Я. І. Френкель. Фізик-теоретик, на його погляд, немов художник-карикурист, прагне відтворити оригінал не у всіх деталях, як це робить фотоапарат, а спрощено, схематично, щоб виявити і підкреслити тільки найхарактерніші риси оригіналу. Фізик-теоретик створює такі (іноді аж надто грубі) апроксимації і в такій кількості, щоб точне знання їх особливостей і знання правил оперування цими апроксимаціями дали йому змогу відтворити теоретико-символічне зображення досліджуваного явища. «Фотографічної точності, — пише Я. І. Френкель, — можна — і треба — вимагати лише від теоретичного описання найпростіших систем. Добра теорія складних систем має бути тільки доброю «карикатурою» на ці системи, що утрирує ті їхні властивості, які є найтипівішими, і умисне ігнорує всі інші — неістотні — властивості... Добра карикатура на яку-небудь людину не може істотно поліпшитися від більш акуратного і точного зображення нехарактерних деталей її обличчя чи фігури»³.

Вибір вдалої «апроксимації-схеми» для експериментальної ситуації фізик цінує значно вище за ті формалізми, до яких вони зводяться і які дають змогу перевести цю ситуацію з мови експерименту на мову ідеально точних математичних обчислень. «Обчислювальні операції, — зазначає Дж. Займан, — як би швидко вони не робились, однак не можуть розв'язати багатьох проблем. Ізюминка предмета — це вдала апроксимація. Можна перелічити на пальцях ті дивовижні випадки, коли ми знаємо у подробицях геометричні характеристики сил, полів і хвильових функцій, причому настільки точно, щоб стомливі розрахунки віддячили нам надійними числовими значеннями. Але, як мовиться, чого можна дождатися від сокири, як не прубою роботи»⁴.

Отже, схематизація досліджуваного явища — це попередній етап у створенні теоретичного уявлення про нього. Наступний етап цього процесу — математизація винайдених схем. Перш ніж описувати дві основні форми процедури побудови теоретичного зображення досліджуваного явища, уточнимо зміст низки понять: «математична модель», «принципова характеристика моделі», «чисельна характеристика моделі» та ін. Для цього розглянемо найпростіший приклад математизації. Припустимо, що нам треба зобразити звичайну живу чергу, скажімо, перед касою кінотеатру. У згоді із щойно сказаним, ми передусім створимо схему черги. Ми помічаємо, що черга є множина людей, які стоять одна за одною, або, як прийнято говорити у логіко-математичних науках, перебувають одна до одної (поза іншими відношеннями, що вони нас зараз не цікавлять) у відношенні, котре виражається словами «стояти за».

Уявлення про живу чергу як множину абстрактних індивідів, які перебувають один до одного у єдиному відношенні «стояти за», саме і буде шуканою її схемою. Уявимо тепер цю схему у символічній формі. З цією метою умовимося позначати людей (Іванов, Сидоров, Петров...), що вони стоять у черзі, першою літерою їхніх прізвищ (*I, C, П, ...*), а відношення «стояти за» — літерою *R*. У цих позначеннях символічне зображення черги буде виглядати так:

$$O = (I, C, П, \dots; R).$$

³ Див.: В. Френкель. Глазами ученого и художника. «Наука и жизнь», 1972, № 4, стор. 80.

⁴ Дж. Займан. Твердое тело. «Успехи физических наук», т. 97, вип. 1, стор. 162.

Прийнявши ці позначення і погодившись, що побудована схема адекватна живій черзі, ми можемо виразити головні її особливості у вигляді такої сукупності тверджень:

1. Для будь-яких трьох осіб черги — I , C , P — з того, що P стоїть за C , а C за I випливає, що P стоїть за I (властивість транзитивності).

2. Де б не стояла людина у черзі, вона не може стояти сама за собою (властивість антирефлексивності).

3. Для будь-яких двох осіб черги — I та C — з того, що I стоїть за C , а C стоїть за I , випливає, що I та C займають одне й те саме місце в черзі (властивість антисиметричності).

Сформулюємо тепер ці три змістовно виражені властивості черги формально, тобто умисне не звертаючи уваги на те, що I , C , P ,... зображують людей, а R — відношення «стояти за». У цьому формулюванні зазначена схема черги постане у вигляді такої сукупності формальних аксіом, що утворюють аксіоматичну конструкцію, яка називається математичною структурою порядку. Ця конструкція визначається на елементах x , y , z ,... деякої множини M , природа яких може бути довільною, а відношення R фіксується лише формальними аксіомами транзитивності, антирефлексивності й антисиметричності. Символічно структуру порядку можна зобразити так:

$$S = (x, y, \dots; R).$$

Через те, що з формального боку символічне зображення схеми черги і символічне зображення математичної структури порядку ідентичні, математична структура порядку може служити як принципова математична схема, що зображує живу чергу. Це зображення не є ні чисельним, ні кількісним. Проте звідси не випливає, що досліджуване явище не можна зобразити у вигляді співвідношення чисел.

Візьмемо для позначення кожної людини в черзі не першу літеру її прізвища, а цілком певне натуральне число. Ось, наприклад, як це звичайно робиться: для людини, яка стоїть безпосередньо біля віконця каси, — число 1, тої, що стоїть за нею, — 2 і т. д. Очевидно, що черга набуде вигляду натурального ряду чисел 1, 2, 3, ..., а відношення «стояти за» — математичного відношення «більше». Абсолютно аналогічно можна побудувати нескінченну кількість інших чисельних зображень черги. Взявши, приміром, за основу дробу із знаменником 2, чергу можна зобразити у вигляді послідовностей дробів $1/2$, $1/2^2$, $1/2^3$, $1/2^4$, ...; відношення «стояти за» у такому зображенні подається за допомогою математичного «менше».

Отже, одна й та сама схема досліджуваного явища може бути зображена або у вигляді математичної структури, або через числові співвідношення. Яке співвідношення між цими типами математичного зображення схеми і як вони відносяться до самої схеми? Коротко на це питання можна відповісти так. Для одного й того ж явища залежно від мети дослідження можна побудувати величезну кількість схем, а отже, і таку ж величезну кількість структурних зображень. Але якщо навіть відповідна схема й адекватна їй математична структура зафіксовані однозначно, і тоді для одного й того ж явища можна побудувати нескінченну кількість чисельних зображень. Вибір схеми явища визначається метою дослідження; вибір математичної структури — однозначно фіксацією особливостей схеми; вибір числового зображення — способом вимірювання явища.

Через те що структурно-математичне зображення такої схеми майже однозначно детермінується вибором цієї схеми, його аксіоми зви-

чайно розглядають як вираження принципів рис і властивостей вибраної схеми. Саму ж математичну структуру називають в такому разі принциповою характеристикою моделі досліджуваного явища. Чисельні ж зображення схеми звичайно нарікають кількісною характеристикою моделі. Якщо позначити математичну модель літерою M , принципову характеристику — P , а чисельну характеристику — Z , то співвідношення між моделлю та її характеристиками у символічно умовній формі можна виразити так:

$$M = P_z.$$

Математична модель, як це видно з її символічного вираження, фіксується двома компонентами: принциповою характеристикою P і кількісною характеристикою — Z . З чого належить починати пошук математичної моделі для вибраної схеми явища? З пошуку P чи Z ? Альтернативні відповіді на це запитання лежать в основі двох різних форм математизації знання.

Згідно з першою відповіддю, математизація даної схеми повинна починатися з параметризації її, тобто з виділення у ній таких якісних ознак $P_1, P_2, P_3 \dots, P_n$, які можна було б вимірити з допомогою наявних в експерименті приладів за одною з відомих шкал. Вдале розв'язання цієї задачі дає змогу зобразити зазначені параметри у вигляді послідовності числових значень однієї з відомих числових множин — множини натуральних, цілих, раціональних або ще яких-небудь чисел — значень, знятих зі шкали вимірювального приладу. Параметри, що припускають таке чисельне уявлення, називають тоді принципово-вимірними величинами або «спостережуваними», а вся сукупність таких «спостережуваних», які зображують вибрані ознаки схеми, утворюють те, що вище назване числовою, або кількісною, характеристикою математичної моделі цієї схеми.

А що вибрані ознаки схеми можуть бути вимірені за різними шкалами (найменувань, класифікацій, порядку, реляційною, метричною тощо), то для однієї й тієї ж схеми, взагалі кажучи, можна побудувати не одну, а декілька кількісних характеристик Z_1, Z_2, Z_3, \dots . Перший спосіб математизації, отже, починає з виявлення різних кількісних характеристик моделі. Принципова ж характеристика її визначається ним лише у другу чергу, тобто після того, як стануть відомі декілька кількісних характеристик моделі і будуть виявлені зв'язки і відношення, наявні в усіх кількісних характеристиках. Принципова характеристика при цьому виражається або з допомогою сукупності тверджень, що фіксують інваріантні властивості числових характеристик моделі Z_1, Z_2, Z_3, \dots , або у вигляді аналітичних формул, які виражають співвідношення, що вони зберігаються між безпосередньо вимірними величинами. А що зазначені співвідношення в останньому випадку зображуються у вигляді співвідношень між вимірними функціями, визначеними на певній числовій множині, то принципова характеристика шуканої моделі вельми часто виражається у формі алгебраїчних або диференціальних рівнянь. Ця характеристика моделі тут немов би «виростає» з аналізу різних результатів вимірювань і зіставлення різних кількісних характеристик.

Математична структура, що впливає з аналізу схеми реального явища, може бути корисна і плідна не тільки як принципова характеристика її математичної моделі, тобто ефективного засобу описування, пояснення і передбачення істотних рис цього явища. Часто-густо така структура виявляється багатим джерелом, вихідним пунктом рівних суто математичних узагальнень. Як і в геометрії Лобачевського, ці узагальнення спершу можуть залишатися в ролі абсолютно штучних

математичних конструкцій, що становлять не утилітарно-прикладний, а суто математичний інтерес. Вони можуть виявитися взагалі непридатними у дослідженні тієї реальної ситуації, з аналізу якої був взятий її початковий прототип. Але навіть в цьому разі вони не марні для науки. Вони створюють запас ідей, які можуть відіграти роль «провізорних схем» для результатів майбутніх спостережень, вимірювань, експериментів. «Навряд чи варто сумніватися, — пишуть М. Кац і С. Улам, — що джерелом багатьох математичних понять і теорій послужив «зовнішній світ». Але колись осягнуті, ці поняття і теорії починали розвиватися цілком незалежно. Вони підносились до висот абстракції, звільняючись від пут свого конкретного... походження. У процесі цієї еволюції суто інтроспективним шляхом народжувалися нові поняття і теорії, які в свою чергу дивовижним чином робили вирішальний вплив на хід наукового прогресу вже за межами математики»⁵. Яскравий приклад того, як деякі структури математики, віднайдені і зрощені в її надрах, виявляються плідними в дослідженні об'єктивної реальності, можуть становити геометричні структури, що з'явилися в процесі створення основ геометрії.

Геометрія, як відомо, виникла з досвіду землемірів, будівельників, астрономів і на першому етапі свого розвитку досягла кульмінації в «Началах» Евкліда, які служили протягом понад двох тисячоліть принциповою характеристикою математичної моделі античного уявлення про навколишній простір.

Відірвавшись від експериментальної дійсності, з аналізу якої вона виникла, геометрія Евкліда продовжувала розвиватися, живлячись своїми власними проблемами на зразок проблеми п'ятого постулата Евкліда. Аналіз емпіричних, теоретичних і гносеологічних підстав цієї принципової характеристики моделі допоміг Лобачевському, Бойяї, Гауссу знайти глибокий, з величезними перспективами неевклідовою підходу спосіб дослідження геометричних властивостей простору.

Спершу термін «неевклідова геометрія» вживався як цілком певне-власне ім'я тої геометричної структури, яка була створена М. Лобачевським, Я. Бойяї, К. Гауссом. Однак після того як зусиллями Б. Рімана, Ф. Клейна та інших математиків ХІХ ст. було доведено, що геометрія Лобачевського є аж ніяк не єдиною математично законною альтернативою геометрії Евкліда і що цілком можливо побудувати безліч різноманітних не менш плідних альтернатив, термін «неевклідова геометрія» почав вживатися і як ім'я загальне. Неевклідовою геометрією почали йменувати всяку геометричну структуру, яка альтернативно модифікувала один чи декілька постулатів геометрії Евкліда. Як на приклад неевклідових структур у цьому розумінні можна послатися на неархімедову, недезарову, непаскалеву геометричні структури.

Цей приклад розвитку геометричних систем показує, яким чином вельми проста математична структура евклідової геометрії, взята як принципова характеристика античного уявлення про навколишній простір, виявилася могутнім джерелом велетенських математичних побудов, що становлять підвалини не лише сучасного природознавства, а й усієї науки загалом. Отже, перший спосіб математизації знання сприяє не тільки появі математичних описів емпірично досліджених реальних ситуацій, а й виникненню узагальнених математичних структур, які можуть стати концептуальними формами поки ще не досліджених аспек-

⁵ М. Кац, С. Улам. Математика и логика. Ретроспектива и перспектива. М., 1971, стор. 213.

тів дійсності. Висунення ж цієї багатоманітності математичних структур і здатність їх до відносно самостійного розвитку (на зразок того, якого набула геометрія Евкліда) спричиняє можливість нового способу математизації знання.

У першому способі математизації знання, як уже відзначалося, побудова математичної моделі досліджуваного явища починається із здійснення вимірювальних процедур і формулювання на їх результатах кількісних характеристик цієї моделі. Завершується ж вона виявленням принципової характеристики математичної моделі.

У другому способі створення математичної моделі відбувається у зворотному напрямі: дослідник починає з відгадки принципової моделі і закінчує розробкою різних кількісних характеристик моделі, які припускають експериментальну реалізацію. Як наші очі у примхливій формі хмари чи полум'я схоплюють образи добре відомих нам тварин, так і математична інтуїція дослідника у розпливчастих і вельми невизначених властивостях вибраної ним схеми явища прагне уздріти чіткі контури добре відомої йому з «чистої» математики математичної структури. Помічена аналогія між схемою досліджуваного явища і відповідною їй математичною структурою формулюється згодом у вигляді математичної гіпотези про структуру цього явища.

Однак для того, щоб математична гіпотеза перетворилася на теорію досліджуваного явища, а відшукана математична структура могла вважатися його повноправним зображенням, їх треба міцніше і однозначніше пов'язати із самим явищем. Це пов'язання здійснюється у процесі розробки різних кількісних характеристик математичної моделі явища. Пошуки цих характеристик починаються з побудови різних чисельних уявлень знайденої математичної структури і завершуються вибором поміж створених уявлень таких, які, принаймні у принципі, припускають експериментальну реалізацію⁶.

Принципова характеристика моделі, що відбиває «глибинні» властивості досліджуваного явища, тут, очевидно, не впливає з аналізу заздалегідь здійснених вимірювань параметрів цього явища, вона немов би задовго до них привноситься математичною інтуїцією дослідника і відіграє роль якоїсь ідеальної норми для результатів зазначених вимірювань. Однак, будучи привнесеною «збоку», ця математична структура начебто «проростає» своїм корінням (тобто кількісними характеристиками) углиб досліджуваного явища, зливаючись з ним не менш міцно, ніж це відбувається за першого способу математизації знання.

З характеристики двох форм математизації знання зрозуміло, що який би шлях не обрав дослідник у її здійсненні, він спершу схематизує спостережуване явище, а потім замінює відшукану схему певною математичною моделлю. Математична модель, отож, це вже схема другого порядку. Вона відноситься до реального явища так же, як, скажімо, геометричне креслення будинку, зняте з його мінливого віддзеркалення у воді, до самого будинку. Тому ступінь ідентичності такої моделі реальному явищу (або, інакше кажучи, реалістичність, правдоподібність її) залежить не тільки від того, як точно передає ця модель властивості образної схеми, але також і від того, якою мірою адекватно відбиває ця схема реальне явище.

⁶ Експериментальна реалізація якогось чисельного уявлення принципової характеристики моделі зводиться до побудови таких фізичних приладів і розробки таких способів вимірювання, які давали б для основних параметрів принципової характеристики ті ж числові значення (або достатньо близькі до них), які теоретично приписує їм це числове уявлення.

Крім того, реалістичність математичної моделі залежить ще від одної обставини. Вельми часто дослідник, переводячи реальну задачу на мову схем, а з неї — на мову математики, помічає що одержане математичне формулювання задачі надто складне для наявних обчислювальних засобів. Щоб розв'язати її доступними засобами, він свідомо вдається до додаткових обмежень, зумовлених рамками його суб'єктивних можливостей. Внаслідок цього реальна задача ідеалізується ще раз, тепер уже із суто математичних міркувань. І тільки після цього етапу обмежень і спрощень задача розв'язується з точністю, яка відповідає математичним ідеалам. Зрозуміло, якою мірою опосередкованою є відповідність математичного розв'язання практичному питанню і як важливо зважати на те, що воно оправдане тільки за певних умов, залежних як від способу схематизації явища, так і від способу математизації його схем, а так само і від використовуваних обчислювальних засобів.

Математичне розв'язання практичної проблеми, отож, якими б ідеально строгими методами воно не здобувалося, стосовно реального явища завжди є вельми відносною апроксимацією і ніколи не є істиною абсолютною, тобто справедливою безвідносно до будь-яких умов. Реалістичність, правдоподібність, адекватність математичної моделі ніколи не ідентична ідеальній точності математичних конструкцій у рамках прийнятої моделі. Такі конструкції абсолютно точні, коли вони розглядаються тільки в межах прийнятої моделі. Поза нею, скажімо, коли вони розглядаються як зображення різних аспектів схеми явища, не кажучи вже про саме реальне явище, вони — не більш ніж гіпотетичні образи цих аспектів. Саме тому, що реалістичність математичної моделі не ідентична точності її формальної побудови, ця модель може бути формально точною, але вкрай нереалістичною, тобто неадекватною досліджуваному явищу, і навпаки — вона може здаватися вельми реалістичною, але дуже розпливчастою і багатозначною.

Тому коли якась модель виявилась математично ефективною, це зовсім не означає, що вона єдино можлива і абсолютно істинна. Такою вона може лише здаватися, та й то тільки за цілком певного способу схематизації відповідного явища. Але через те, що немає єдино вірного способу спрощення дійсності, то й з вибором інших способів її спрощення згадана модель може виявитися вкрай нереалістичною. Математичні моделі, отож, це всього лиш гіпотетичні зображення схем реальних явищ. У чому ж полягає їх ефективна допомога у дослідженні дійсності? Для відповіді на це питання розглянемо спочатку найпростіший приклад на відношення між математичною моделлю і відповідним їй реальним явищем.

Нехай нам треба побудувати теорію якогось явища A , про яке нам відомо, що воно абсолютно ідентичне явищу B , описаному теорією T_6 . Очевидно, що для розв'язання нашої задачі немає потреби піддавати явище A експериментальним дослідженням. Через те, що A цілком ідентичне B , теорія T_6 має бути і теорією A . Для цього в ній потрібно всюди, де трапляється ім'я об'єкта B , поставити ім'я об'єкта A . Висновок про те, що теорія T_6 є теорія A , впливає з припущення про ідентичність A і B і законів формальної логіки і зовсім не залежить від того, що ми розуміємо під A і B .

Нехай тепер у цьому прикладі під A ми матимемо на думці реальне явище, а під B — його математичну модель. Коли б досліджуване явище було абсолютно ідентичне математичній моделі, то теорія, що описує цю модель, була б цілком істинна стосовно до реального явища і могла б бути побудована математиками до експериментальних

досліджень точнісінько як у зазначеному прикладі. Проблема наукового пізнання реальних явищ звелася б тоді до суто математичної задачі.

Однак, реальне відношення математичної моделі до її предметного образу значною мірою відрізняється від цієї «карикатури» на нього. Реальне явище може бути ідентичне якійсь математичній моделі лише за певних умов і обмежень, що, як правило, не завжди відомі. Саме ці обмеження і свідчать про те, що математична теорія моделі якогось реального явища виступає не як апріорна істина, а як корисний евристичний засіб, гіпотеза, істинність якої потребує обов'язкового експериментального підтвердження.

Реальна ефективність математичної моделі полягає не у тому, що вона буцімто до досвіду дає абсолютно вірні теорії реальних явищ, а у тому, що вона допомагає формулювати перспективи гіпотетичних концептуальних схем, які дають змогу розглядати реальне явище на тлі можливого. Ці гіпотетичні перспективи лише тоді набувають статусу повноправних теорій реальних явищ, коли їх висновки успішно відбудуть експериментальну перевірку. Таких перспектив для одного і того ж явища можна запропонувати безмежну кількість, і це дає змогу розгорнути нескінченне реальне явище у «площині» можливого для повнішого огляду. Крім того, зазначені перспективи формулюються на математичній мові за строгими правилами. А остання обставина істотно полегшує експериментальну перевірку наслідків математичних передбачень.

Отож, дослідник змушений вдаватися до допомоги математики тому, що він не може в єдиному акті обійняти своїм розумом усю нескінченну складність реального явища. Дослідник через своє об'єктивне становище обмежений історичними, духовними, фізичними та іншими умовами і саме тому змушений підходити до сутності реальних явищ асимптотично, тобто «обрубуючи» нескінченні складності, створюючи й удосконалюючи різні апроксимації — від поетичних метафор до математичних структур.

Ці структури застосовні до реальності тому, що у процесі її відображення наукове пізнання настільки ідеалізує об'єкти свого аналізу, що деякі їх властивості дістають адекватне математичне зображення.

* * *

Математизация знания является теоретической процедурой, позволяющей имитировать средствами математики либо явления и процессы материального мира, либо теоретические построения науки. Схема этой процедуры такова. Прежде всего осуществляется огрубление, схематизация, идеализация исследуемого явления и построение аппроксимативной модели его. После этого указанная процедура может осуществляться двумя альтернативными путями. Первый путь: а) разработка способов измерения параметров модели; б) выявление количественных соотношений между измеряемыми параметрами; в) сравнение количественных характеристик модели и вычленение инвариантных соотношений, очерчивающих принципиальную характеристику модели. Второй путь: а) гипотетический подбор математической структуры, способной играть роль принципиальной характеристики модели; б) построение всевозможных численных представлений для выбранной структуры; в) разработка различных измерительных процедур, способных превратить численные представления структуры в количественные характеристики модели исследуемого явления.

Регулятивна функція соціальної комунікації

Ю. Д. ПРИЛЮК

Важливим чинником, що впливає на ефективність наукового управління суспільством, є інформаційне — чи, точніше, комунікаційне — його забезпечення. Кожен імпульс управління, кожне управлінське рішення потребує, як відомо, передачі його змісту об'єктові; крім того, саме управління може здійснюватися лише за умови поінформованості про стан його об'єкта. Кожен акт управління, образно кажучи, немов би оторочений з обох боків потоками інформації, яка циркулює у контурі управління. Цим пояснюється і увага багатьох дослідників¹⁻³ до розробки проблем «теорії комунікації»⁴, яка нині активно формується у межах ряду спеціальних наук. Прикладні дослідження тут іноді доповнюються загальнотеоретичним аналізом, однак загалом їх переважання над розробкою загальнотеоретичного аспекту відчутно стримує розвиток «теорії комунікації». Саме тому доцільно зосередити увагу на загальнотеоретичному розгляді процесу соціальної комунікації, на його логічному аналізі, який у цьому випадку можна подати узагальнено, абстрагуючись від тих чи тих конкретних її проявів. Спробою такої узагальненої оцінки якраз і є аналіз функціональної характеристики інформаційного обміну в суспільстві.

Обмін інформації в суспільстві, тобто соціальна (суспільна) комунікація, є одним з важливих елементів системи управління суспільством. Як об'єкт спеціального вивчення процесу соціальної комунікації становлять складне явище, яке виконує певні суспільні функції. Складність і різноманітність цих процесів відображається у функціях соціальної комунікації, котрих сучасні дослідники налічують чимало. Аналізуючи ці функції — від функції передачі сигналу чи знака до функції ідеологічного впливу чи функції соціалізації, — можна помітити, що всі вони мають повторюваний елемент, який може правити за критерій визначення тої чи тої функції інформаційного обміну. Цим критерієм є чинник певної організації (чи реорганізації), впорядкування (чи перевпорядкування) об'єктів, які беруть участь в інформаційному обміні.

Отож, постає питання — подати процес інформаційного обміну так широко і узагальнено, щоб ті чи інші конкретні функціональні риси комунікації зливалися в одному, найбільш істотному вияві її функцій. Саме тому варто схарактеризувати регулятивну функцію соціальної комунікації, оскільки всі інші її функції можна кінець кінцем звести до неї. Вивчаючи чинники, що визначають регулятивну функцію ко-

¹⁻³ Проблемами соціальної комунікації цікавляться нині не тільки психологи чи соціологи, представники теорії преси чи інформатики, але й фахівці з кібернетики, біології та ін. Окремі аспекти цієї проблематики досліджені у наукових працях В. Г. Афанасьєва, А. І. Берга, А. А. Брудного, І. Земана, Г. Т. Журавльова, В. А. Мансурова, М. С. Мансурова, Е. О. Ножи́на, Б. Д. Паригіна, Б. С. Українцева та ін.

⁴ Термін запропонований В. А. Мансуровим (див. зб.: «Вопросы исторического материализма и критика некоторых концепций буржуазной социологии», М., 1969). Подібуються й інші варіанти (у працях Е. О. Ножи́на, А. Д. Урсула, І. А. Федякіна та ін.).

мунікації, можна простежити і характер тих змін, які відбуваються з її учасниками у процесі обміну інформацією.

Така постановка питання, на нашу думку, дає змогу уникнути значної частини тих суперечностей і непорозумінь, які часто-густо розкриваються через зіставлення так званих спеціальних (звичайно, вузько-спеціальних, прикладних) розробок функціональних особливостей тих чи інших різновидів соціальної комунікації, суперечностей, які усуваються при загальносоціологічному аналізі явища соціальної комунікації. Очевидно, така загальна оцінка може і собі спричинити певні зрушення у прикладних дослідженнях інформаційного обміну в суспільстві, бо, екстраполюючи найбільш загальні, типові риси комунікації на той чи той її вияв у суспільстві, можна точніше визначити об'єкт аналізу, встановити генетичний і функціональний зв'язок між різними формами соціальної комунікації.

Зрозуміло, цього можна досягти за умови дотримання «наукового визначення поняття комунікації»⁵, яке на відміну від досить ще поширеного «буденного» («інтуїтивного», за А. А. Брудним) її визначення не ототожнює комунікацію зі спілкуванням. Розглядаючи інформаційний обмін у суспільстві як складне, багаторівневе явище, можна помітити, що, по-перше, процес обміну інформацією відбувається не тільки при спілкуванні, але й у інших соціальних процесах; і що, по-друге, соціальна комунікація аж ніяк не зводиться до «обміну думками між людьми»⁶, як це твердить, скажімо, Ю. О. Шерковін. У загальносуспільному масштабі обмін інформацією (як складова процесів суспільного управління) відбувається передусім між соціальними суб'єктами, тобто не просто між певним числом людей, а між суспільними класами, соціальними групами й індивідами.

Ці уточнення дають підставу розглянути соціальну комунікацію за її найістотнішими проявами, які полягають, між іншим, у тому, що обмін інформацією певним чином пов'язаний не тільки із соціальною взаємодією загалом, але й з її складовими — відображенням; організацією тощо. Ці чинники можуть, очевидно, по-різному виявлятися у соціальних процесах і у взаємодії соціальних суб'єктів, вони «супроводжують» інформаційний обмін і визначають його наслідки. Згадані компоненти соціальної взаємодії (управління) включені у її структуру таким чином, що доповнюють один одного. Так, на властивості відображення побудоване саме управління, наслідком і метою останнього є певне взаємне упорядкування, співорганізація учасників взаємодії (яка стосовно кожного з них зокрема є процесом впорядкування й організації). Відповідно до цього, обмін інформацією слугує тим робочим механізмом, з допомогою якого актуалізується відношення управління, тією ланкою, що опосередковує собою соціальну взаємодію і спричиняє внаслідок цього певну співорганізацію, узгодженість, скоординованість дій її учасників. «Інформація, — зазначає А. А. Брудний, — утворює перехід від невизначеності до визначеності»⁷. Одержання інформації, за В. С. Тютніним, — це водночас усунення невизначеності системи, тобто її організації⁸. На думку У. Р. Ешбі, зв'язок понять «залежність» і «організація» з поняттям «комунікація» («communication») є очевидним. «Тому видається за цілком ймовірне, що ми маємо визначати «упорядкованість» і «організацію» частин як

⁵ Философский словарь. М., 1972, стор. 153.

⁶ Кьярику — І. Матеріали зустрічі соціологів по проблемам масової комунікації. Тарту, 1967, стор. 8.

⁷ Цит. за: «Вопросы философии», 1972, № 4, стор. 42.

⁸ Див.: Ленинская теория отражения и современность. Софія, 1969, стор. 220.

стан, за якого між цими частинами відбувається «комунікація». І навпаки: структурну й функціональну незалежність систем — ототожнювати з відсутністю обміну інформацією»⁹.

Виходячи з цього загального пояснення регулятивної функції інформаційного обміну як органічно притаманної йому особливості, розглянемо конкретніше, як розвивається вона у процесах соціальної комунікації.

За попереднім уточненням, обмін інформацією відбувається не тільки при спілкуванні, але й у інших соціальних процесах (у процесах праці, пізнання, соціалізації та ін.). Отже, особливість вияву регулятивної функції соціальної комунікації спричинена тут передусім специфікою самих цих процесів, до яких вона включена. У кожному з них наявний зв'язок управління (суб'єктно-об'єктне відношення), усі вони побудовані як вияв відображення, метою і наслідком кожного з них є певна співорганізація, узгодження діяльності суб'єкта і об'єкта. Певна річ, особливість тут слід шукати у формі вияву самого інформаційного обміну. І вона є, оскільки спілкування як соціальний процес на відміну від усіх інших є процесом, спеціалізованим на обміні інформацією, тоді як інші соціальні процеси включають його у себе тільки як похідний, службовий чинник і тільки тією мірою, якою це необхідно для реалізації їхньої основної функції.

Що дає таке розмежування комунікаційних процесів?

Передусім воно показує, так би мовити, ту частину айсберга соціальної комунікації, яка завжди прихована й розчинена у процесах праці, пізнання та ін., але на яку спирається і якою детермінується спілкування. Суспільний генезис регулятивної функції спілкування, яке виокремлюється у різновид людської діяльності, стає за такого підходу очевидним не тільки у історичному аспекті, але й у аспекті структурно-функціональному. «Комунікація та її засоби розвиваються залежно від життєдіяльності людей»¹⁰, отже, недосконалість одних видів цієї життєдіяльності неодмінно виявляється у дисгармонії інших. Скажімо, недостатня регулятивна ефективність спілкування у сучасному буржуазному суспільстві пояснюється передусім тим, що інформація, яка нав'язується при спілкуванні (зокрема, через мережу масових комунікацій), суперечить тій інформації, яку індивід одержує, беручи участь у інших соціальних процесах. Дегуманізація праці, суперечності між працею й капіталом; стереотипізація пізнання, яке у сучасному буржуазному суспільстві зводиться до масового засвоєння стандартів, гносеологічних ерзаців тощо; диспропорція і антидемократичний характер соціалізації, переважання конформізуючого впливу та інше — все це становить фундамент системи спілкування, яка діє у буржуазному суспільстві і основною і найвичерпнішою характеристикою якої стала нині її «некомунікабельність».

З другого боку, така оцінка комунікаційних процесів показує, що регулятивна функція соціальної комунікації налічує чимало виявів і водночас не зводиться до жодного з них. Діючи скрізь, де наявні процеси управління, соціальна комунікація виступає у ролі універсального механізму суспільної взаємодії, тобто відповідає універсальному характеру самого управління. «Управління, — зазначає В. Г. Афанасьєв, — властивість, внутрішньо притаманна суспільству на будь-якому ступені його розвитку; вона, ця властивість, має всезагальний характер і впливає із системної природи суспільства, з суспільної колективіст-

⁹ Цит. за: Принципы самоорганизации. 36. ст., М., 1966, стор. 316.

¹⁰ Г. Гибш, М. Форверг. Введение в марксистскую социальную психологию. М., 1972, стор. 245.

ської праці людей, з необхідності спілкуватися у процесі праці й життя, обмінюватися продуктами своєї матеріальної і духовної діяльності»¹¹.

Нарешті, маємо змогу уточнити і межі самого об'єкта — соціальної комунікації. Звичайно до неї залічують або системи і засоби ідеологічного впливу (в науковому комунізмі, теорії преси тощо), або процеси спілкування індивідів у межах формальних чи неформальних груп (психологія, соціальна психологія). Уточнимо, що до соціальних слід залічити ті й ті комунікативні процеси, замінивши водночас їх функціональну оцінку з вузькоспеціальної на загальносоціологічну. Інакше кажучи, треба визнати, що соціальною є комунікація в будь-якій системі соціального управління — чи то буде підсистема стихійної саморегуляції, чи підсистема свідомого, наукового управління суспільством. Отож, і саму соціальну комунікацію тут можна визначити як універсальний регуляційний механізм суспільної діяльності¹², функціонування якого спричиняє взаємозалежність у розвитку суспільних суб'єктів.

Включення до поля аналізу такого чинника, як вплив на регулятивну функцію соціальної комунікації суспільних суб'єктів, значною мірою ускладнює дослідження, бо ж очевидно, що внаслідок його дії згадані вище особливості її вияву значно примножуються. І першим етапом цього урізноманітнення регулятивної функції інформаційного обміну є утворення *систем* соціальної комунікації.

Навіть побіжна оцінка їхніх формально-структурних ознак показує, що зв'язок між трьома типами суспільних суб'єктів може здійснюватися не більше ніж через дві системи інформаційного обміну («індивід — соціальна група», «соціальна група — клас»). Хоча така оцінка є досить умоглядною, однак вона підтверджується даними наукових досліджень, які доволі чітко розмежовують інформаційний обмін на рівні соціальних груп (1) і на рівні суспільних класів (2). Ці його різновиди найчастіше визначаються як міжособова і масова комунікація, причому їхні специфічні риси тісно пов'язуються з функціональними особливостями самих соціальних груп та суспільних класів як суспільних суб'єктів, з їхньою роллю в складному й багаторівневому процесі суспільної самоорганізації.

Ця залежність підтверджується фактами збігу основних етапів соціогенезу з етапами формування зазначених різновидів соціальної комунікації. Так, у первісному суспільстві стихійно сформувалася протоформа соціальної комунікації; вона викристалізувалася «мірою перетворення первісного стада на кровнородинну виробничу організацію» (Ю. К. Плетников) і була фактично протоформою, яку не можна залічити ні до міжособової, ні до масової комунікації — обидва ці різновиди наявні тут у синкретичному, зародковому стані. Нечисленність людських спільностей, нерозчленованість людської діяльності і нерозвиненість виробничих відносин сприяли тому, що така синкретична форма комунікації могла певний час задовільно слугувати механізмом суспільної взаємодії. Однак дальший розвиток суспільної структури, формування класів — і водночас груп, — яке проходило як роздвоєння

¹¹ В. Г. Афанасьев. Научное управление обществом. М., 1968, стор. 41.

¹² Г. Т. Журавльов (у кн.: «Социальная информация и управление идеологическим процессом», М., 1973, стор. 33) визначає соціальну комунікацію як «інструмент управління». На нашу думку, доцільніше говорити про «механізм», бо «інструмент» передбачає тільки усвідомлену діяльність суб'єкта управління, а останнє, як зазначалося, може бути й неусвідомленим, стихійною регуляцією. Водночас «механізм» може правити, якщо його пізнано, і за «інструмент». З тих же причин поняття «управління», що має декілька тлумачень, замінено на ширше поняття «суспільна діяльність».

цілого і протипокладення частин, протилежностей цілого, спричинило поділ означеної протоформи на міжособову й масову комунікацію¹³.

Вирізнення масової і міжособової комунікації в окремі різновиди соціальної комунікації історично збігається зі встановленням нового поділу праці, з появою класів та класовою диференціацією суспільства. Поступове відчуження праці і формування класово співвіднесеної структури суспільного виробництва спричинило не тільки спеціалізацію засобів масової комунікації, але й відокремлення «виробництва ідей», яке в міжособовій комунікації було ще «безпосередньо вплетено» (К. Маркс) у матеріальне виробництво. Показово, що на цей час для масової комунікації вже використовуються певні системи стародавньої писемності, які надають їй необхідного надгрупового, універсального характеру, відповідного універсальному характерові товарного виробництва.

Виходячи з того, що обмін інформацією є, як зазначалося, тільки однією зі сторін взаємодії, її механізмом, можна зробити висновок про те, що й інші компоненти соціальної взаємодії так само, як і комунікація, зазнали роздвоєння і диференціації. Інакше кажучи, соціальна взаємодія — а, отже, і (спів-) організація, і відображення в рамках соціальної групи істотно відмінне від подібних процесів, що відбуваються на рівні суспільного класу, причому основна причина цієї відмінності полягає вже не у формальних чи структурних особливостях, які теж наявні, а насамперед у соціальній специфіці самих суспільних суб'єктів — суспільної групи і класу, у тому способі суспільної організації, з допомогою якого вони формуються і розвиваються. Загалом ця відмінність у способах управління суспільним розвитком розглядається у сучасній теорії як відмінність між регуляцією й управлінням, між стихійністю й свідомістю суспільного розвитку¹⁴ тощо. Власне, соціальна комунікація тільки повторює (чи відтворює) ці специфічні риси обох видів¹⁵ суспільної самоорганізації, хоча й, зазначимо, відбиває їх повсюдно, в усіх тих суспільних процесах, суспільних зв'язках і суспільних відносинах, опосередковуючою ланкою, механізмом яких вона слугує (наприклад, у праці, спілкуванні, пізнанні, соціалізації). Так, суспільна регуляція, стихійний суспільний розвиток виявляється як взаємодія численних «паралелограмів воль» (Ф. Енгельс); кінцева його спрямованість є тут сумою, статистичним підсумком численних локальних управлінських імпульсів. Цей спосіб суспільного управління внутрішньо, опосередковано відображає дію закономірностей розвитку тієї чи тієї класово-антагоністичної суспільної формації, він пов'язаний з тими «сліпими силами» суспільного життя, які, будучи породжені стосунками людей, ще не підвладні їхній волі.

На протигагу регуляції свідоме управління суспільним розвитком проходить через усталені, спеціалізовані системи, а взаємодія численних інститутів і багатьох різновидів управління (в економіці, ідеології тощо) свідомо регулюється суб'єктом управління. Іншими особли-

¹³ У цьому зв'язку, зазначимо, навряд чи правильні твердження (Є. Г. Андрющенко, Б. Д. Паригін, Ю. О. Шерковін та ін.), за якими історичний розвиток соціальної комунікації нібито починається з комунікації міжособової і відбувається як просте надбудовування над нею масової комунікації. Це суперечить, з нашого погляду, закономірностям розвитку самих суспільних суб'єктів, оскільки поява соціальних груп є наслідком і закономірною стороною класового поділу суспільства.

¹⁴ Докладніше про це див.: В. Г. Афанасьєв. Научное управление обществом. М., 1968; В. И. Куценко. Социальная задача как категория исторического материализма. К., 1972; Ю. К. Плетников. О природе социальной формы движения материи. М., 1971 та ін.

¹⁵ За А. А. Ляпуновим, це «статистичний» і «динамічний» типи самоорганізації; за Ст. Біром, відповідно, — «ймовірнісний» і «детермінований».

востями тут виступають планомірність, наявність цілепокладання, наукова основа тих чи тих управлінських рішень.

Соціальна комунікація, як свідчать дослідження соціальних психологів і соціологів, повністю відтворює ці особливості суспільного управління. Так, інформаційний обмін у соціальній групі розвивається стихійно, мірою встановлення внутрігрупових стосунків. Однак найповніше ця особливість міжособової комунікації виявляється не у межах окремої групи, де вона може спричинятися не тільки соціальними чинниками, а у межах загальносуспільної мережі соціальних груп. На цьому рівні її вже можна порівнювати із системою масової комунікації, оскільки «масовість» тієї й тієї тут виявляється однаковою¹⁶, а основною відмінністю виступає вже не масштаб, а опосіб зв'язку. Так, система міжособової комунікації, взята у загальносуспільних масштабах, відрізняється від системи масової комунікації передусім як механізм специфічної форми соціального управління. Це спричиняє і формальну відмінність згаданих систем. Виступаючи як відповідно аксіальний і ретинальний опособи зв'язку¹⁷, системи міжособової і масової комунікації взаємодоповнюють одна одну, створюючи у своїй сукупності єдину мережу інформаційного обміну, єдиний, цілісний механізм суспільного управління.

Система міжособової комунікації завдяки чіткій адресності та індивідуальності інформаційного обміну в ній залучає до соціальної взаємодії практично всіх і кожного з членів суспільства, включає до системи суспільних відносин найнеповторнішу індивідуальність. Структура цієї системи, відбиваючи загалом структурні особливості самих соціальних груп і особливості регуляції, відзначається феноменальною рухливістю, лабільністю, а сам комунікаційний контакт у ній набуває ймовірного характеру, оскільки внутрішні зв'язки в цій системі формуються загалом спонтанно, за статистичними кореляціями.

Система ж масової комунікації побудована скоріше як чітко детермінована; причинно-наслідкові зв'язки у ній не тільки прямі, безпосередні, але й свідомо контрольовані (з класових, партійних позицій). Учасники інформаційного обміну у цій системі звичайно виступають як певні соціальні типи, а не як «дійсні», «випадкові» індивіди.

Збіг основних рис систем соціальної комунікації і різновидів суспільного управління дає підстави твердити, що історичний розвиток і тих, і тих є взаємоузгодженим і що перед нами фактично дві сторони одного процесу, процесу становлення і розвитку відносин між соціальними суб'єктами — суспільних відносин.

Системи міжособової і масової комунікації, є, отже, механізмами двох типів суспільного управління, які, «виникаючи як відношення між суб'єктами,... виконують водночас функцію суспільної форми зв'язку

¹⁶ Визначення однієї з цих систем як «масової» на протигвагу іншій, «немасовій», не є, звичайно, коректним. Це викликано «спеціальним» характером цих термінів. Слід також врахувати, що топографічно ці системи не розмежовані. Скажімо, журналіст може брати участь в інформаційному обміні в обох системах водночас, що пов'язано, між іншим, з його рольовим репертуаром, а кінець кінцем зі способом поділу суспільної праці. Отож, розмежування тут насамперед структурно-функціональне, відповідне способам суспільного управління.

¹⁷ «Аксіальні (від лат. *axis* — вісь) процеси передбачають передачу тієї чи іншої інформації точно вказаному «адресату», причому цей тип зв'язку передбачає певну диференціацію інформації за змістом, цінністю, видом, формою тощо». «Ретинальні (від *rete* — мережа) комунікаційні процеси здійснюються за допомогою передачі інформації деякій множині ймовірних приймачів інформації» (цит. за С. Е. Злочевскій, А. В. Козенко, В. В. Косолапов, А. Н. Половничик. Інформація в наукових дослідженнях. К., 1969, стор. 96, 98). Такий поділ подибуємо також у працях А. Д. Урсула і А. А. Брудного.

явищ, суспільного життя»¹⁸. Зрозуміло, що самі по собі системи міжособової і масової комунікації виступають лише як нейтральні механізми соціальної взаємодії. Класово ж визначену, партійну спрямованість їхнім функціям надають самі соціальні суб'єкти, тобто насамперед суспільні класи, які виступають водночас суб'єктами соціального управління. З другого боку, це означає, що тій чи тій класовій формації притаманна не тільки певна розвиненість систем інформаційного обміну, але й цілком певне співвідношення міжособової і масової комунікації, відповідне співвідношення регуляції і управління, стихійності і свідомості суспільного розвитку.

Це твердження свідчить про підпорядкованість логічного аналізу розвитку соціальної комунікації — історичному, а розгляду її формально-структурних особливостей — дослідженню реальних соціально-регулятивних функцій; воно ж свідчить про підпорядкованість того підходу, за якого регулятивна функція соціальної комунікації розглядається досить абстраговано, — аспектові загальносоціологічному, у якому вона виявляється як складна соціально-класова спричиненість розвитку суспільного управління і соціальної комунікації.

У класово-антагоністичних формаціях системи міжособової і масової комунікації розвивалися внутрішньо суперечливо. За умов стихійного розвитку суспільних відносин роль свідомого управління, суб'єктом якого був пануючий клас, зводилася в основному до спроб так чи інакше скористатися цією стихійністю, підпорядкувати процеси «емпіричного», стихійного поділу праці, групоутворення, міжособової комунікації — класовим інтересам. Такі спроби наявні у кожній класовій формації, причому вони помітно збігаються з періодами становлення й занепаду того чи того суспільного устрою.

За умов повсюдного панування у суспільстві приватної власності «...будь-який новий клас, який ставить себе на місце класу, що панував до нього, заради здійснення своїх завдань намагається зобразити свій інтерес як спільний інтерес усіх членів суспільства...»¹⁹, намагається прискорити суспільний розвиток суспільства, що слугував об'єктивною основою появи цього класу як панівного. Тією ж мірою він намагається підпорядкувати своїм, класовим інтересам стихію групоутворення, створити у своїх межах більш-менш усталену систему соціальних груп і навпаки — дезорганізувати таку ж систему груп, яка стихійно чи свідомо формується у межах класу-антагоніста. «У процесі класоутворення, — зазначає І. Л. Андреев, — закріплюється певний тип диференціації протилежних соціальних груп, а механізми соціального управління, побудовані на експлуатації і придушенні, набувають усе більшої усталеності в рамках держави»²⁰. Механізмом такого управління, як уже зазначалося, слугує масова комунікація, тому саме на період становлення панування кожного нового класу припадає інтенсивний розвиток її засобів, причому соціальне замовлення, яке його стимулює, має цілком конкретну, сказати б навіть, — утилітарну спрямованість: пристосувати соціальні процеси, що відбуваються стихійно, до потреб та інтересів пануючого класу.

У період занепаду того чи того класово-антагоністичного ладу система масової комунікації, яка на цей час вже досягає необхідного ступеня розвиненості, функціонує як механізм, що гальмує стихійний розвиток суспільних зв'язків і відносин, об'єктивно спричинений

¹⁸ Ю. К. Плетников. О природе социальной формы движения материи. М., 1971, стор. 36.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 38.

²⁰ «Вопросы философии», 1972, № 4, стор. 68.

розвитком продуктивних сил. Цей вплив класового управління через масову комунікацію відчутний на усіх соціетальних рівнях: він спричиняє розпад ідеалів, девальвацію системи цінностей, численні деформації групоутворення, причому глибинним першоджерелом цих деформацій є «сам тип виробничих відносин, який пронизує і деформує усі ланки і усі сторони суспільного життя»²¹. Свідомо руйнуючи систему соціальних груп, стихійний розвиток якої уже перевищує потенціальну здатність пануючого класу до управління і перетинає межу його інтересів, пануючий клас вдається до імітацій групоутворення, до штучного створення різних псевдогруп, зв'язки між якими підтримуються як аморфні, неусталені, випадкові. Таку «атомізацію» соціальних груп експлуаторський клас намагається штучно підтримувати з допомогою цілого арсеналу маніпуляторських засобів. Однак нестабільність цього суспільного утворення тільки поглиблює суперечність між об'єктивним ходом суспільного розвитку і обмеженістю класових інтересів суб'єкту управління.

Особливо помітний вплив класових інтересів суб'єкта суспільного управління на функціонування системи масової комунікації сучасного буржуазного суспільства, де небаченого поширення набула практика формування «надзвичайно розвинutoї системи підгруп масової культури, які різняться рівно настільки, наскільки це потрібно, щоб демонструвати цю відмінність як цінність»²². Сформована з таких груп «маса» (як «антиклас», за В. Корнхаузером) є «ідеалом» буржуазного управління, мета якого полягає у тому, щоб «прив'язати маси до капіталізму з допомогою мережі буржуазних колективів, створити з допомогою «буферних груп» механізм більш м'якої стиковки мас з правлячою елітою»²³. Нині буржуазними теоретиками розроблені й апробовані численні методи проникнення у соціальне мікросередовище особи, у структуру групи — з допомогою чи то підставних «лідерів думки», чи переорієнтації індивідуальних систем цінностей («зовні орієнтована особа»), чи то через стандартизацію запитів особи («маскульт») або навіть внаслідок впливу на підсвідомість (маклюенізм).

Регулятивна функція соціальної комунікації стає у класових формаціях знаряддям класового панування. За цих умов, під впливом класових інтересів соціальна комунікація розвивається не тільки нерівномірно, але й внутрішньо суперечливо, причому сама ця суперечливість проявляється як одна із сторін класового антагонізму.

Усе це дає підстави твердити, що проблема використання регулятивної функції соціальної комунікації у класово-антагоністичному суспільстві є насамперед практично-політичним питанням. Вона пов'язана з боротьбою класів, бо тією мірою, якою конститууються правлячі класи, розвиваються і класи, що їм протистоять, класи, що є рушійною силою соціальної революції. Відповідні системи масової комунікації, покликані сприяти внутрішній консолідації цих класів, перетворенню їх з класів «у собі» на класи «для себе», відзначаються великою стійкістю, бо формуються не всупереч, а у відповідності до основного напрямку суспільного розвитку, як внутрішньо несуперечлива єдність групоутворення і становлення класу, як єдність міжособової і масової комунікації. Найяскравіше роль соціальної комунікації у становленні таких — притгноблених і революційних — класів помітна в історії становлення робітничого класу, формування його політичних поглядів, іде-

²¹ Там же.

²² В. Л. Глазычев. Проблема «массовой культуры». «Вопросы философии», 1970, № 12, стор. 19.

²³ Г. К. Ашин. Доктрина «массового общества». М., 1971, стор. 37.

ології тощо. Загальновідомо, якого значення надавали класики марксизму-ленінізму теорії і практиці розвитку засобів масової комунікації. Так, В. І. Ленін зазначав, що «виділення робітничого класу з загальної маси кріпацького, безправного, «нижчого», «чорного» *стану*» безпосередньо пов'язане не тільки з формуванням класової самосвідомості тощо, але й з розвитком безцензурної преси у Росії. Він неодноразово підкреслював, наскільки важливе для пролетаріату створення друкованого органу партії — масової газети, яка не тільки б координувала й організувала його революційну діяльність, але й «...їшла в глиб пролетарської і напівпролетарської маси, показуючи їй світло все-світнього робітничого руху, вселяючи їй віру в свої сили, штовхаючи її на згуртування, допомагаючи піднятися до повної свідомості»²⁴.

Класовий аналіз показує, що регулятивна функція соціальної комунікації може мати діаметрально протилежну спрямованість залежно від того, якому класу належать її засоби. «Преса,— зазначав К. Маркс,— перетворює матеріальну боротьбу в боротьбу ідейну, боротьбу плоти і крові — в боротьбу духовну, боротьбу потреб, пристрастей, емпірії — в боротьбу теорії, розуму, форми»²⁵. За капіталізму буржуазна монополія на засоби масової комунікації перетворює їх на інструмент духовного поневолення широких народних мас, на знаряддя бізнесу й наживи. Соціальна комунікація стає об'єктом класового двобою. «Вся сила державного апарату буржуазії і всі шахрайства її фінансових королів пускаються в хід, щоб відняти у робітників їх пресу»²⁶., становлення якої сприяє формуванню революційної армії пролетаріату. Комуністична й робітнича преса, інші засоби масової комунікації створюють ідеологічне забезпечення політичній боротьбі робітничого класу, поширюють марксистсько-ленінські ідеї, які, оволодіваючи широкими масами трудящих, стають вирішальною революційною силою, здатною знищити капіталізм і побудувати соціалістичне суспільство.

Робітничий клас і його марксистсько-ленінські партії надають нової спрямованості соціальній комунікації, ставлячи її на службу революційним класовим інтересам робітничого класу і перетворюючи її на знаряддя соціалістичного будівництва. «Ми зламали,— писав В. І. Ленін про екопропрійовану у буржуазії пресу,— знаряддя наживи і обману. Ми *почали* робити з газет знаряддя освіти мас і навчання їх жити й будувати своє господарство без поміщиків і без капіталістів»²⁷. Будуючи соціалізм, робітничий клас і його комуністична партія перетворюють пресу та інші засоби масової комунікації «в знаряддя економічного перевиховання маси, в знаряддя ознайомлення маси з тим, як треба налагоджувати працю по-новому»²⁸. Соціальна комунікація стає за соціалізму дійовим інструментом комуністичного виховання трудящих, справжньою трибуною мільйонів. Створення потужної індустрії, розвиток соціалістичних суспільних відносин, удосконалення наукового управління суспільством — ці та інші сторони комуністичного будівництва спричиняють інтенсивний розвиток соціальної комунікації, посилення її впливу на широку громадську думку, на усі класи, прошарки й групи розвинутого соціалістичного суспільства, урізноманітнення її функцій.

За соціалізму засоби масової комунікації слугують не тільки центрами політичної організації; вони пропагують становлення елементів

²⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 25, стор. 90, 101.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 202.

²⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 41, стор. 186.

²⁷ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 42, стор. 317.

²⁸ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 36, стор. 141.

нового в житті нашого суспільства, еднають, згуртовують, мобілізують широкі трудящі маси на боротьбу за побудову комунізму, виховують їх у дусі інтернаціоналізму й радянського патріотизму, прищеплюючи непримиренність до буржуазної ідеології, до пережитків минулого. «Засоби масової інформації і пропаганди беруть сьогодні найактивнішу участь у всенародній боротьбі за успішне завершення дев'ятої п'ятирічки, за виконання рішень XXIV з'їзду партії»²⁹. За соціалізму істотно змінюється і організуюча функція соціальної комунікації. Мірою перебудови базисних відносин, розвитку системи державного управління, мірою підпорядкування стихійності суспільного розвитку, спонтанності групоутворення тощо — свідомому, науковому управлінню у соціалістичному суспільстві розвиваються і системи міжособової та масової комунікації, які з часом набувають нових якісних ознак. Звільнені від класових антагонізмів, від протидії і обмежень, що їх чинив приватний інтерес, масова і міжособова комунікація утворюють за соціалізму єдину, цілісну систему інформаційного обміну, у якій «колишне змушене спілкування», властиве класово-антагоністичному суспільству, перетворюється на «таке спілкування, в якому індивіди беруть участь як такі»³⁰. Соціальна комунікація у соціалістичному суспільстві слугує інструментом інтенсифікації групоутворення, дійовим засобом координації співмірного розвитку численних груп і прошарків населення. З її допомогою суб'єкт суспільного управління стимулює розвиток численних соціалістичних колективів і формування всебічно розвиненої особи.

Отож, регулятивна функція соціальної комунікації, що генетично формується як складний взаємозв'язок інформаційного обміну, організації і відображення у межах взаємодії, спричиняється не лише формально-структурними особливостями суспільних суб'єктів, але насамперед їх соціальною специфікою. Класовий поділ суспільства, породжуючи відмінність між свідомим управлінням і стихійною регуляцією, спричиняє водночас і поділ їх механізмів — масової та міжособової комунікації. Системи соціальної комунікації, будучи важливим елементом суспільного організму, розвиваються разом і відповідно з іншими його складовими (передусім — з соціальними суб'єктами). Соціалістична перебудова докорінно змінює регулятивну функцію соціальної комунікації, перетворюючи її на один з дійових інструментів наукового управління процесом суспільного розвитку.

* * *

Регулятивная функция социальной коммуникации определяется не только формально-структурными особенностями социальных субъектов, но прежде всего — их социальной спецификой. Классовое деление общества, породившее различие между сознательным управлением и стихийной регуляцией, послужило в то же время первопричиной разделения (и противоположения) их механизмов — массовой и межличностной коммуникации.

Системы социальной коммуникации, будучи важными элементами общественного организма, развиваются вместе и в соответствии с другими его составляющими (в первую очередь, самими социальными субъектами).

Социалистическая перестройка общественных отношений в корне изменяет регулятивную функцию социальной коммуникации, превращает ее в действенный инструмент научного управления процессом общественного развития.

²⁹ «Правда», 26 березня 1975 р.

³⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 169.

Капіталістичний закон народонаселення і масове безробіття

Б. А. ГАЄВСЬКИЙ, Л. А. КУЛЕШОВА

Протягом останніх років проблеми народонаселення лишаються мало не в центрі уваги буржуазних політиків, ідеологів, учених. У працях П. Ерліха, Д. Медоуза, Р. Шинна, Л. Дея, С. Джонсона, С. Моча та ін. описуються апокаліптичні видіння «кінця світу»; підраховано навіть, скільки років ще залишилося до повної загибелі людства. Нагадування про «демографічний вибух» і перспективу, скажімо, голодної смерті людства стали на Заході такими типовими, що сучасний читач мимоволі замислюється не над тим чи тим пророцтвом (вони загалом різняться тільки в деталях), а над тим, які чинники сприяють їх появі й мільйонному тиражуванню, над тим, хто й чому зацікавлений у поширенні і вкоріненні думки, нібито сучасне буржуазне суспільство вже в наш час перенасичене населенням, без якого воно радо б обійтись. Буржуазні ж теоретики намагаються нав'язати хибну думку про те, що людство нібито стоїть перед вибором: або, за словами Л. Дея, «величезна кількість населення буде приречена на животіння, або ж менше за чисельністю житиме в достатку»¹.

Такі висловлювання подибуємо мало не в кожній праці буржуазних соціологів з проблем демографії. «Все зло: безробіття, голод, житлова криза, дорожнеча...— заявляє, скажімо, французький соціолог П. Ребу,— від надмірного розмноження людей»². «Злидні й безробіття можна подолати тільки тоді,— вторить йому американський неомальтузіанець Сейлбі,— коли людство визнає своєю головною метою порожню колиску, як засіб розв'язання усіх наших проблем»³. Причина усіх вад капіталізму, за словами Г. Бутуля,— у «демографічній інфляції». Цей французький соціолог навіть винайшов «закон», за яким «запеклість політичних подій має тенденцію збільшуватися пропорційно зростанню населення країни, у якій вони відбуваються»⁴.

Як бачимо, навіть буржуазні теоретики — хоча, можливо, здебільшого мимоволі,— відзначають певний зв'язок між соціальними й демографічними чинниками. Щоправда, він уявляється ними вкрай спотворено: визначальними, як правило, називають рівень народжуваності та інші демографічні чинники; похідними, другорядними — соціальні, економічні. Зрозуміло, такий підхід аж ніяк не науковий. Подібні концепції розвінчав К. Маркс, зауваживши, що мудрість подібних думок могла б «вміститися в горіховій шкаралупі»⁵. «Громадянин Уестон,— зазначав К. Маркс,— ілюстрував свою теорію таким прикладом: якщо у мисці є певна кількість сулу, призначеного для певного числа осіб, то ця кількість не може зрости від того, що будуть збільшені розміри ложок... Громадянин Уестон... забув, що в мисці, з якої їдять робітники, знаходиться весь продукт національної праці і що брати з неї

¹ Цит. за: «Вопросы философии», 1975, № 1, стор. 66.

² P. Reboux. Trops d'enfants? Paris, 1951, p. 30.

³ Див.: P. H. Laudis and P. K. Haff. Population problems.— A cultural Interpretation, N. Y., 1949, p. 12.

⁴ G. Bouthoul. La surpopulation dans le monde. Paris, 1958, p. 19.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 106.

більше їм заважає не малий обсяг миски і не мізерна кількість того, що є в ній, а тільки малі розміри їх ложок»⁶. Не збіднення природних ресурсів, яких нібито стає нині замало для людства, не перенаселеність (за Е. Клейном, ще двадцять років тому «двоє в кожних трьох людей», були «надлишковими», зайвими⁷), а спосіб життєдіяльності буржуазного суспільства, соціальні й економічні чинники призводять до появи «зайвих ротів», «надлишкового населення» тощо.

Соціальних чинників, які оприяють ажіотажу навколо проблем народонаселення, є в буржуазному суспільстві чимало. Однак один із них, безперечно, можна вважати домінуючим. Цей соціальний фактор — масове безробіття, оскільки за капіталізму найпершими претендентами на ранг «надлишкових», «зайвих» людей залишаються безробітні. Будучи загалом хронічним, безробіття у період економічного спаду, інфляції, у період поглиблення загальної кризи капіталізму перетворюється з «природного резервуару робочої сили», як його називають буржуазні теоретики, на резервуар революційно спрямованих поглядів, настроїв, думок, у якому акумулюється невдоволеність мас капіталістичним способом життя і зростання якого становить помітну небезпеку для стабільності капіталізму. Масове безробіття є тим чинником, який (за відповідних умов) оприяє зростанню класової солідарності трудящих, прискореному становленню їх класової свідомості.

Буржуазія намагається протидіяти зазначеним процесам, що виявляється у галузі економіки й політики, ідеології і моралі, зрештою — і в характері тих «соціальних замовлень», що їх одержує буржуазна наука. Виконуючи їх, вона не тільки намагається знайти нові підтвердження «необмежених можливостей» капіталістичного способу виробництва, але й, враховуючи недостатню дослідженість деяких соціально-демографічних проблем, вдається до підміни справді наукових положень і висновків кон'юнктурними пророцтвами й твердженнями. У науковій неспроможності останніх неважко впевнитися. Зрештою, це підтверджують навіть деякі буржуазні вчені. Так, на думку С. Вайсмана, «страх перед перенаселенням поширюється буржуазними ідеологами... аж ніяк не заради гуманних цілей»⁸.

Серед таких «ідей» помітне місце посідають концепції народонаселення, які буржуазні теоретики прямо чи приховано намагаються використати для «наукового» виправдання масового безробіття. Суть цих поглядів зводиться до тверджень про природність і необхідність так званого «надлишкового населення», про нібито прогресивний характер джерел, якими воно породжується (розвиток сучасної науково-технічної революції тощо). Свідомо обминаючи справжні причини появи й зростання «надлишкового населення», буржуазні теоретики замовчують практику сучасного капіталістичного господарювання, вдаються до прямої фальсифікації наукових тлумачень цього питання — передусім до перекручення основоположень марксизму-ленізму.

Розглянемо, який є дійсний зв'язок між масовим безробіттям і «перенаселеністю» сучасного буржуазного суспільства. Для цього проаналізуємо основні чинники, які сприяють формуванню «надлишкового населення» і зростанню армії безробітних, оскільки суспільна практика капіталізму засвідчує, що обидва зазначені феномени проявляються одночасно і існують як певним чином взаємозв'язані. Досліджуючи, як діє закон народонаселення за капіталізму, ми матимемо підстави по-

⁶ Там же, стор. 106—107.

⁷ E. L. Klein. What of the Night? N. Y., 1951, p. 81.

⁸ S. Weissmann. Die Bevölkerungsbombe ist ein Rockefeller-Baby. "Kursbuch", Berlin, № 33, S. 81—84.

казати, наскільки ненауковими є твердження буржуазних теоретиків про те, що масштаби і характер безробіття об'єктивно залежать передусім від темпів зростання населення, і, отже, визначаються «перенаселеністю» капіталістичних країн.

Як відомо, К. Маркс глибоко проаналізував форми прояву і механізм дії закону народонаселення, сформулював капіталістичний закон народонаселення: «...Капіталістичне нагромадження постійно виробляє, і до того ж пропорціонально своїй енергії і своїм розмірам, відносно надлишкове, тобто надлишкове в порівнянні з середньою потребою капіталу в зростанні, а тому зайве або додаткове робітниче населення»⁹. К. Маркс показав, що за капіталізму робоча сила є надлишковою лише порівняно до попиту, що його дає капітал. Отже, факт «відносного перенаселення» означає тільки те, що капіталістичній промисловості притаманне постійне перетворення деякої частини робочого населення в незайнятих або в напівзайнятих робітників, а не те, що у буржуазному суспільстві наявний абсолютний надлишок населення. «Абстрактний закон населення,— зазначав К. Маркс,— існує тільки для рослин і тварин, поки в цю сферу історично не втручається людина»¹⁰. Таке визначення розкриває взаємодію двох основних компонентів виробництва — його засобів і робочої сили, показує динаміку зв'язку між капіталістичним нагромадженням і чисельністю робочої сили.

Формою вияву капіталістичного закону народонаселення є утворення відносного перенаселення, що виявляється у відношенні працездатного населення не до засобів виробництва, а у відношенні його чисельності до середньої потреби зростання капіталу. Отже, капіталістичний закон народонаселення — це передусім закон зайнятості працездатного населення.

К. Маркс, досліджуючи капіталістичний спосіб виробництва, показав, що останньому притаманна швидка зміна поколінь робітників, залежність між рівнем заробітної плати робітника й розмірами його сім'ї. «Справді,— писав він,— не тільки число народжень і смертних випадків, але й абсолютна величина сімей обернено пропорціональні висоті заробітної плати, тобто тій масі життєвих засобів, яку мають в своєму розпорядженні різні категорії робітників»¹¹. Як зазначав К. Маркс, у законі народонаселення слід розрізняти дві сторони: зростання населення й перенаселення. При неоднакових способах виробництва діють різні закони зростання населення й перенаселення. Ці закони «слід просто звести» до різних видів відношення до умов виробництва або ж, стосовно живого індивіда, до умов його відтворення як члена суспільства¹², і тоді стане очевидним основний суспільний чинник, який не просто впливає, а фактично регулює чисельність народонаселення. Відношення до виробництва, тобто рівень зайнятості становить головну вимогу закону народонаселення. Таким чином, К. Марксом був виявлений зв'язок між суто демографічними чинниками і способом виробництва, причому останній, образно кажучи, правив за регулятор, який так чи інакше, тим чи тим способом пускав у дію демографічні чинники.

Марксистсько-ленінське визначення закономірностей народонаселення виходить з факту вирішального впливу суспільних умов використання й відтворення робочої сили, впливу, який визначає конкретну дію демографічних закономірностей її відтворення. Водночас врахову-

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 597.

¹⁰ Там же, стор. 599.

¹¹ Там же, стор. 610.

¹² Див.: Из рукописного наследства К. Маркса. «Коммунист», 1958, № 7, стор. 20.

ється, що, незважаючи на означену залежність, кожний з цих чинників є відносно самостійним. Закон народонаселення, будучи передусім законом економічного розвитку, регулює зайнятість працездатного населення відповідно до суспільної форми виробництва. Разом з тим демографічні чинники відтворення населення змінюють чисельність останнього відповідно до економічних, історичних, релігійно-побутових та інших умов. В. І. Ленін вказував, що «умови розмноження людини безпосередньо залежать від устрою різних соціальних організацій, і тому закон народонаселення треба вивчати для кожного такого організму окремо, а не «абстрактно», безвідносно до історично різних форм суспільного устрою»¹³.

Такий всебічний аналіз дозволяє зокрема точно визначити, дія яких саме — соціально-економічних чи демографічних чинників призводить й призводить до утворення за капіталізму «надлишкового населення». Скажімо, відомо, що загальна чисельність робітників зростає набагато швидше, ніж кількість робітників, що залучаються до капіталістичного виробництва. Внаслідок цього маса резервної робочої сили постійно зростає. «Надлишок» працездатного населення породжується не демографічними чинниками — їхній вплив залишається загалом сталим, а самими капіталістичними виробничими відносинами, оскільки таке розширення стихійного капіталістичного виробництва, яке б строго відповідало демографічному приросту населення, є, з приватновласницької буржуазної точки зору, справою ризикованою і фактично нерентабельною. За словами Г. Бутуля, «регулювання чисельності населення — проблема набагато легша, ніж регулювання економіки»¹⁴. Маса безробітних, зубожіла частина населення слугує, так би мовити, демпфером для капіталістичної економіки; вона є тим чинником, який гарантує надшвидкий розвиток виробництва у період буму і дає можливість власнику протистояти (за рахунок масових звільнень) інфляції і економічному спаду у часи криз. В. І. Ленін, критикуючи легальних марксистів, підкреслював у цьому зв'язку: «Скільки б не закріплювалося в народних звичаях тенденція добровільного обмеження народжень, — утворення «надлишку» все одно неминуче»¹⁵. «Надлишкове населення» утворюється за капіталізму незалежно від рівня народжуваності; сам капіталістичний спосіб виробництва, саме буржуазне суспільство прирікає певну частину населення на становище «надлишкового». Ця закономірність є загальною для усіх класово-антагоністичних формацій — за капіталізму вона, як і інші соціально-класові антагонізми, тільки набуває найбільш масового, драматичного вигляду.

Заперечуючи наявність «одвічних», «всезагальних» і «незмінних» законів народонаселення, марксизм-ленінізм показує, що «...волякому історично особливому способу виробництва в дійсності властиві свої особливі закони народонаселення, які мають історичний характер»¹⁶. Кожній суспільно-історичній формації притаманний цілком певний закон народонаселення. Очевидно, що ставити питання про народонаселення на конкретно-історичний ґрунт — означає досліджувати закон народонаселення кожної історичної системи господарювання, зокрема, вивчаючи його зв'язок і опівідношення з іншими складовими даної системи, бо у будь-якій формації діє цілком відповідний їй соціальний механізм регулювання чисельності працездатного населення щодо об'єктивних потреб зайнятості. Це ж стосується і капіталістичного закону

¹³ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. I, стор. 443.

¹⁴ G. Bouthoul. La population dans le monde. Paris, 1935, p. 234.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. I, стор. 446.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 598—599.

народонаселення, оскільки між ним і іншими законами розвитку цієї формації наявні безпосередні зв'язки.

Особливості капіталістичного закону народонаселення глибоко пов'язані з дією основного економічного закону капіталізму, із закономірністю капіталістичного нагромадження. Мета капіталістичного виробництва — максимальний прибуток — ставить певні перепони на шляху розширення виробництва, що, зрозуміло, спричиняє постійний конфлікт між зростанням вартості наявного капіталу і необмеженістю розвитку суспільних продуктивних сил. Капіталістичний закон народонаселення фіксує зв'язок і взаємозумовленість нагромадження капіталу і чисельності й складу робітників, необхідних для його самозростання. Робоча сила й капітал протистоять одне одному; їх поєднання у процесі виробництва відбувається у відповідних межах, що забезпечують оптимальне одержання середнього прибутку у часи вільної конкуренції і монополістичний надприбуток — у період імперіалізму. Саме тому залучення робочої сили до виробництва перебуває у прямій залежності від темпів нагромадження капіталу.

Дія капіталістичного закону народонаселення зростає й видозмінюється через посилення влади монополістичного капіталу. Зі вступом буржуазного суспільства у період імперіалістичного розвитку чисельність безробітних вже не зазнає таких різких хитань у період криз і пожвавлення економіки. Внаслідок дії чинників, про які йшлося вище, «надлишкове населення» досягає величезних розмірів, а кількість безробітних лишається хронічно високою і в період депресії, і в період пожвавлення. Відоме положення К. Маркса про те, що капіталістичне нагромадження постійно виробляє — до того ж, пропорційно своїй енергії і розмірам — відносно надлишкове населення, залишається істинним і в епоху імперіалізму.

Роки	Усі країни розв. капіталізму (у тис. чол.)	США	Великобританія	ФРН	Франція	Італія	Японія	Канада
1969	6500	2831	566	179	223	663	512	382
1970	7900	4088	602	149	262	616	491	495
1971	10000	4993	776	185	337	613	547	552
1972	10500	4840	855	247	380	701	584	562
1973	11000	4435	720	408	423	818	543	561

Історія підтверджує, що тенденція до неухильного зростання кількості безробітних лишається незмінною протягом десятиліть. Вона є органічною властивістю капіталістичного способу виробництва. Тому, як визнав свого часу колишній англійський міністр фінансів А. Барбер, «жодна партія не може претендувати на те, що вона забезпечила і підтримала протягом якогось часу повну зайнятість». Таблиця показує, що, хоча впродовж останніх двадцяти років рівень безробіття іноді й коливався відповідно до змін кон'юнктури, однак у жодній з провідних капіталістичних країн не було досягнуто повної зайнятості. Не приніс її і 1975 рік. За визнанням президента Дж. Форда, у США безробітними на кінець січня 1975 року стали сім з половиною мільйонів чоловік (8,2 процента). У Західній Європі порівняно до 1973 року безробіття зросло на 38%, а 4 проценти (3,5 млн. чол.) усієї робочої сили у країнах ЄЕС не мають роботи. Вже в січні цього року, а не наприкінці його, як чекали, у Франції налічувалося 1250 тис. безробітних; протягом же 1974 року у Західній Європі рівень безробіття під-

нявся на 250%, у тому числі у ФРН — на 110, у Данії — на 50 процентів тощо¹⁷.

Цей перелік неважко продовжити, однак показово передусім те, що тенденція, яку простежуємо за таблицею, стає нині ще відчутнішою. Водночас очевидно, що рівень безробіття хитається без помітного впливу рівня народжуваності чи інших демографічних чинників, оскільки відомо, що, скажімо, і у США, і у Франції протягом останніх десятиліть демографічний приріст населення становить частку процента, а подеколи — є навіть «нульовим» або «від'ємним».

Наведені дані свідчать про зв'язок чисельності «надлишкового населення» з іншими — економічними й соціальними — чинниками. Так, капіталістичний закон народонаселення пов'язаний з такими загальними законами, як закон економії робочого часу і закон підвищення продуктивності праці. Велика машинна індустрія постійно спричиняє перевороти у техніко-технологічній основі виробництва — а, отже, і у функціях робітника і суспільних комбінаціях трудового процесу, у поділі самої праці і розподілі робочої сили між галузями виробництва. Викликаючи зміну праці, «всебічну рухливість робітника» (К. Маркс), закон економії робочого часу виявляється у зменшенні зайнятості у тих чи тих галузях виробництва. За капіталізму «підвищення продуктивної сили праці і більша рухливість її купуються ціною руйнування і виснаження самої робочої сили»¹⁸. Технічний прогрес, приводячи до зростання органічної будови капіталу, робить можливим одержання більшого прибутку при менших витратах змінного капіталу, тобто живої праці. Завдяки машині, цьому «потужному замінику праці і робітників» (К. Маркс), «... кількість живої праці зменшується більше, ніж збільшується кількість минулої праці»¹⁹. Технічний прогрес за капіталізму призводить до масового звільнення робочої сили як на окремих підприємствах, так і в цілих галузях виробництва. Тому будь-яке вдосконалення, незалежно від його технічної корисності, спричиняє за капіталізму дальше зростання «надлишкового» населення: «Удосконалення машин,— зазначав Ф. Енгельс,— робить надлишковою певну кількість людської праці... означає витіснення дедалі більшої кількості самих робітників машинної праці і, кінець кінцем, утворення посиленого пропонування робочих рук, яке перевищує середній попит на них з боку капіталу... Машина, говорячи словами Маркса, стає найпотужнішим засобом капіталу проти робітничого класу»²⁰.

Зазначимо, що механізація й автоматизація капіталістичного виробництва роблять непотрібною не тільки ту робочу силу, яку вони безпосередньо витісняють з виробництва, але й частину підростаючого покоління, молодь, яка уже наперед приречена на безробіття.

Усе це свідчить, що причиною капіталістичного перенаселення є зростання органічної будови капіталу. Цей чинник має не стільки економічний, скільки соціальний характер і класову спрямованість. Згадану причину можна назвати визначальною, хоча й, зауважимо, не єдиною, оскільки збільшенню «надлишкового населення» сприяють і неповне використання трудових ресурсів, і внутрішньокласова диференціація буржуазії — збагачення великих і розорення, банкрутство середніх і дрібних підприємств і господарств, внаслідок чого до категорії «надлишкового населення» потрапляють не тільки робітники, але й селяни, інтелігенція, ремісники, дрібні буржуа. Це, за висловом К. Маркса,

¹⁷ Див.: «За рубежом», 1975, № 9, стор. 9—10.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 476.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. I, стор. 267.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 269—270.

«прихована» частина армії безробітних. «Неправильно було б уявляти собі резервну армію безробітних так, нібито вона складається тільки з робітників, що не мають роботи,— зазначав В. І. Ленін.— До неї належать і «селяни» або «дрібні господарі», які не можуть існувати з того, що дає їм їх мізерне господарство, які *мусять* добувати собі засоби до життя головним чином роботою по найму»²¹.

Зростанню «надлишкового населення» сприяють і структурні зміни в капіталістичній економіці. Застій в одних — як правило, старих традиційних — галузях, абсолютне скорочення зайнятості в них не компенсуються попитом на робочу силу у нових галузях, бо останні відзначаються порівняно вищою органічною будовою капіталу і рівнем продуктивних сил, а, отже, обходяться значно меншою кількістю робітників.

Невідповідність між попитом і пропозицією виявляється у розбіжності не тільки їх розмірів, але й структур. «Той факт, що природний приріст маси робітників не задовольняє потреб нагромадження капіталу і в той же час все ж перевищує їх, є суперечність самого руху капіталу,— зазначав К. Маркс.— Для нього потрібно більше робітників раннього віку, менше — дозрілого віку. Суперечність — не більш кричуща, ніж інша, яка полягає в тому, що в той самий час, коли багато тисяч викинуто на вулицю, тому що поділ праці прикував їх до однієї певної галузі виробництва, чути скарги на недостачу робочих рук»²². Підтвердженням правильності Марксової думки є те, що помічена ним сто років тому диспропорція лишається такою й понині. І у наш час, у капіталістичних країнах поряд з багатомільйонними арміями безробітних і частково зайнятих наявний хронічний дефіцит кваліфікованої робочої сили. Зменшення маси праці у новостворюваних галузях пов'язане із збільшенням попиту на висококваліфіковану працю. Здавалося б, підприємцям доцільно перенавчити якнайбільше безробітних, щоб цим забезпечити інтенсивне зростання виробництва. Однак перекваліфікація випадає тільки на долю небагатьох, усі ж інші й надалі залишаються «надлишковим населенням». Виявляється, підприємцям не вигідно давати роботу багатьом, позбавляти себе резерву робочої сили. Однак, крім об'єктивних економічних чинників, вони зважають і на чинники соціальні, класові. Капіталістові не тільки потрібні робітники, що чекають своєї черги для виробництва додаткової вартості. «Надлишкове населення», являючи собою, безсумнівно, суперечність (поряд з надлишковим виробництвом і надлишковим споживанням) і будучи необхідним результатом капіталістичного нагромадження, є в той же час *необхідною складовою частиною* капіталістичного механізму»²³. За свідченням «Таймс», «перша функція безробіття полягає у тому, що воно підтримує авторитет хазяїна перед робітниками. Нормальним для хазяїна є таке становище, коли він може сказати: «Якщо ви не хочете цієї роботи, то є багато інших, які залюбки її зроблять»²⁴. Резервна армія праці становить вже цілком готову і придатну до експлуатації робочу силу. Вона часто слугує потужним засобом посилення експлуатації робітничого класу і встановлення ще більш жорстокої виробничої дисципліни. «Надлишкове населення» водночас багато в чому гальмує розвиток класової боротьби пролетаріату, позбавляє тих, хто працює, можливостей домогтися поліпшення їхнього становища навіть тоді, коли попит на робочу силу зростає. Тиск цієї резервної армії пра-

²¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 19, стор. 318.

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 608.

²³ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 2, стор. 167.

²⁴ "Times", 23 January, 1943.

цездатних людей часто змушує робітників відступати перед їхнім класовим ворогом, погоджуватися на гірші умови праці тощо; іноді він може навіть впливати на згуртованість його рядів на окремих підприємствах, викликати конкуренцію між робітниками різних професій, неоднакового віку й кваліфікації. Годі й казати, що усе це добре відомо підприємцям, які неодноразово користалися наявністю «надлишкового населення», намагаючись зламати організований опір і протидію робітників.

Як бачимо, проблема народонаселення, якій буржуазні теоретики часто намагаються надати позасуспільної, біологічної спрямованості, має під собою цілком реальний соціально-класовий ґрунт. Пророцтва й уболівання буржуазних політиків і ідеологів за майбутнє людства виявляються при детальнішому розгляді спробами панівного у буржуазному суспільстві класу зміцнити свої позиції, відвернути увагу експлуатованих мас трудящих від наболілих соціальних проблем,— зрештою, приховати, які соціальні чинники призводять до масового безробіття, роблять цілком працездатних людей «зайвими», «надлишковими» тощо.

Цьому ж слугують і спроби буржуазних теоретиків «науково» визначити так звану оптимальну чисельність населення — спроби, які подибуємо мало не в кожній праці з демографічних проблем. Їх наукова цінність мізерна, оскільки населення, як звичайно, розглядається «як щось зовнішнє щодо соціальних процесів. За такого трактування люди є своєрідними «пасажирями» історії або ж становлять поряд з географічним середовищем усього лише одну з природних умов життя суспільства»²⁵. Деякі «теоретики» навіть заявляють, що визначення «оптимальної чисельності населення» є справою сучасної теоретичною, і аж ніяк не стосується долі безробітних. Це визначення, зауважує А. Со-ві, «зовсім не означає, що ми збираємося неодмінно досягти цього рівня. Коли ми кажемо, що 200 мільйонів індійців жили б у більшому достатку, ніж 350 мільйонів, наявних нині, то це не значить, що 150 мільйонів індійців слід розстріляти»²⁶. Однак, зауважимо ми, це не означає й того, що мільйони «надлишкових» людей, яких позбавлено засобів існування, не будуть поставлені у такі умови існування, за яких відбуватиметься, скажімо, «поступове усунення безробітних через їх вимирання з голоду»²⁷.

Апологетичний характер буржуазних соціально-демографічних доктрин виявляється ще в тому, що, на вимогу підприємців, буржуазні теоретики відверто дезінформують населення щодо дійсних потреб капіталістичного виробництва у робочій силі, намагаючись упевнити, нібито «ситуація, у яку потрапило людство, нагадує становище людини, що взула черевики, на два номери менші, ніж потрібно. Ми повинні зрозуміти це,— закликав свого часу американський неомальтузіанець Фогт,— і облишити ляяти економічні системи, погоду чи безсердечних святих»²⁸. Це твердження є своєрідним лейтмотивом для буржуазних апологетів, хоча за цей час сама суспільна практика капіталізму неодноразово доводила, що для капіталістичного виробництва аж ніяк не досить тієї кількості вільної робочої сили, яку дає природний приріст населення. Нині, коли безробіття охоплює не тільки робітників чи селян, але й службовців, технічну й наукову інтелігенцію, приховувати

²⁵ Социально-философские проблемы демографии. «Вопросы философии», 1975. № 1, стор. 57.

²⁶ A. S. S. Pigou. Theorie générale de la population. V. II, Paris, 1954, p. 40.

²⁷ A. S. Pigou. Theory of Unemployment. London, 1933, p. 252—253.

²⁸ W. Vogt. The Road to Survival. N. Y., 1948, p. 288.

соціальні причини масового безробіття чи пов'язувати їх з «демографічним вибухом», перенаселеністю тощо стає дедалі важче.

Капіталізм, неспроможний задовольнити матеріальні й духовні потреби широких народних мас, вбачає за доцільніше оголосити значну частину населення «надлишковим», аніж поступитися зниженням прибутку. Технічний прогрес, як, власне, й демографічний розвиток не може здійснюватися за капіталізму безболісно, з урахуванням інтересів усього народу. «Тільки соціалістичний лад створює безмежні можливості для науково-технічного прогресу. На відміну від капіталістичної економіки високі сталі темпи зростання соціалістичного виробництва забезпечують радянським людям при прискореному зростанні продуктивності праці повну зайнятість»²⁹. У соціалістичному суспільстві не існує проблеми перенаселеності. Суспільна власність на засоби виробництва, його плановий характер, наукове управління його розвитком та удосконалення соціальної структури соціалістичного суспільства, з одного боку, цілеспрямоване формування професійної орієнтації, наявність можливостей сучасного підвищення або зміни кваліфікації, широка загальна освіта, піклування про долю кожного громадянина, з другого, — ці невід'ємні риси нашого способу життя — утворюють соціально-економічний ґрунт для дії соціалістичного закону народонаселення, у якому соціально-економічні й демографічні чинники діють узгоджено й гармонійно. Соціалістичне суспільство свідомо управляє своїм розвитком — як соціально-економічним, так і демографічним.

Отже, не перенаселеність і не «демографічна інфляція» погіршує умови життя мільйонів трудящих за капіталізму, позбавляє їх праці і штовхає до касти «зайвих» людей. Масове безробіття, наявність «надлишкового населення» є постійним супутником капіталізму, органічною потребою і безпосереднім наслідком капіталістичного виробництва. Саме капіталізм, ошукуючи і грабуючи мільйони трудящих, позбавляє їх законного права не тільки на труд, але й на саме життя.

* * *

Буржуазні філософи і соціологи упорно пытаються установити пряму зв'яз між ростом населення, «демографічним взривом» і ростом армії безробітних. Для цього вони приваляють соціал-дарвіністські і мальтузіанські доктрини, представляють масову безробітницю як проявлення «естественного отбора» в умовах вільної конкуренції і т. п. Реакційні доктрини буржуазних теоретиків ігнорують тесну зв'яз між соціально-економічними і демографічними факторами, розглядають ріст населення безотносительно к способу виробництва і соціальним умовам життєдіяльності людини. Подібні апологістичні концепції оправдують економічну політику монополій, наступлення буржуазії на соціально-політичні завоювання трудящихся в країнах капіталізму.

Як показали основоположники наукового комунізму, само капіталістичне накоплення неперервно породжує так назване надлишкове населення, сприяє рісту відносительного перенаселення капіталістичного общества. Избыточное население составляет резервную рабочую силу, армию безработных, существование которой необходимо для функционирования капиталистического производства. Безработица не зависит от уровня рождаемости, это хроническое и массовое явление капиталистического образа жизни.

²⁹ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1972, стор. 156—157.

Моральна свідомість і моральні норми

М. М. РАДІЧУК

Моральні норми є важливим елементом моральних відносин і моральної свідомості. Тому з ними так чи інакше пов'язана майже кожна етична проблема. Моральні норми вже неодноразово досліджувалися в нашій етичній літературі¹, проте чимало питань, що їх стосуються, лишаються ще недостатньо з'ясованими. Значення, яке надається моральним нормам у структурі моралі, виражається насамперед у тому, що сама мораль нерідко визначається як «сукупність принципів, правил, норм, якими люди керуються у своїй поведінці»². Основою формування моральних норм, як і моралі взагалі, є соціальна практика, насамперед виробничі відносини. Моральні норми виробляються людьми відповідно до їх положення у системі матеріального виробництва. У класовому суспільстві вони мають класовий характер. Як регулятор поведінки людей у суспільстві, мораль є ідейною зброєю певного класу у його боротьбі за свої життєві інтереси, і, зрозуміло, що моральні норми антагоністичних класів протилежні за змістом.

Але в завдання нашої статті не входить вивчення генезису моральних норм та їх змісту. Ми обмежилися лише з'ясуванням їхнього місця у структурі моралі та специфіки їх функціонування порівняно з нормами інших сфер суспільного життя.

Загально визнано, що моральна норма є найпростішою формою моральної вимоги, висхідною клітиною моралі. Моральна норма є, з одного боку, засобом зв'язку між моральною свідомістю та практикою моральних відносин, бо саме з неї безпосередньо впливає та чи інша моральна норма й моральний мотив конкретного вчинку. З другого боку, моральні норми безпосередньо пов'язані з більш високими ступенями моральної свідомості — моральними принципами, які є узагальненою формою вираження змісту моральних норм. Ще вищим ступенем узагальнення є моральний ідеал, що дає людині справжній взірць моральності, якого треба прагнути.

Згадана схема структурно-функціональних зв'язків моральних норм у структурі моральної свідомості схвалюється в основному багатьма авторами, особливо прибічниками гносеологічного підходу до визначення норм³. Моральні норми за цією схемою уподібнюються до правових норм, відмінність між ними зводиться до того, що «правові норми підтримуються силою примусу, а моральні — силою громадської думки...». Причому «в ході суспільного розвитку правові

¹ Зазначимо праці Л. М. Архангельського — «Категории марксистской этики» (М., 1963), «Структура морали и система структурных категорий в этике. — У зб.: Актуальные проблемы марксистской этики. (Тбілісі, 1967), О. Г. Дробницького — «Моральное сознание и его структура» («Вопросы философии», 1972, №№ 2 і 6) та інших авторів, які, не працюючи над проблемами моральних норм спеціально, зверталися до них принагідно.

² Философская энциклопедия, т. 3, М., 1964, стор. 499.

³ Див., напр.: В. П. Кобляков. Об истинности моральных суждений. «Вопросы философии», 1968, № 5; його ж. Проблема гносеологического содержания моральных суждений. Научные записки института повышения квалификации при ЛГУ. Вип. I, Л., 1970; В. О. Василенко. Логіко-гносеологічна природа моральної оцінки. «Етика і естетика». Вип. 6, К., 1969.

норми можуть переходити у моральні норми і навпаки...»⁴. В інших працях зауважується, що моральні та правові норми розрізняються також за сферою їхнього застосування⁵. Деякі автори намагаються глибше проникнути в специфіку моральних норм у їхньому зіставленні з правовими нормами. Так, Л. М. Архангельський вважає, що «правові норми переважно регламентують зовнішній, результативний бік людської поведінки, моральні — впливають на зовнішній через внутрішній, мотивуючий бік». Проте моральні і правові норми «в основному» все-таки збігаються⁶, тобто вони тотожні за своєю природою як носії вимог суспільства до особи, як нормативні судження, з яких безпосередньо випливають оцінні судження.

Коли від загальних міркувань про ці норми перейти до спроб їх конкретизації і практичного застосування, то можна зробити інший висновок. Загальновідомо, що правові норми є такими складними і багатогранними, що їх важко засвоїти навіть спеціалістові в галузі права. Водночас їх виявляється і недостатньо, щоб вичерпати всі можливі життєві ситуації. Тому суддям, які приймають те чи інше рішення, доводиться керуватися не лише правовими нормами, але і власним сумлінням. При цьому моральні норми, на відміну від правових, мають охопити усі вимоги, які ставляться суспільством до поведінки людини. Слід пам'ятати, що сфера правових відносин, безперечно, не головна, де функціонує мораль у ролі регулятора соціальної поведінки людей. Моральні оцінки і мотиви пронизують усю суспільну діяльність людини. Коли б для усіх цих галузей, на всі випадки життя були відведені відповідні моральні норми, то їхній звід досягнув би неймовірних розмірів. Проте така кількість норм, яка могла б охопити всі життєві ситуації, неможлива не лише в сфері моралі, але й у відносно вузькій, правовій сфері. Та й не тільки тому, що поодиноких ситуацій може бути безмежна кількість, а кількість норм завжди має бути скінченною, але й тому, що жоден законодавець не в змозі передбачити навіть якусь одну ситуацію в усій її повноті й неповторності. Будь-яка норма фіксує загальне в одиничному, типове в конкретному, індивідуальному. Правові норми можуть бути більш-менш загальними, більш чи менш повно регламентувати певну сферу людської діяльності. Однак вони ніколи не регламентують її повністю. Тому перехід від норми до оцінки конкретного факту завжди лишає місце для сумніння, моральної свідомості суб'єкта правової оцінки.

Особливість норм як відображення загального, типового в одиничному, індивідуальному відзначав Л. М. Архангельський: «Деталізація моральних норм не може бути доведена до одиничного вчинку». Проте норма здійснює свою регулятивну чи оцінну функцію «завдяки аналітичній здатності людської свідомості поєднувати загальне з індивідуальним, фіксувати типове в неповторному»⁷. Безперечно, людська свідомість здатна поєднувати загальне з одиничним або виділяти загальне в одиничному. Та йдеться про інше. Адже оцінка стосується не загального в одиничному, а саме цього одиничного, окремого, в усій його індивідуальній неповторності. Право, оперуючи одними лише правовими нормами, не в змозі індивідуалізувати оцінки і тому змушене вда-

⁴ А. А. Киселев. В. И. Ленин и вопросы этики. Львів, 1969, стор. 34, 35.

⁵ Див., напр.: Ф. Б. Садьков. Коммунистическая нравственность. Новосибирск, 1963, стор. 38; М. С. Даниелян. Некоторые вопросы марксистско-ленинской этики. Ереван, 1962, стор. 47.

⁶ Л. М. Архангельский. Курс лекций по марксистско-ленинской этике. М., 1974, стор. 68, 67.

⁷ Там же, стор. 75.

ватися по допомогу до моральної свідомості, до сумління. Моральна свідомість здатна враховувати індивідуальні особливості вчинку. Слід, однак, з'ясувати, як це досягається.

Звернемо увагу ще на одну характерну відмінність в практичному функціонуванні правових і моральних норм. Коли розв'язуються правові чи моральні питання, виносяться правові чи моральні оцінки, можуть виникати розбіжності. У правових питаннях такі розбіжності будуть розв'язуватися через посилання на певні норми права, чітко сформульовані і занесені в кодекси. Коли ж дається моральна оцінка, посилання на конкретні норми стає неможливим; самі норми треба аргументувати. Причому в ролі аргументів з необхідністю виступатимуть найзагальніші моральні принципи і категорії — людяність, гуманність, справедливість, обов'язок, честь тощо. У правових питаннях до цих категорій доводиться звертатися лише тоді, коли в дію вступає сумління суддів, тобто коли питання по суті переноситься із сфери права у сферу моралі. Отже, ми натрапляємо тут на якусь дивну «невловимість» моральних норм: вони начебто існують і ми ними послуговуємося, але, розв'язуючи конкретні моральні конфлікти, вдаємося не до них, а безпосередньо до загальних принципів — більш високих рівнів у структурі моральної свідомості. Як бачимо, існує досить істотна відмінність у функціонуванні моральних та правових норм.

Ряд питань постає також тоді, коли зіставляються моральні норми з «вищими поверхами» структури моральної свідомості — принципами та ідеалами.

Якщо зміст вимог моральних норм і моральних принципів тотожний, то чим пояснити їхнє паралельне існування як постійних елементів моральної свідомості? Будь-який елемент моральної свідомості має право громадянства тільки тоді, коли він так чи інакше конче потрібний для виконання її суспільної функції. Якби норми в достатньою повнотою визначали поведінку особи в суспільстві, то моральні принципи, моральні ідеали були б, мабуть, зайвими. Якщо ж припустити, що у принципах міститься інший зміст, ніж у нормах, то це означатиме, що принципами і нормама охоплюються різні вимоги суспільства до особи. В такому разі постає нове питання: чому одні вимоги виражаються в нормах, а інші — у принципах чи ідеалах? Нарешті, якщо у моральних принципах справді містяться моральні вимоги, не тотожні тим, які обіймаються моральними нормама, то слід з'ясувати, як здійснюється трансформація їх у моральні мотиви та оцінки. Для цього доведеться припустити, що не тільки моральна норма може бути безпосередньо основою оцінки, але й що такою основою може виступати і моральний принцип чи навіть моральний ідеал. Однак внаслідок такої кореляції руйнується «пірамідальна» структура моральної свідомості, згідно з якою принципи конкретизуються в нормах, а уже ті останні є еталонами поведінки, які можна безпосередньо застосовувати до оцінки окремих учинків.

Звернемося до конкретного прикладу. Робітник допустив брак. А брак у роботі викликає економічну (тобто, власне кажучи, правову, через застосування економічних методів управління) санкцію і моральний осуд. Моральна оцінка в даному випадку має впливати з такої норми соціалістичної моралі, як вимога бездоганно виконувати свої обов'язки. Порівняємо, як при цьому обгрунтовуються правова і моральна оцінки. Аргументація правової оцінки відносно проста: є виробнича норма, яка забороняє брак і згідно з якою бракороб підлягає відповідному покаранню. З моральною оцінкою справа стоїть складніше. У ролі аргументів виступить низка моральних принципів, як, наприклад, сумлінна праця на благо суспільства, піклування про збережен-

ня і помноження суспільного добра, громадський обов'язок, робітнича честь, честь свого колективу та ін. Конкретна норма — не допускати браку — що мала б бути еталоном для оцінки певного вчинку і правити за основний аргумент, існує і функціонує досить своєрідно. Її не заучують і не зберігають спеціально у пам'яті, так, скажімо, як правила вуличного руху; вона міститься імпліцитно у самих моральних принципах, сама собою розуміється, коли розглядається конкретний факт, але не править за аргумент для оцінки. Навпаки, саму цю норму треба доводити щоразу, коли до неї звертаються. Важливо й те, що норма — не допускати браку в роботі — спирається не на якийсь один моральний принцип, вона не є, як цього можна було б чекати, його конкретизацією. У своїй основі вона містить ряд принципів. Перелік принципів, якими може аргументуватися відповідна норма, можна продовжити. Так, конкретний факт бракоробства можна кваліфікувати і як вияв ледарства (тобто як порушення такого морального принципу, як любов до праці), і як приниження честі і людської гідності взагалі, і як порушення принципу колективізму та ін.

Було б помилково думати, що коли йтиметься про конкретний факт бракоробства, коли перед нами — конкретна особа, з відомими вадами та позитивними якостями, коли ми точно знатимемо, який саме брак був допущений і як це сталося: навмисне чи ненавмисне, через байдужість чи невміння, то ми зможемо звузити й коло тих загальних принципів і норм, до яких нам доведеться вдаватися, щоб винести оцінку. Уже сам перелік (досить-таки побіжний) того, що нам треба знати для конкретизації оцінюваного вчинку, показує, що насправді буде якраз навпаки: чим точніша наша оцінка, тим повніше мають бути враховані усі особливості певного вчинку і тим більша кількість різних моральних принципів і норм буде застосована до його моральної характеристики. Моральна оцінка сформується на основі інтегрованого всебічного розгляду вчинку. Безперечно, оцінка була б нескладною справою тоді, коли брак було б допущено навмисне. Але моральна свідомість і тут не може обмежитися простим осудом, розглядом цього вчинку як, скажімо, злісного шкідництва. Їй доконче потрібно проникнути у мотиви таких дій і тільки на основі цього давати моральну оцінку. Моральна оцінка, звичайно, підпорядковується політичній, але до неї не зводиться, вона охоплює і момент особистого. Тому для моральної свідомості об'єкт оцінювання ніколи не буває однозначним, а завжди складним, багатогранним соціальним явищем.

Таких прикладів можна було б навести чимало. Але, гадаємо, і на основі сказаного можна зробити відповідні висновки.

З наведеного нами прикладу зрозуміло, що поєднання норми і принципу можливе насамперед тому, що принципи самі по собі здатні, в певному розумінні, бути безпосередньою основою для оцінного судження. Коли ми при цьому кажемо «в певному розумінні», то маємо на увазі отаке: моральна оцінка впливає з норми, але норма не існує готовою, попередньо сформульованою і зафіксованою в пам'яті, вона може створюватися з наявних моральних принципів, загальних норм, ідей тоді, коли в ній виникає потреба, стосовно даного конкретного випадку, існуючи до цього в потенції.

З огляду на все сказане стає дуже умовною межа між принципами і нормами. У тій схемі структури моральної свідомості, яку ми наводили на початку статті, безпосередня відмінність принципу від норми вбачалася в тому, що норма переходить в оцінне судження, а зв'язок принципу з оцінкою опосередковується нормою. Однак насправді маємо зовсім інше: ні принципи, ні норми не здатні перейти безпосередньо в оцінку. Перш ніж дати оцінку, треба створити таку норму, яка

могла б правити за еталон моральної поведінки в конкретній ситуації. Ця нова норма не виводиться з якоїсь окремої норми чи принципу, вона формується як результат взаємодії багатьох принципів і норм. В оцінюванні і в мотивації вчинку бере відносно безпосередню участь певна сукупність принципів і норм, яка виступає як сторона цілісної моральної свідомості. Сформована таким чином конкретна норма (гранично конкретна щодо якогось вчинку) становить своєрідну точку перетину відповідної сукупності норм і принципів.

Всебічно враховувати конкретні обставини потрібно як для моральної оцінки, так і для політичного висновку. А для цього не існує готових еталонів рішень. В. І. Ленін наголошував на кончій потребі всебічного розгляду ситуації. Щоб винести правильну оцінку, прийняти правильне рішення, щодо цього дуже цінними є його відомі висловлювання про «компроміси» з буржуазією. «Звичайно, бувають поодинокі випадки,— писав В. І. Ленін,— винятково важкі і складні, коли лише з величезними зусиллями вдається правильно визначити справжній характер того чи іншого «компромісу»,— як бувають випадки вбивства, коли дуже нелегко вирішити, чи було це цілком справедливе і навіть обов'язкове вбивство (наприклад, необхідна оборона), чи непростима необережність, чи навіть тонко проведений підступний план... Вигадати такий рецепт або таке загальне правило («ніяких компромісів»!), яке годилося б на всі випадки, є безглуздя. Треба мати власну голову на плечах, щоб у кожному окремому випадку вміти розібратися»⁸⁻⁹.

Не існує правил, еталонів, норм, придатних на всі випадки прийняття моральних рішень, винесення моральних оцінок. З гносеологічного боку процес формування моральної норми поведінки для якогось вчинку та процес оцінювання цього конкретного вчинку є тотожними в тому розумінні, що в обох випадках мислено моделюється ідеальна моральна дія, ідеальний учинок. Але водночас вони розрізняються, оскільки в першому випадку маємо ідеальну модель майбутньої моральної дії, а в другому — ідеальну модель уже здійсненої дії, мислено сконструйований еталон, яким вимірюється сукупна цінність учиненого. І в цих випадках мислене конструювання ідеальної моделі вчинку є властивою моральної свідомості особливую формою піднесення від абстрактного до конкретного. Своєрідність цього процесу полягає у його тісному зв'язку з емоціями та тією роллю, що її відіграє моральна інтуїція. Без моральної інтуїції, як справедливо зауважує О. І. Титаренко, «були б неможливі повноцінні міжособові моральні контакти»¹⁰. Створювана для окремого вчинку моральна норма і його моральна оцінка претендують на абсолютність, однак вступають у суперечність з безмежною різноманітністю конкретного. Тільки інтуїція дає можливість подолати цю суперечність. Якби моральна свідомість оперувала готовими нормами, застосовуючи їх як заданий еталон до окремих ситуацій, як це спостерігається в функціонуванні правових норм, інтуїція була б, очевидно, зайвою.

Зрозуміло, усе це не заперечує нормативної чи оцінної функцій моралі, не ставить під сумнів факт наявності у ній відносно вузьких конкретних норм поведінки. Такі норми існують у тих сферах моралі, які пов'язані зі звичаями, традиціями, етикетом, у професійній етиці тощо. Однак, мабуть, неправомірно зводити моральну свідомість до сукупності норм і правил поведінки. Таке трактування не вичерпує змісту її регулятивної ролі в суспільстві, лишає за межами моральної

⁸⁻⁹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 41, стор. 49.

¹⁰ А. И. Титаренко. Специфика и структура морали. Зб.: Мораль и этическая теория. М., 1974, стор. 17.

свідомості переконання, сумління, поняття добра і зла, гідності, щастя, сенсу життя тощо. Аналіз функціонування моральних норм показує, що моральна оцінка і моральний мотив спираються не на окремі норми поведінки, а на всю систему моральних уявлень та ідей, а також на сукупність позитивних знань про навколишню дійсність, без яких неможлива будь-яка, а отже і моральна, орієнтація. Моральна свідомість здійснює своєю регулятивну роль у суспільстві не як сукупність норм і правил поведінки, а як цілісний аспект світогляду, світоглядна система, яка здатна не лише висувати у формі конкретних чи загальних норм поведінки відповідні вимоги до особи від імені суспільства, але й обґрунтовувати їх, виходячи насамперед з інтересів даного класу, його ідеології, світогляду.

Звідси випливає важливий практичний висновок, що моральне виховання не може зводитись тільки до засвоєння моральних норм чи принципів, а пов'язане з усією системою комуністичного світогляду. Одне із завдань комуністичного виховання полягає, зокрема, в тому, щоб норми комуністичної моралі набули форми звичок і виконувалися без зовнішнього і внутрішнього примусу. Перетворивши у свої внутрішні переконання найзагальніші поняття, ідеали і принципи комуністичної моралі, особа і у кожному конкретному випадку зможе діяти згідно з мораллю соціалістичного суспільства. Основа формування комуністичної моралі — викладений у Програмі КПРС моральний кодекс будівника комунізму — якраз і визначає ці найзагальніші моральні принципи, що відповідають завданням комуністичного будівництва. Ці моральні принципи невід'ємні від марксистсько-ленінського світогляду і ним зумовлюються.

* * *

Моральные нормы нередко рассматриваются по аналогии с нормами права. Предполагается, что они содержат в себе все моральные требования к поведению личности в обществе, выступая, с одной стороны, как конкретизация моральных принципов, а с другой — как непосредственная основа моральных оценок и мотивов.

Однако известно, что правовые нормы не достаточны для индивидуальных оценок применительно к каждому конкретному случаю, в силу чего решение правовых вопросов всегда сопряжено не только с нормами права, но и с нормами морали. Каким же образом моральные нормы, которые не могут быть более многочисленными, нежели правовые, способны обеспечить индивидуализацию оценок в области морального регулирования, несравненно более обширной, чем область права. Остается необъяснимым также, каково значение моральных принципов и идеалов в выполнении регулятивной роли морали в обществе.

Анализ практики функционирования морального сознания показывает, что индивидуализация моральной оценки и морального мотива возможна потому, что они опираются не на отдельные фиксированные нормы, а на всю совокупность общих норм, принципов, идей, при этом для каждой отдельной ситуации моральное сознание конструирует конкретные нормы поведения. В гносеологическом плане этот процесс является своеобразным восхождением от абстрактного к конкретному. Моральное сознание, следовательно, не сводится к совокупности норм и правил поведения, оно выполняет свою общественную функцию как аспект мировоззрения, элемент мировоззренческой системы, потенциально способный создавать нормы и правила, регулировать поведение личности в обществе.

Суперечливий характер Ідеалістичної філософії Шеллінга

М. О. БУЛАТОВ

У цьому році минає 200 років від дня народження Фрідріха Вільгельма Йозефа Шеллінга — одного з видатних представників німецької класичної філософії. Шеллінг пройшов довгий і суперечливий творчий шлях — від захоплення ідеями французької буржуазної революції в молоді роки, коли він зробив значний вклад у розвиток діалектики, філософії природи та філософії мистецтва, — до «філософа релігії». Складність і суперечливість цього шляху зумовлені, головним чином, особливостями соціального розвитку тогочасної Німеччини. Можна твердити про певну «історію філософії» Шеллінга, розчленувавши її на ряд етапів, які змінюють один одного, починаючись з елементів просвітництва, культу розуму, діяльності, спроби узагальнити на ідеалістичній основі процес пізнання і, зрештою, змикаючись з ірраціоналізмом Шопенгауера.

На початку 40-х рр. ХІХ ст., коли К. Маркс і Ф. Енгельс почали свою теоретичну і практичну діяльність, з усіх представників німецької класичної філософії живими були лише Фейербах і Шеллінг. Перший своєю «Сутністю християнства» зробив на них визначальний вплив і сприяв переходові на позиції матеріалізму.

В 1841 році Шеллінга запросили до Берлінського університету виступати з лекціями проти філософії Гегеля й особливо проти молодогогегельянців, які робили з його вчення атеїстично-радикальні висновки. Шеллінг перебував тоді на другому, нисхідному ступені розвитку, був у полоні релігійного світогляду, проти якого К. Маркс і Ф. Енгельс повели рішучу боротьбу. Слухаючи лекції Шеллінга, Ф. Енгельс в 1841—1842 рр. піддає гострій критиці його ідеалістично-релігійні погляди. З цього приводу він пише декілька праць: «Шеллінг про Гегеля», «Шеллінг і одкровення», «Шеллінг — філософ во Христі». У 1843 році К. Маркс запрошує Фейербаха підготувати для «Німецького щорічника» працю проти Шеллінга.

Основоположники марксизму цінували в німецькій класичній філософії матеріалізм і діалектику. Тому К. Маркс і Ф. Енгельс головну увагу звертали на філософію Фейербаха і Гегеля. Що ж стосується філософії Шеллінга, то в ній діалектика була розроблена меншою мірою. Крім того, філософія Шеллінга в ідейно-політичній боротьбі Німеччини першої половини ХІХ ст. виступала більше своєю негативною стороною. Однак, оцінюючи діяльність Шеллінга загалом, основоположники марксизму виявляли у вченні цього представника діалектичного ідеалізму і окремі раціональні моменти.

Вся сукупність праць і окремих висловлювань К. Маркса і Ф. Енгельса про Шеллінга свідчить, що вони неоднаково оцінювали філософію молодого Шеллінга — діалектику та натурфілософію, і філософію пізнього Шеллінга — одкровення та міфологію. Молодого Шеллінга Ф. Енгельс називає «майстром науки», а його «філософію одкровення» оцінює як «найновіший замах реакції на свободну філософію». Шеллінг першого періоду, підкреслює Ф. Енгельс, «відіграв значну роль в історії

новітньої філософії». Пізніше, навпаки, він перейшов на позиції реакції та релігії¹.

Розгорнуте порівняння двох періодів у розвитку вчення Шеллінга здійснене в праці Ф. Енгельса «Шеллінг і одкровення». «Коли він був ще молодий,— пише Ф. Енгельс,— він був іншим. Його розум, що перебував у стані бродіння, породжував тоді світлі, як образи Паллади, думки, і деякі з них відіграли свою роль у пізнійшій боротьбі... Він широко розчинив двері філософствування, і в келіях абстрактної мислі повіяло свіжим диханням природи; теплий весняний промінь упав на насіння категорій і пробудив у них усі дрімотні сили. Але вогонь згас, мужність зникла, виноградне суслло, яке перебувало в процесі бродіння, перетворилося в кислий оцет, не встигнувши стати чистим вином»². Ф. Енгельс відзначає такі позитивні риси молодого Шеллінга, як культ розуму, розробку філософії природи, якою він значною мірою сприяв подоланню суб'єктивізму Фіхте. Разом з тим основоположники марксизму критикували Шеллінга за намагання стати вище філософських напрямів. У листі К. Маркса до Фейербаха від 20 жовтня 1843 р., присвяченому філософії Шеллінга, зазначається, що «французьким романтикам і містикам Шеллінг говорить: я — поєднання філософії і теології; французьким матеріалістам: я — поєднання плоти і ідеї; французьким скептикам: я — руйнівник догматики...»³. К. Маркс, світогляд якого має свідомо класовий характер, з партійних позицій оцінює ідеалістичну філософію Шеллінга. В. І. Ленін використав цей лист у боротьбі проти махістів, підкреслюючи, що К. Маркс уже в той час «з разючою ясністю намічав корінні лінії в філософії»⁴.

Піддаючи Шеллінга критиці, Маркс водночас показує окремі раціональні моменти його філософії, висловлює важливу думку про певний історичний зв'язок між раннім Шеллінгом і Фейербахом. Адже для обох був характерний культ природи. Обидва розглядали її як всезагальний предмет аналізу. У Шеллінга він набрав форми створення «натурфілософії», у Фейербаха — побудови системи «антропологічного матеріалізму». К. Маркс відзначає специфіку співвідношення «натурфілософії» і «антропології»: те, до чого прагнув Шеллінг — «мрія» останнього,— у Фейербаха стало дійсністю. Натурфілософія Шеллінга була ідеалістичною, тоді як антропологічна філософія Фейербаха є матеріалізмом. Водночас, Фейербах порівняно зі своїми попередниками, не повністю усвідомлював значення діалектики.

Два етапи творчості Шеллінга певною мірою відбивають особливості розвитку Європи кінця XVIII — першої половини XIX ст.,— період французької буржуазної революції та період після неї.

У революції 1789—1793 рр. європейська буржуазія досягла вершин своєї революційності. Пізніші буржуазні революції характеризуються занепадом її революційної активності. У революційну боротьбу вступає пролетаріат, буржуазія ж все більшою мірою виявляє свою реакційність. Це позначилося і на розвиткові філософії. Навіть у творчості Гегеля досить чітко простежується ранній період, пройнятий певною мірою республіканськими симпатіями, і пізній період, який дає підставу для характеристики його як «філософа реставрації». У Шеллінга ж ця відмінність двох періодів абсолютно чітка. Другий період розвитку його філософії характеризується втратою прогресивності, переходом

¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 361, 364, 365, 369, 408 та ін.

² Там же, стор. 407—408.

³ Там же, стор. 235.

⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 330.

на позиції ірраціоналізму. Це і було основною причиною виступу Шеллінга проти Гегеля.

Боротьбу Шеллінга проти Гегеля не можна пояснювати лише їхніми особистими стосунками. (Скажімо, тим, що Шеллінг докоряв Гегелю, ніби той вдався до плагиату, запозичивши у нього принцип тотожності мислення і буття і поклавши його в основу своєї філософії.) Безперечно, що Шеллінг заздричав своєму більш популярному колезі. Але всі ці особистісні чинники другорядні, на першому ж місці, з історико-матеріалістичного погляду, стоять соціально-історичні зміни в розвитку європейського буржуазного суспільства.

Оцінюючи боротьбу Шеллінга проти діалектики Гегеля, слід також мати на увазі ту обставину, що ця боротьба здійснювалась між двома ідеалістами і при її аналізі слід виходити з положення В. І. Леніна про те, що «коли один ідеаліст критикує основи ідеалізму іншого ідеаліста, від цього завжди виграє матеріалізм»⁵.

Порівнюємо Гегеля і Шеллінга. К. Маркс і Ф. Енгельс критикували Гегеля з діалектико-матеріалістичних позицій за ідеалістичне розуміння природи, суспільства, історії, пізнання. Ця критика загально-відома.

Шеллінг був теж противником Гегеля, однак він критикував останнього з консервативних позицій. Проте в процесі цієї критики Шеллінг відкриває одну з дійсних хиб гегелівського ідеалізму.

Шеллінг розмежовує в існуванні два рівні: *що* (Was) та *що* (Das). «*Що* таке речі — цього вчить нас розум; *що* вони існують — це показує нам досвід»⁶. Гегель доводив: що розумне, те водночас і дійсне. А на думку Шеллінга все розумне тільки можливе. Він твердить: «Все що відбувається в дійсності, розум пізнав як логічно необхідну можливість. Він не знає, чи існує світ, він тільки знає, що коли світ існує, то він повинен мати такі-то і такі-то властивості»⁷. В зв'язку з цим Шеллінг піддає критиці Гегеля за зведення буття до мислення.

Гегелівське уявлення про тотожність мислення і буття означало ідеалізм і критика цього уявлення мала позитивний зміст. Він полягає у тому, що за допомогою лише мислення не можна довести існування жодної речі. Однак Шеллінг критикує намагання Гегеля вивести з поняття реальність з ідеалістичних позицій, а тому його критика є обмеженою.

Ідеалістична критика Шеллінга певною мірою розкривала одне з найслабкіших місць філософії Гегеля, але ця критика була використана Шеллінгом для того, щоб обґрунтувати «філософію одкровення». Це вчення було останнім ступенем розвитку філософського світорозуміння Шеллінга; йому передували інші ступені.

Історики філософії відзначають відсутність у Шеллінга завершеної системи, подібної до систем інших представників німецької класичної філософії. При цьому мається на увазі система, яка була б викладена у відповідному творі або творах у певний час, як, скажімо «Енциклопедія філософських наук» Гегеля, видана в Гейдельберзі 1817 року. Але на відміну від таких усталених систем є й інші. Прикладом може бути історія філософії, про що Гегель писав: «Філософія... є система, що розвивається, і такою ж є історія філософії»⁸.

Учення Шеллінга належить до категорії саме таких систем. Насправді, спочатку (1797—1800) воно складалося з двох частин — «сп-

⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 237.

⁶ Цит. за: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 372.

⁷ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 373.

⁸ Гегель. Соч., т. 9, стор. 33.

стеми трансцендентального ідеалізму» і «філософії природи»; їх Шеллінг називав першонауками. У першій думка розгорталася від суб'єктивного до об'єктивного, в другій — навпаки. Хоч вони не були цілком самостійні, а доповнювали одна одну, філософ помітив, що справжньої єдності вони не утворюють. У 1801—1809 роках він розробляє «філософію тотожності» (суб'єктивного і об'єктивного), щоб досягти такої єдності. «Абсолют» був покладений в основу дійсності і став принципом всієї його філософії. Але, виходячи з абсолютної тотожності (тієї «ночі», в якій, за висловом Гегеля, «всі кішки сірі»), не вдавалося пояснити наявності заперечення. Пошуки заперечення в самому фундаменті світу приводять Шеллінга до «філософії свободи», викладеної у творі «Філософські дослідження про сутність людської свободи» (1809 р.). Ця праця — переломна у творчості Шеллінга. Вона була написана під стимулюючим впливом «Феноменології духу» (1806 р.), метод та зміст якої перевершили вчення попередника⁹. Критика шеллінгівської методології, дана у вступі до твору Гегеля, позначила межу між двома періодами творчості Шеллінга. Хоч останній працював і далі, але висхідна гілка його розвитку закінчилася і почався спад, що тривав до 1854 року.

Основоположники марксизму-ленінізму, критикуючи ідеалізм німецьких філософів, водночас зауважували, що у своїх системах вони намагалися розв'язати низку важливих проблем — особливо проблем діалектики та діяльності. Так, наприклад, щодо цього можна відзначити працю Шеллінга висхідного періоду «Система трансцендентального ідеалізму», яка підіймає ряд важливих філософських проблем.

Вона складається з трьох частин: «системи теоретичної філософії», «системи практичної філософії» та «філософії мистецтва». В зв'язку з цим постають принаймні два важливих питання. По-перше, якщо діяльність має фундаментальне значення у філософії, то вона повинна утворювати не одне з її часткових понять, а лежати в основі філософської теорії і визначати її структуру. Зрозуміло, що Шеллінг не міг науково-матеріалістично розв'язати цю проблему, але він поставив питання, яке потребує свого дослідження: яким чином, в якій формі діяльність втілюється в структурі філософської системи. По-друге, якщо теорія і практика не відокремлені одна від одної, то в чому виявляється їх єдність? Очевидно, її утворює своєрідний тип діяльності.

Принципове методологічне значення для розуміння важливості цієї проблеми і для з'ясування особливостей діалектико-матеріалістичного її розв'язання має думка К. Маркса з «Капіталу». Дослідивши два моменти капіталу — виробництво і обіг — окремо в двох перших книгах своєї праці, Маркс переходить до аналізу їх єдності, і зауважує: «Щодо того, про що йде мова в цій третій книзі, то воно не може зводитися до загальних міркувань відносно цієї єдності. Навпаки, тут треба знайти і показати ті конкретні форми, які впливають з процесу руху капіталу, розглядуваного як ціле»¹⁰. Аналіз єдності теорії і практики теж не може зводитися до загальних положень (хоч вони і необхідні), а потребує знаходження і дослідження особливих форм, що впливають з діяльності як цілого. Шеллінг, як і І. Кант, знову-таки не розв'язав, але поставив питання про цілісність людської діяльності.

На противагу споглядальному матеріалізмові, Шеллінг у «системі теоретичної філософії» розвиває діяльнісну концепцію пізнання. Він

⁹ За словами Енгельса, Гегель «зробив у 1806 р. у своїй «Феноменології духу» величезний крок уперед проти натурфілософської точки зору і оголосив про свою незалежність від останньої». (К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 369).

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. I, стор. 29.

виділяє ряд «епох самосвідомості», через які проходить розум: від відчуття до творчого споглядання; від споглядання до рефлексії (мислення); від рефлексії до акту волі. Отже, віхами загального руху теорії є відчуття — споглядання — мислення — воля. Загалом Шеллінг в ідеалістичній, абстрактній формі фіксує окремі моменти дійсного руху пізнання від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики. Проте Шеллінг трактує пізнання не як суб'єктивне відображення об'єктивно існуючого світу, а як мислене конструювання об'єкта. Шеллінг абсолютизує рух від ідеального до матеріального, не розуміючи, що конструювання образів, понять, схем — не остаточний результат пізнавальної діяльності, а проміжний: це знаряддя, за допомогою якого дослідник керується і провадить пошуки відповідних об'єктів. Упевненість у всесиллі розуму, абсолютизація останнього призвели Шеллінга до ототожнення матеріальних об'єктів і конструктів; останні уявлялися ним як сама реальна дійсність. Розвиток досвідного знання, проте, розмежовував їх, і чимало побудов виявилися фікціями.

Зі сказаного не випливає, що конструктивна функція пізнання не може досліджуватися як відносно самостійний предмет. Їх відокремлення дозволяє вивчити ту чи іншу сторону в теоретично «чистій» формі, виявити її специфіку і закономірності, щоб потім вписати в цілісний процес. Однак останнє можливе тоді, коли абстрагування усвідомлюється як умовне, тимчасове, а не абсолютне, як це було у Шеллінга.

Значну увагу Шеллінг приділив пізнанню природи. Він створив діалектико-ідеалістичну систему натурфілософії. Не випадково Ф. Енгельс пише про «свіже дихання природи», яким «повіяло в келях абсолютної думки» з приходом у філософію Шеллінга. Однак його натурфілософія (на відміну від філософії природи Телезію, Ваніні та інших) мала ідеалістичний характер. До ідеалістичної тотожності суб'єктивного і об'єктивного німецький філософ прийшов, абсолютизуючи деякі реальні моменти процесу пізнання. Він справедливо вважав, що пізнання є факт, причому не частковий, а всезагальний, так би мовити, загальнофілософський, внаслідок чого Шеллінг називав його «фактом світу»¹¹. Завдання філософії тут — показати умови його можливості. Розв'язання, якого дійшов Шеллінг, було таке: якщо природа — не продукт духу, то вона не може бути об'єктом духу, не може бути пізнана. Замість того, щоб ставити питання, як історично з природи виникає духовне життя, Шеллінг, навпаки, увічне існування духовного, принижуючи значення матеріального. Він дає тавтологічне розв'язання проблеми. Слід, однак, вважати позитивною спробу Шеллінга пов'язати філософію природи з даною проблемою. Оскільки, насправді, основне питання філософії стосується співвідношення матеріального і ідеального, то і філософія природи має вивчати саме цю проблему: як природа історично приходять до ідеального, породжує його.

Позитивною рисою натурфілософії Шеллінга є наявність в ній думок щодо деяких діалектичних закономірностей природи. На перше місце тут треба поставити «принцип полярності», про який філософ писав: «Перший принцип філософського вчення про природу полягає в

¹¹ Питання про факти філософії не знайшло ще достатнього висвітлення у відповідній літературі. Але очевидно, коли філософія — (відносно) самостійна наука і має свій предмет, відмінний від предметів фізики, хімії тощо, — то і факти, на які вона спирається, не тотожні з фактами спеціальних наук. Емпіричний ступінь філософського пізнання має справу з цими своєрідними фактами.

тому, щоб зводити всю природу до полярності і дуалізму». І далі: «Все-загальна двоїстість, як принцип всього пояснення природи так само необхідна, як і поняття самої природи»¹². Єдність протилежностей Шеллінг називає «способом діяння природи», вважаючи його універсальним законом. Він простежує і описує дію цього закону в різних галузях природи: притягання і відштовхування в механіці, полюси магніту, позитивна і негативна електрика, асоціація та дисоціація у хімії, збудження і стомлюваність, чутливість і подразливість в живому організмі, поглинання і виділення кисню (тварина і рослина) та ін.— ця «таблиця протилежностей» охоплює всі значні явища природи.

Шеллінг вирізняє три основні форми боротьби протилежностей, в яких одна стосується фізичної та механічної природи (боротьба згасає в продукті, сили приходять у рівновагу), друга — хімічних явищ (рівновага порушується, і тіла, виведені з стану спокою, прагнуть відновити рівновагу), третя — життя (рівновага не відновлюється, а все знов порушується, і тому боротьба сил залишається постійною). Неважко бачити, що повна класифікація та вивчення різних форм єдності протилежностей і в сучасній «діалектиці природи» — важлива проблема.

Досліджуючи, чому природа створює рівновагу і знову її порушує, Шеллінг дійшов висновку, що всі сили виникли з єдиного через його роздвоєння. Це роздвоєння та його зняття ми й спостерігаємо в явищах природи. Німецький філософ схоплює тут суть діалектики, яку Ленін охарактеризував у перших словах свого фрагменту «До питання про діалектику». Але єдність, про яку йдеться у Шеллінга, має ідеалістичний характер: це тотожність суб'єктивного і об'єктивного. Увесь світ тлумачиться як така тотожність. Вся природа, згідно з Шеллінгом, розгортається за трьома ступенями (тотожність, диференціація, індиференція), в яких абстрактно виражений «факт світу»: 1) був час, коли не було суб'єктивного, і світ не був об'єктом знання, діяння тощо, 2) на певному ступені розвитку природа роздвоюється на суб'єктивне і об'єктивне (матеріальне і духовне), 3) атрибутивність свідомості щодо матеріальності світу, її спорадичне зникання і виникнення у Всесвіті. Шеллінг намагається розглядати саме розвиток природи, але в абстрактній формі, ідеалістично. Матеріалістичне розв'язання цього питання дається в «Діалектиці природи» Енгельса, у положеннях про «кругообіг матерії».

Одна з істотних рис діалектики Шеллінга — її кількісний характер. Це споріднює її з діалектикою Фіхте. Шеллінг тлумачить увесь світ як єдність суб'єктивного та об'єктивного, а відмінності виникають внаслідок кількісної переваги того чи іншого елемента. Найнижчий щабель природи — матерія, найвищий — твір мистецтва — два протилежних полюси дійсності, яка за Шеллінгом символічно уподібнюється магніту. Друга назва принципу полярності — «принцип магнетизму» — доводить, що Шеллінг намагався обґрунтувати свою діалектику певними природничо-науковими фактами.

Кількісний аналіз діалектики, хоч він наявний у німецького філософа лише в зародковому стані, — заслуговує на увагу. Контрастні кольори, наприклад, виявляються кількісними відмінностями світлових коливань. Це ж стосується звуків тощо. Якісна протилежність явищ природи містить в собі кількісну визначеність. Нарешті, сутність діалектики полягає в діалектичному запереченні. Останнє набуло значення принципу лише у філософії Гегеля.

¹² Цит. за: К. Фішер. История новой философии, т. VII, СПб., 1905, стор. 372, 451.

Істотною хибою шеллінгівської концепції «принципу полярності» є абсолютизація єдності протилежностей. Їх роздвоєння, диференціацію він вважав другорядним явищем: воно спостерігається лише у позірному світі явищ, тоді як основою, сутністю є тотожність. Абсолютне знання, до якого прагнув Шеллінг, як і інші представники німецької класичної філософії, є «зняттям» протилежностей. Неважко зрозуміти, що ця «філософія без будь-якої протилежності», «абсолютна філософія» є антидіалектичною. Сама тотожність, за Шеллінгом, не може бути схоплена думкою, бо остання все роздвоює, робить умовним, відносним. Тотожність стає предметом лише особливого інтелектуального споглядання. Тут «гносеологічний корінь» боротьби Шеллінга з гегелівською діалектикою.

Поряд з окремими елементами діалектики певне осмислення знайшли в його філософії принцип історизму, за допомогою якого «природнича історія», що була у Плінія-старшого та інших описом окремих явищ природи, підноситься до рівня «історії самої природи»¹³; принцип системності, який, на думку Шеллінга, дає можливість розглядати у вигляді системи не лише знання, але й об'єкт його, і на місце систематики (зовнішньої класифікації) покладає систему (внутрішню структуру природи); принцип сил природи, за яким всі природні сили (магнетизм, електрика, хімізм тощо) зводяться «до однієї загальної теорії», згідно з якою ці сили — прояв однієї причини, пов'язані одна з одною і перетворюються одна в одну. Ця ідея розвинута в праці «Загальна дедукція динамічного процесу або категорій фізики» (1800 р.) і була передбаченням відомого закону збереження і перетворення енергії. Слід додати, що у Шеллінга вона формулювалася не як закон фізики, а як закон всієї природи. Спираючись на неї, філософ висунув чимало часткових положень, які знайшли експериментальне підтвердження пізніше: єдність матерії і сили, всезагальність магнетизму, світло як єдність магнетизму та електрики (порівняй Максвелла), однобічність хвильової і корпускулярної теорій світла, інертність і вагомість світла тощо. Принцип єдності був могутнім засобом дослідження. Г. Х. Ерстед, наприклад, керуючись ідеєю Шеллінга, відкрив відхилення магнітної стрілки під впливом електрики.

Ці положення відіграли, безперечно, позитивну роль в історії пізнання природи, особливо у формуванні природничонаукових ідей.

За час, який відділяє нас від Шеллінга, натурфілософія зазнала істотних змін. Виявилось, зокрема, що натурфілософія — це система природи, або її окремих об'єктів, яка побудована на недостатній фактичній основі. Таких систем багато тепер у космології, фізиці та інших науках. Досить нагадати різноманітні моделі Всесвіту (стаціонарна, пульсуюча тощо). З приводу так званого нейтринного моря академік М. А. Марков пише, що проблеми, які його стосуються, «мають надзвичайно спекулятивний характер і, мабуть, поки що часто близькі до тематики фантастичних романів»¹⁴. В тій чи іншій формі ця спекулятивність властива багатьом космологічним побудовам. Але не справдилося Шеллінгове розуміння натурфілософії як абсолютного знання про природу. Сьогодні натурфілософські побудови визнаються гіпотетичними, відносними, для перевірки яких потрібні факти.

Натурфілософію Шеллінг розглядав не лише як спосіб, форму пізнання природи, але й як матеріал для майбутньої міфології. Він поставив її в тісний зв'язок з мистецтвом. Тут наявна романтична реакція на раціоналістичні тенденції розвитку природознавства і техні-

¹³ К. Ф и ш е р. Згадана праця, стор. 419.

¹⁴ Цит. за кн.: Г. Варденга, Е. Оконов. Вселенная частиц. М., 1972, стор. 188.

ки. 9.VI 1800 р. Август Шлегель писав Шлейермахеру: «Я бачу, що справжні фізики уже всі перейшли на нашу сторону. В цьому є щось заразливе, щось епідемічне; справді, процес депоетизації тривав довго; нарешті настав час знову опоетизувати повітря, вогонь, воду, землю»¹⁵. Це не було поодиноким виступом. Романтик Новаліс вбачав сутність своєї філософії в тому, що поезія є абсолютна реальність, яка тим ближча до дійсності, чим більше в ній поезії¹⁶. Він вважав, що кінець кінцем «все перетворюється в поезію», вбачаючи в такому перетворенні ідеал розвитку. На його думку, «теперішне небо і теперішня земля прозаїчні за своєю натурою; це — період практичної користі»¹⁷. Такі ідеї властиві усім романтикам. Підкреслимо, що романтизм абсолютизує негативні риси технічного розвитку капіталістичного суспільства — підхід до всього — знання, природи, людини — з вузькою міркою суто утилітарної користі, перетворення природних «стихій» лише в засіб діяльності, в сирий матеріал техніки, що знижує їх естетичні властивості, веде до «депоетизації» природи і знеособлення людини. Однак романтики пропонували лише ілюзійні засоби подолання цих негативних явищ.

Грунтовній науковій критиці піддав ці особливості капіталістичного способу виробництва К. Маркс. Капіталістичне виробництво, — писав він, — «створює систему всезагальної експлуатації природних і людських властивостей, систему всезагальної користі; навіть наука, так само як і всі фізичні та духовні властивості людини, виступає лише в якості носія цієї системи всезагальної користі, і нема нічого такого, що поза цим колом суспільного виробництва і обміну виступало б як щось само по собі високе, як правомірне само по собі...»¹⁸.

Вважаючи засобом збереження самоцінності природи тільки мистецтво, Шеллінг витлумачує його функції ідеалістично: «Форми мистецтва мають бути формами речей, які вони в абсолютному або самі по собі»¹⁹.

К. Маркс вважав, що деякі форми мистецтва, наприклад епос, у своїй класичній формі «не можуть бути створені, як тільки почалось художнє виробництво як таке», що вони можливі лише на низькому ступені розвитку мистецтв. Більше того, ця обставина «має місце і у відношенні всієї галузі мистецтва до всього суспільного розвитку»²⁰. Маркс наводить приклад Шекспіра і грецького мистецтва. «Відомо, що грецька міфологія становила не тільки арсенал грецького мистецтва, але і його ґрунт. Хіба той погляд на природу і на суспільні відносини, який лежить в основі грецької фантазії, а тому й грецького мистецтва, можливий при наявності сільфакторів, залізниць, локомотивів і електричного телеграфу? Куди вже Вулкану проти Роберта і К°, Юпітеру проти громовідводу і Гермесу проти Credit Mobilier! Всяка міфологія переборює, підкоряє і формує сили природи в уяві і за допомогою уяви; отже, вона зникає разом з настанням дійсного панування над цими силами природи»²¹. Не розуміючи цього, Шеллінг впав в ілюзію щодо можливості створити якусь нову, засновану на філософії природи, міфологію.

¹⁵ Р. Гайм. Романтическая школа. СПб., 1905, стор. 537.

¹⁶ Там же, стор. 335, 339, 340.

¹⁷ Литературная теория немецкого романтизма. Л., 1934, стор. 121. Новаліс написав з метою поетизації природи «Гейнріха фон Офтердінгена» — «справжній символічний роман на тему природознавства».

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 46, ч. I, стор. 386.

¹⁹ Шеллінг. «Філософія искусства», М., 1966, стор. 87.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 692.

²¹ Там же, стор. 693.

У 1800 році у Шеллінга виникає задум створити «Епос природи». Він написав лише кілька уривків. Р. Гайм зауважує, що ці вірші, незважаючи на свою недосконалість, свідчили про солідарність між новою натурфілософією і новою поезією, але додає, що «у Шеллінга романтизм доходить до того, що дух поезії заглушує дух наукового пізнання»²².

Це знаходить своє вираження у характерних рисах шеллінгівської системи. Складовою частиною її є мистецтво, як це, власне, було і у Канта. Знання, наука, згідно з Шеллінгом, лише в інших формах повторює те, що вже було доступним мистецтву, і останнє є «одвічний і справжній органон філософії»; Науки,— на його думку,— знову увілюються в той всеохоплюючий океан поезії, звідки спочатку вийшли²³.

В гносеологічному відношенні Шеллінг звернувся до мистецтва як органону філософії, виходячи з того, що кінцевою метою філософської системи має бути досягнення єдності протилежностей (такими у нього є суб'єктивне і об'єктивне, свідоме і несвідоме²⁴). Але, на його думку, мислення завжди роз'єднує, відокремлює протилежності, робить їх умовними і однобічними. Єдність протилежностей охоплює лише естетичне споглядання.

Те мислення, яке має тут на увазі Шеллінг, є розсудковим або метафізичним, воно справді не може досягнути єдності протилежностей. Німецький філософ усвідомлює недостатність його для пізнання, але апеляція до споглядання і мистецтва свідчить про те, що він не дійшов до з'ясування якісної специфіки діалектичного мислення. Шеллінг частково усвідомлює «діалектику речей» (про це свідчить його натурфілософія), але не доходить до «діалектики ідей». У Гегеля, певною мірою,— інше. Він, на думку Леніна, саме в діалектиці ідей вгадує діалектику речей.

На відміну від Гегеля у Шеллінга відсутня така складова частина системи, як діалектична логіка, відсутня навіть ідея нової логіки. «Органомом філософії», її методом він вважає мистецтво, тому можна було б мовити, що з загально-філософського боку Шеллінг певною мірою був стихійним діалектиком, більше приділяв уваги діалектиці самих об'єктів, ніж свідомій розробці її як методу. З берлінських лекцій Шеллінга 1841 р. Енгельс наводить слова, які підтверджують цю думку: Гегель «зосередив свою увагу головним чином на методі, тимчасом як ми, інші, переважно займалися змістом філософії»²⁵.

Це порівняння показує якісну межу між філософією Шеллінга і Гегеля. Зрозуміло, що останній теж працював над змістом філософії, про що свідчать його численні твори; з другого боку, метод конструювання Шеллінга є певною історичною формою ідеалістичної діалектики. Її всебічна розробка на ідеалістичних засадах була продовжена Гегелем.

В історію прогресивної філософської думки Шеллінг увійшов саме завдяки розвинутим ним окремим елементам і принципам діалектики в розумінні природи, історії, мистецтва, духовного життя загалом. Його метод конструювання поряд з антиноміями Канта і синтетичним методом Фіхте підготував передумови виникнення діалектичного методу Гегеля — найбільш розвинутої форми ідеалістичної діалектики в домарксистській філософії.

²² Р. Гайм. Романтическая школа, стор. 539.

²³ Шеллінг. Система трансцендентального ідеалізму. Л., 1936, стор. 387, 393, 394.

²⁴ Соціальна передумова цього — культ мистецтва, який впливає з критики утилітаризму буржуазного суспільства.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 358.

* * *

Шеллинг прошел длительный и противоречивый путь развития — от увлечения идеями французской буржуазной революции в молодые годы, когда он внес значительный вклад в развитие диалектики и теории деятельности, философии природы и философии искусства — до позднего Шеллинга — автора «философии мифологии и религии». В первый период он «сыграл значительную роль в истории новейшей философии» (Ф. Энгельс), учение второго периода Ф. Энгельс оценивал, как «новейшее покушение реакции на свободную философию». На идеалистической основе Шеллинг развил ряд диалектических принципов в понимании природы — принципы полярности (противоречия), системности, единства сил природы и др.

Диалектика Шеллинга, как и Фихте, имеет количественный характер. В предшествующей истории философии преобладает качественная диалектика, у Гегеля — диалектика сущности. Качество — количество — сущность, это — веши в теории и истории познания, и этим определяется одна из важнейших черт шеллинговской диалектики. Шеллинг на основе идеализма предпринял попытку построения деятельностной теории познания: он ввел понятие «творческого созерцания» — в отличие от пассивного созерцания сенсуалистов, разграничил в этом плане силу воображения и фантазию, истолковывая рефлексию (мышление) и его форму — понятие как осознание формы деятельности. Несмотря на преувеличение роли активности познания, Шеллинг поставил важную проблему создания теории конструирования объектов. Такой же проблемный характер имеет его попытка положить в основание философии деятельность.

Одна из особенностей философии Шеллинга — культ искусства, социально-исторической причиной которого была критика Шеллингом (и вообще романтиками) утилитаризма буржуазного общества. Не видя исторически переходящего характера «всеобщего отношения полезности» (Маркс), они стремились «опозитизировать природу» (Новалис, А. Шлегель и др.), «создать новую мифологию» (Шеллинг) и т. п. Это была эстетическая утопия Шеллинг считал искусство «органом философии», ибо полагал, что только эстетическое созерцание, а не мышление, способно синтезировать противоположности. Обнаружив ограниченность рассудочного мышления, Шеллинг не осознал качественного своеобразия диалектического мышления, почему и апеллировал к искусству и созерцанию.

Диалектика Шеллинга, как и все его миросозерцание имеет не логический, а эстетический характер. Тут — «гносеологический корень» его борьбы с логикой Гегеля. Во второй период творчества Шеллинг для этой цели использовал мифологию и религию. В противовес принципу Гегеля «все разумное действительно» он выдвинул положение «все разумное возможно». Несмотря на консервативный в целом характер критики, Шеллинг указал на идеалистическую ограниченность философии Гегеля — стремление вывести действительность из мышления.

Прогрессивные идеи молодого Шеллинга постепенно вытеснила реакционная «философия откровения». Однако в историю философии он внес большой вклад именно своей диалектикой. Его «метод потенцирования», наряду с антиномиями Канта и «синтетическим методом» Фихте, подготовил почву для развития диалектики Гегелем.

Інтерпретація Шеллінга у вітчизняній філософії на початку XIX ст.

А. О. ПАШКОВА

Філософському розвитку Шеллінга завжди були притаманні релігійно-містичні мотиви. Навіть його перші натурфілософські праці містили зерна, із яких розвинулася згодом містика «філософії одкровення» з її проповіддю зверхності віри над знанням, релігії над наукою. Проте на ранніх етапах філософської еволюції Шеллінга переважав ідеалістичний раціоналізм, в якому буття ототожнювалось із розумом. Вищим органом пізнання проголошувалася інтелектуальна інтуїція. Ці риси шеллінгівської філософії і привертала увагу сучасників, яких не задовольняла споглядабельність метафізичного матеріалізму.

Особливо ж значним був вплив на розвиток природознавства натурфілософії Шеллінга, яка, хоч і будувалась на хибних засадах об'єктивного ідеалізму і не була позбавлена довільних, споглядально-спекулятивних конструкцій, проводила, проте, принцип діалектичної єдності природи. Розвиток природи трактувався тут як постійна боротьба протилежних начал. Ці принципи та ідеї були спробою узагальнити досягнення природознавства XVIII ст., що мало для самого природознавства неабияке значення.

Ф. Енгельс, характеризуючи вплив ідеалістичної натурфілософії Шеллінга на таких її прихильників, як натуралісти початку XIX ст. Окен, Тревіранус, Карус, Бурдах та ін., критикуючи вульгарних матеріалістів за примітивізм і спрощенство в оцінці німецької натурфілософії, писав: «Набагато легше... на манір Карла Фогта, обрушуватись на стару натурфілософію, ніж оцінити її історичне значення. У ній багато нісенітниць і фантастики, але не більше, ніж у сучасних їй нефілософських теоріях природодослідників-емпіриків, а що вона містить в собі також і багато осмисленого і розумного, це починають розуміти з того часу, як стала поширюватись теорія розвитку»¹.

Різно критикуючи ідеалістичну натурфілософію за довільне, умовляно-спекулятивне конструювання природних зв'язків, за намагання «втиснути об'єктивний світ у рамки свого суб'єктивного мислення»², Ф. Енгельс разом з тим відзначав і деякі позитивні риси натурфілософських вчень, зокрема прагнення теоретично узагальнити досягнення досвідного природознавства, піднятися над емпіричним описом фактів. Загалом Ф. Енгельс високо оцінює діалектичні натурфілософські ідеї Шеллінга, називаючи останнього «майстром науки». Згодом натурфілософів, зокрема ідея розвитку, висунута Океном у натурфілософській формі, сприяли становленню теоретичного природознавства, діалектичного методу мислення.

Наприкінці XVIII — початку XIX ст. у світовій науці посилилась криза метафізичного способу мислення. Зростання суспільної потреби в глибокому пізнанні законів природи, накопичення емпіричних фактів,

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 13.

² Там же, стор. 350.

які суперечили усталеним уявленням про природу, зокрема, значні успіхи у вивченні електрики, магнетизму, хімічних процесів, органічного світу призводять до пошуків нових методів дослідження і пояснення світу. Перед наукою постала проблема пізнання природи у її розвитку, різноманітних зв'язках.

Французькі просвітники — матеріалісти XVIII ст. розглядали процес пізнання споглядально, а не як відображення практичного перетворення світу. Ці погляди, з розвитком наукового пізнання і, зокрема, природознавства, не задовольняли багатьох учених. Їм здавалося, що Шеллінгу вдалося подолати споглядальний характер метафізичного матеріалізму, що саме шеллінгіанській натурфілософії притаманний всеохоплюючий погляд на природу і людину, буття і мислення. Як відомо, Шеллінг, стоячи на позиціях об'єктивного ідеалізму, акцентував увагу на активності суб'єкта в процесі пізнання. Підмічені ним принципи полярності, загального зв'язку і динамізму в природі певною мірою відображали характер нових явищ, відкритих тогочасною наукою. Однак в натурфілософії Шеллінга в ідеалістичній формі відбилася і обмеженість метафізичного природознавства.

Історична роль шеллінгіанства у вітчизняній філософії та природознавстві складна і суперечлива.

Шеллінгіанство імпонувало умонастроюм значної частини російського дворянства та дворянсько-буржуазної інтелігенції, хоч і далекої від політичного радикалізму декабристів, проте ворожій кріпосництву і проявам самодержавного обскурантизму. Якщо дворянські революціонери глибоко вивчали теорію і практику французької революції, то ці кола російського суспільства схильні були розглядати захоплення ідеями французького революційного просвітництва як непотрібне вільнодумство. Їм більше була до вподоби та обмежена ліберально-реформістська форма, якої набрало буржуазне просвітництво в Німеччині з його політичними тенденціями до компромісу з феодальною ідеологією.

Як система об'єктивного ідеалізму, що протистояла філософському матеріалізму, філософія Шеллінга, пронизана містикою, є наукоподібним вираженням релігійного погляду на світ. Штучні натурфілософські конструкції Шеллінга умоглядний раціоналізм, що спирався на надчуттєве знання, спекуляції на хибих метафізичного способу мислення, були наслідком ідеалістичного розуміння природи, людини і пізнання. Ідеалістична натурфілософія підміняла справжнє вивчення природи апіорними побудовами. Ідеалізм Шеллінга з його апологією «чистої» філософії і релігії відвертав також увагу від активної політичної боротьби з монархією і кріпосництвом.

Разом з тим в ідеалістичних побудовах Шеллінга містилися окремі раціональні моменти: ідея універсальності взаємозв'язків природи, єдності та розвитку світу тощо. Ідеї Шеллінга, критично сприйняті російськими філософами та вченими у першій чверті XIX ст., підготували умови для засвоєння в 30-х роках діалектики Гегеля, яка і собі стала однією з передумов матеріалістичної діалектики Герцена і Бєлінського. Отже, окремі раціональні моменти філософії Шеллінга, будучи розвинутими російськими мислителями на матеріалістичній основі, відіграли в Росії і деяку позитивну роль. У роки політичної реакції в Росії охоронцям офіційної ідеології шеллінгіанство здавалося небезпечною філософією. Щодо цього показовою є оцінка філософії Шеллінга в листі міністра освіти до попечителя Харківського університету округу з приводу справи про твори професора І. Б. Шада, зокрема про «Природне право». «Автор слідує новітній німецькій філософії і особливо Шеллінгу, — писав міністр. — Тим часом дуже сумнівно, щоб введення

цієї системи в Росії та укорінення її в пам'яті юнаків російських прямо треба допустити»³.

В Росії певний інтерес викликали лише натурфілософія і система трансцендентального ідеалізму Шеллінга, а «філософія одкровення» майже не мала прихильників. Водночас передові філософи та природознавці піддали критиці його систему об'єктивного ідеалізму, що служило своерідним поштовхом до поглиблених теоретичних пошуків та розробки філософських проблем природознавства.

Перші спроби аналізу Шеллінгових ідей належать Д. М. Велланському (справжнє прізвище Кавунник), ад'юнкту, а згодом професору анатомії та фізіології Петербурзької медико-хірургічної академії, який слухав лекції Шеллінга, навчаючись в Німеччині.

Погляди Велланського найповніше представлені у його працях «Біологічне дослідження природи в творящій і творимій її якості, яке містить основні начерки загальної фізіології» (1812 р.) і «Досвідна, спостережлива та умоглядна фізика» (1831 р.), де автор намагається осмислити філософські начала природознавства, використовуючи з цією метою ідеї Шеллінга. Велланський запозичив у Шеллінга ідеалістичні уявлення про співвідношення філософії і природознавства, емпірії та умогляду. Можливості природознавства, на його думку, обмежені і зводяться до поверхового охоплення поодиноких прикладів⁴. Натурфілософська система Шеллінга, твердив Велланський, накреслила мету і шляхи пізнання — відшукування надчуттєвої абсолютної сутності світу за допомогою надприродної інтуїції, притаманної людському розуму, як найбільш адекватному вияву світового розуму в природі. Емпіричні дослідження не можуть досягнути сутність основних явищ природи — магнетизму, електрицизму і хімізму. Справжня їх сутність може бути виявлена лише «чистим» умоглядом, властивим натурфілософії. Натурфілософія Шеллінга приваблює Велланського насамперед своїми діалектичними ідеями про єдність світу, загальний зв'язок явищ природи, про розвиток як суперечливий процес ускладнення форм буття, що відбувається в тріадичній формі. Ці ідеї Велланський намагається розробляти у своїх натурфілософських працях, пропагувати в лекціях.

Услід за Шеллінгом він відшукував у світовому процесі ідеальні «абсолютні» першоначала, із яких намагався вивести природу матеріальну — неорганічну й органічну. У неорганічній природі, за Велланським, абсолют розкривається у трьох видах динамічного процесу: магнетизмі, електрицизмі та хімізмі. Кожний із цих виявів розпадається на полярні протилежності, становить їх єдність: магнетизм — сили тяжіння і відштовхування, електрицизм — позитивного і негативного зарядів, хімізм — безлічі протилежно спрямованих дій. У хімізмі, як вищому ступені динамічного процесу, синтезуються всі пройдені ступені, виникає цілісність явища. У тріадичній формі відбувається також розвиток, ускладнення форм буття органічної природи, у центрі якої стоїть людина, що є її цілісністю. На думку Велланського, неорганічна природа, ограничене життя і людина — це ступені творення і одночасно самопізнання духу в сфері оречевленого буття. Завершується самопізнання абсолюту в людському розумі тотожністю суб'єкта і об'єкта, що означає «абсолютне пізнання світового розуму».

Спроби Велланського, йдучи за Шеллінгом, встановити взаємозв'язок між різними силами природи — магнетизмом, електрикою, хімізмом

³ «Русская старина», СПб., 1876, листопад, стор. 12.

⁴ Див.: Д. М. Велланський. Опытная, наблюдательная и умозрительная физика. СПб., 1831, стор. 12.

тощо, розкрити їх як ступені розвитку природи, були значним здобутком автора. Певну цінність на той час мала обстоювана Велланським ідея єдності і взаємодії протилежностей, твердження, що вся природа не є чимось застиглим, незмінним, а перебуває в стані динамічного процесу, що життя природи — це її прогресивний розвиток від нижчого до вищого, від простого до складного.

Проте не слід забувати, що розуміння динамічного процесу Велланським, його діалектика, мали ідеалістичний характер і були переобтяжені суб'єктивними домислами, умоглядними конструкціями.

Прибічником шеллінгіанства в Росії був також професор Московського університету, фізик і агроном М. Г. Павлов. Його приваблював пошук діяльних начал у природі. Ряд діалектичних положень філософії Шеллінга, зокрема ідею єдності світу, тотожності об'єкта і суб'єкта та ін. поділяв професор філософії, логіки та психології Петербурзького університету О. І. Галич. Як відомо, Галич на основі шеллінгіанства створив естетичну теорію, принципи якої певною мірою позначилися на ранніх працях В. Г. Белінського.

Розпочата Велланським, Галичем і Павловим популяризація філософії Шеллінга знайшла відгук серед частини дворянської молоді, що привело до створення московського товариства «любомудрів» — першого філософського гуртка в Росії, члени якого В. Ф. Одоєвський, Д. В. Веневітінов, М. Г. Погодін, брати І. В. та П. В. Киреевські та інші намагались розробляти ідеї Шеллінга щодо естетики і філософії історії⁵.

Деякі положення шеллінгіанства поділяли декабристи Є. П. Оболенський та В. К. Кюхельбекер. Багато в чому збігалися з філософією Шеллінга об'єктивно-ідеалістичні погляди П. Я. Чаадаєва.

Серед шеллінгіанців-природознавців та філософів, які працювали на Україні, або так чи інакше були пов'язані з нею, крім Д. М. Велланського, слід назвати професора філософії Харківського університету І. Б. Шада⁶. До переїзду в Росію (1804 р.) Шад п'ять років працював на кафедрі філософії Ієнського університету, спілкувався там з Фіхте, Шеллінгом і Гегелем, що позначилось на його філософському розвитку. Під час перебування в Харківському університеті Шад став в основному шеллінгіанцем, хоч і зберіг залишки своїх минулих філософських уподобань — кантіанства і фіхтеанства.

Шеллінгіанські основи філософських поглядів Шада харківського періоду засвідчують його «Чиста і прикладна логіка» (1812 р.) та актові промови, виголошені на урочистих зборах університету — «Про верховну мету людини» (30 серпня 1806 р.) і «Про повернення Європі оновлення»⁷ (25 грудня 1814 р.). Твори Шада, об'єктивно-ідеалістичні за змістом, містили окремі раціональні ідеї, сформульовані ним на основі даних тогочасного природознавства, а також вивчення натурфілософії Шеллінга. Це передусім положення про суперечності розуму як відображення суперечностей самої природи, про суперечності речей, твердження про протилежні сили і тенденції природних явищ, про безперервне оновлення і розвиток у природі, про боротьбу протилежностей як джерело розвитку і «загальний закон життя». Шад посилається при

⁵ Див.: З. А. Каменський. Ф. Шеллинг в русской философии начала XIX века. «Вестник истории мировой культуры», 1960, № 6. Див. також: А. А. Галактионов, П. Ф. Никандров. Русская философия XI—XIX веков. Л., 1970, глава десята, § 2, 3, 4.

⁶ Див.: И. Н. Кравец. Иоганн Шад — профессор философии Харьковского университета начала XIX в. «Философские науки», 1960, № 4, стор. 124—129.

⁷ I. Sch ad. Institutiones Philosophie universal. Tomus, primus, logicam puram et applicatam completes. 1812. I. Sch ad. De fine hominis ultimo. I. Sch ad. De liberate Europe vindicata.

цьому на факт існування двох протилежних полюсів магніту, що взаємопротягаються, на поєднання позитивної та негативної електрики, на хімічні процеси, де діють протилежні елементи, що в тенденції поєднуються. Поділяючи думки Шеллінга про динамічний процес, магнетизм, електрику і хімізм як чисті «нематеріальні» сили, Шад розглядає гальванізм, який поєднує ці сили природи, як доказ єдності та гармонії природи. Найвищим же зразком єдності і гармонії протилежних різноманітностей є, на думку Шада, живий організм. «Загальний закон життя, дії і створювання у всесвіті», вважає він, полягає у протилежності речей. За цим законом, який, на думку Шада, панує у всій природі «життя і дух, і сама смерть є не що інше, як явище рівноваги сил, яка немислима без неперервної їх дії»⁸. У неорганічній природі це тяжіння і відштовхування, в органічній — подразнення і відчуття, у світі людської психіки — хотіння і мислення. Сили ці, розвиваючись, піднімаються на більш високі ступені, набирають іншої якості. Розвиток Шад розумів як постійну перевагу одних сил над іншими; коли ж рівні протилежні сили, — настає рівновага. Джерелом розвитку Шад вважає боротьбу протилежностей. Так, підкресливши у своїй промові «Про повернення Європи свободи», що в розвитку тваринного світу людина посідає вищу сходинку, він зазначає: «...природа її так влаштована, що вона містить у собі багато вельми значних протилежностей, безперервною боротьбою і напруженням яких створюється, подібно до вогню, найпрекрасніша гармонія життя»⁹. Проте діалектичні ідеї співіснують у Шада з релігійно-ідеалістичними міркуваннями про існування «божественної могутності як абсолютного джерела всього життя»¹⁰. Ці міркування особливо помітні в працях деяких учнів Шада. А. І. Дудрович, зокрема, звертаючи головну увагу на релігійно-містичні сторони шеллінгіанства, оголосив «першим і головним началом усього Шеллінгова вчення» вбачання «невидимого божого» і «вічносутньої сили його»¹¹, яку треба осягати вірою. У творі «Про тваринний магнетизм» Дудрович обстоює ідеалізм, протиставляючи своє тлумачення поглядів Шеллінга матеріалістичному розумінню світу.

Широкі натурфілософські узагальнення Шеллінга, його динамічна теорія діяльних начал у світі привернули увагу багатьох вітчизняних природознавців. На якийсь час вони заповнили молодого вченого М. О. Максимовича, майбутнього першого ректора Київського університету. У перші роки наукової діяльності, працюючи переважно над питанням природознавства, Максимович під впливом Шеллінга, Окена і М. Г. Павлова твердив, що матеріальні предмети є виявом життєвої духовної сили. Таке ідеалістичне тлумачення природи найяскравіше відбито у підручнику М. Максимовича «Головні основи зоології або науки про тварин» (1824). Зазначимо, що в ці роки Максимович пропагує ряд діалектичних ідей Шеллінга про розвиток та єдність явищ у природі.

Під впливом натурфілософії Шеллінга у вітчизняній природничо-науковій думці початку ХІХ ст. поширюються ідеї зв'язку природничих наук з філософією. Професор Харківського університету К. Корітарі вважає натурфілософське вчення Шеллінга такою філософією, яка дає знання законів, спільних як для неорганічного, так і для органічного світу, поділяючи не тільки плідні думки німецького ідеаліста про за-

⁸ «Вопросы философии и психологии». М., 1895, кн. 2 (27), стор. 160.

⁹ Там же, стор. 579.

¹⁰ Див.: «Вопросы философии и психологии». М., 1895, кн. 2 (27), стор. 160.

¹¹ А. Дудрович. О животном магнетизме. «Украинский вестник», Харків, 1818, ч. 9, стор. 129.

гальний взаємозв'язок явищ, але і властиве шеллінгіанцям недооцінювання ролі емпіричного знання у філософському мисленні та ідеалістичне уявлення про «динамічний процес» і його ступені — магнетизм, електрику, хімізм тощо. Я. М. Громов висловлює думку про взаємозв'язок і взаємозалежність «сил» органічного світу, його розвиток, про те, що вища функція (сила) губиться у підлеглий, через що «вища функція зникає, і нижчий фактор підлеглої сили стає вищим»¹². Характеризуючи погляди цих викладачів, професор, історик Харківського університету Ф. Зеленогорський не без підстав докоряє авторам, що «вони надто багато працювали над філософсько-науковими теоріями і надто багато довіряли цим теоріям на шкоду досвідному вивченню предмета»¹³.

Незважаючи на певні розбіжності у поглядах вітчизняних шеллінгіанців, їх об'єднувало прагнення до осмислення, розробки і застосування методу ідеалістичної діалектики. Вони намагались дати найбільш загальне формулювання єдності світу та загального зв'язку його явищ. У їх натурфілософських працях виразно виступає також ідея розвитку світу як поступального ускладнення форм буття, що здійснюється у тріадичній формі. Джерело розвитку вони характеризували як єдність протилежних сил і тенденцій.

Однак зазначимо, що всі згадані діалектичні ідеї висловлювались з позицій ідеалізму. Розвиток природи в цих натурфілософських побудовах розглядався як такий, що залежить від духовного начала, «світового розуму», а не як об'єктивний саморозвиток матерії. Ідеалізм і містика штовхали шеллінгіанців на шлях довільних конструцій та телеологізму на зразок тверджень про «прагнення» природи до ідеалу як причину виникнення різних форм життя, про доцільну діяльність світового духу як причину видоутворення тощо.

Пропоноване шеллінгіанцями ідеалістично-умоглядне виведення явищ емпіричного природознавства, заперечення матеріальної основи закономірностей природи і значення досвіду в пізнанні зазнали рішучого засудження як з боку природодослідників, так і з боку філософів-матеріалістів. Виступи останніх проти шеллінгіанства значно поглибили тогочасні уявлення про світ (заперечення інертності речовини, визнання саморуку природи тощо) і сприяли розробці наукового методу пізнання природи.

Критика шеллінгіанства з позицій метафізичного матеріалізму, якої дотримувалася більшість вітчизняних філософів початку ХІХ ст., та близького до матеріалізму деїзму здійснювалась водночас з проникненням філософії Шеллінга в Росію.

Так, уже в 1812 р. в рецензії на працю Д. М. Велланського «Біологічне дослідження природи в творящій і творимій її якості»¹⁴ відзначалося, що шеллінгіанство ігнорує роль досвіду, спирається на схоластичні побудови і «довільні вигадки». Рецензент звертав увагу на загрозу для природознавства, яка крилася у поширенні ідеалістичної натурфілософії, і закликав передових російських філософів протистояти шеллінгіанству, аби відвернути науку від його впливу.

Одним із перших критиків «жахів шеллінгізму» був професор філософії Петербурзького університету П. Д. Лодій, колишній викладач і декан філософського факультету Львівського університету, який запе-

¹² Див.: Записки Харьковского университета. Харьков, 1893, кн. 4, стор. 35.

¹³ Ф. А. Зеленогорский. Влияние натурфилософии Шеллинга. Записки Харьковского университета. Харьков, 1893, кн. 4, стор. 35—36.

¹⁴ Рецензію на книжку Д. Велланського «Биологическое исследование природы в творящем и творимом ее качестве» (СПб., 1812), див.: «Санктпетербургский вестник». СПб., 1812, ч. 2, № 4, стор. 78—99.

речував основні ідеї філософії Шеллінга з позицій дійстично-матеріалістичного світогляду. Зосереджуючи увагу на вивченні речей і явищ, Лодій засудив, зокрема, протиставлення умогляду емпірії, теоретичної філософії — філософії практичній. «Теоретична та практична філософія, — писав він, — не становлять двох філософій, таких протилежних, щоб теоретична не мала ніякого впливу на практику, або, щоб практична нічого не запозичувала у теоретичної.., теоретична і практична філософія становлять одне тіло, найміцнішим зв'язком між собою поєднане, яке після відділення якоїсь частини буває недостатнім і безкорисним»¹⁵.

Критику шеллінгіанської філософії містив твір представника матеріалістичного крила декабристів І. Д. Якушкіна «Що таке життя?», у якому ідеалістичній методології шеллінгіанства автор протиставив по-слідовно матеріалістичну інтерпретацію досягнень природознавства. Будучи в основному представником метафізичного матеріалізму, Якушкін, проте, висловив ряд раціональних ідей, зокрема про внутрішню активність матерії, різноманітність її якісних породжень; обстоював еволюційні ідеї поступального розвитку від нижчих форм до вищих, про взаємодію людини з зовнішнім світом¹⁶.

З критикою шеллінгіанського динамізму виступив вчений-матеріаліст, лікар У. Є. Дядьковський. Він підкреслював опорідненість філософії Шеллінга з релігією, застерігаючи, що «діяльні сили» шеллінгіанців є божественні сили. На думку Дядьковського, «для пояснення явищ, які здійснюються в матерії, немає ніякої потреби приймати непояснені сили, що перебувають поза матерією», чи «розглядати матерію, подібно динамістів, як явище поєднання сил» нематеріальних¹⁷.

Дядьковський критикував обмеженість і хибність трансцендентального ідеалізму Шеллінга та його послідовників. «Тут, — зауважує він, — взаємна незгода письменників у поняттях, спільна їм довільність і дивність; абсолютна некорисність у справі практичній.., привчання розуму захоплюватися уявою і хибними умовиводами, роблять його вчення не тільки непотрібними, але й шкідливими»¹⁸. Маючи на увазі твір Велланського «Біологічне дослідження природи в творчій і творимій її якості», Дядьковський виступає проти того, аби «слідуючи трансцендентичним філософам» оживотворяти матерію «ідеєю загального життя чи поділяти його на суб'єктивну й об'єктивну частини»¹⁹. Спираючись на матеріалістичні переконання, Дядьковський поступово долає метафізичне світорозуміння, стає прибічником еволюційного вчення і проводить ідею загального зв'язку і взаємодії явищ природи. «Життя людського тіла, — твердив він, — є здоровим, коли його внутрішні сили вступають у дію із зовнішніми в нормальному кількісному і якісному відношенні», «безперервна взаємодія перелічених сил тіла людського, тобто зовнішніх на внутрішні і внутрішніх на зовнішні, і є його життя»²⁰. У пізніших працях Дядьковський поглибив свої діалектичні ідеї.

Матеріалістичну оцінку натурфілософії Шеллінга та її послідовників містили твори професора терапії та патології Петербурзької

¹⁵ П. Лодій. Логические наставления, руководствующие к познанию и различению истинного от ложного. СПб., 1815, стор. 6—7.

¹⁶ Див.: Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. I, М., 1951, стор. 154—162.

¹⁷ И. Е. Дядьковский. Рассуждение об образе действия лекарств на человеческое тело. Избранные произведения русских естествоиспытателей первой половины XIX века. М., 1959, стор. 263.

¹⁸ Цит. за: С. Р. Миклулинский. И. Е. Дядьковский. Мировоззрение и общепсихологические взгляды. М., 1951, стор. 71.

¹⁹ Избранные произведения русских естествоиспытателей.., стор. 262.

²⁰ Там же, стор. 272.

медико-хірургічної академії, матеріаліста Ф. К. Удена. «Системи, складені філософами природи,— писав він,— можна порівняти з будовами, спорудженими на сипучому піску, які завжди були близькі до зруйнування»²¹. Як і у Дядьковського, думка Ф. К. Удена спрямовується до осягнення діалектичної ідеї взаємозв'язку і єдності світу.

Видатний учений-математик і філософ-матеріаліст Т. Ф. Осиповський, який негативно ставився і до філософії Шеллінга і до його послідовників у Харківському університеті на засіданні Ради 17 грудня 1819 р. з приводу письмових доповідей А. І. Дудровича, поданих з метою отримання звання ординарного професора, висловив таку думку: «У них викладено тільки стан нової німецької філософії, яка з часів Канта, віднявши у духа природну основу розуміння, не залишала розуму нічого, крім створень одних фантазій; що ж до запропонованої ним (Дудровичем.— А. П.) особливо Шеллінгової філософії, то вона і є фантазія переважно»²². У відзиві на «Чисту і прикладну логіку» Шада Осиповський, назвавши цю книжку «трансцендентальним розумуванням про світ, бога і душу», засудив обстоюваний автором шеллінгіанський принцип тотожності ідеального і реального, його уявлення про «*absolutum*, в якому містяться основи тотожності і причина суперечностей»²³, і який нібито є причиною матерії та її сил. Осиповський критикував ідеалістичну діалектику Шада, зокрема ідею «двох докорінних сил», що створюють «різні поступовості» матерії.

Негативно висловився про ідеалістичну натурфілософію учений Харківського університету фізик А. І. Стойкович. Натурфілософи, на його думку, намагаються «замість фізичного пізнання створити гру слів, у яких без всякого пошуку і доовіду йдеться тільки про сили, що створюють природу, про вищі та нижчі ступені (*potentia*), так що слід побоюватися, аби фізика не перетворилася знову в таїнства та астрологію»²⁴.

Під впливом критики шеллінгіанського динамізму вченими-матеріалістами (зокрема У. Є. Дядьковським), заперечення інертності речовини та її часток, визнання принципу саморуку в природі невід'ємною властивістю самої речовини еволюціонували погляди М. О. Максимовича. Уже в кінці 20-х років він виступає з критикою натурфілософських поглядів свого вчителя М. Г. Павлова, критикує Д. М. Велланського за підміну фізики ідеалістичною філософією, водночас борючись і проти поверхового емпіризму. У 30-і роки почав відходити від динамізму і М. Г. Павлов.

Варта певної уваги та оцінка, якій піддавали натурфілософські праці Д. Велланського протягом ряду років учені-природознавці. У 1832 році, відхиляючи подану Велланським на здобуття Демидівської премії «Досвідну, опостережливу та умоглядну фізику», комісія із чотирьох академіків — фізика А. Я. Купфера, хіміка Г. Г. Гесса, астрономів В. К. Вишневецького і П. В. Тарханова, назвавши цю книгу «вченим романом природи» і оцінюючи зміст натурфілософського вчення Велланського, у своїх висновках запитувала: «Чи ж можна допустити, щоб російське юнацтво відволікалось від істинної освіти, яка набувається тільки довготривалою і неспуваючою старанністю в науках та досвідним

²¹ Ф. Уден. Краткая история патологии и терапии. «Академические чтения об общей патологии и терапии». СПб., 1818, стор. 160—203.

²² Цит. за: Г. С. Чириков. Тимофей Федорович Осиповский. Ректор Харьковского университета. «Русская старина». СПб., 1876, листопад, стор. 470.

²³ Цит. за: М. И. Сухомлинов. «Исследования и статьи по русской литературе и просвещению». СПб., 1889, т. 1, стор. 115—116.

²⁴ А. И. Стойкович. Начальные основания умозрительной и опытной физики, ч. 1. Харків, 1809, стор. XXXIV.

і строгим дослідженням природи? Чи ж можна байдуже дивитися на відкидання здорової логіки та всіх точних і досвідних наук і на розв'язання усього тільки а ргіогі, по поняттю всесутнього творця природи, як викладається у цій філософії»²⁵.

Слід підкреслити, що критика ученими-матеріалістами шеллінгіанської філософії провадилася переважно з позицій метафізичного світогляду. Справедливо критикуючи шеллінгіанську філософію за ідеалізм і містику та применшення ролі досвідного вивчення природи, матеріалісти-природодослідники і філософи нерідко відкидали і те позитивне, що містила Шеллінгова філософія. Вони не зрозуміли, що німецький ідеалізм можна перемогти тільки теоретичним узагальненням закономірностей розвитку суспільної практики і практики наукового пізнання. Але на початку ХІХ ст. ще не було умов для поєднання матеріалізму з діалектикою. Тому навіть ті природознавці-матеріалісти, які визнавали саморозвиток природи, майже не приділяли уваги еволюційним та діалектичним ідеям у творах вітчизняних шеллінгіанців, вважаючи їх просто набором химерних суджень²⁶.

Отже, історичне значення діяльності вітчизняних шеллінгіанців і критиків Шеллінга суперечливе.

Поширюючи ідеалізм, протиставляючи досвідному вивченню природи чисті умоглядні конструкції діяльності духовних сил, прибічники Шеллінга відігравали реакційну роль. Разом з тим, утверджуючи принципи діалектичної єдності природи, вимагаючи розгляду її процесів як таких, що відбуваються на основі боротьби протилежних сил, вони мали позитивне значення. Діалектичні ідеї Шеллінга, що осмислювались Велланським, Павловим, Шадам, Максимовичем, Чаадаєвим, «любомудрами», збагатили вітчизняну філософію. Вони підготували умови для прийняття ідеалістичної діалектики Гегеля, яку пропагував гурток Станкевича. Цим створювалися сприятливі теоретичні передумови для формування революційно-демократичної філософії в Росії, яка в особі Герцена і Белінського прагнула переосмислити ідеалістичну діалектику на матеріалістичній основі, застосувати її як теоретичну зброю у боротьбі з самодержавно-кріпосницькою ідеологією. Долаючи обмеженість метафізичного матеріалізму, революційні демократи в ряді випадків близько підійшли до філософії діалектичного матеріалізму.

* * *

Філософія Шеллінга, получившая известность в России в начале ХІХ века, имела противоречивое значение. Свойственные шеллингианству идеализм и мистика, искусственные натурфилософские конструкции, опирающиеся на умоглядный рационализм, не могли выполнять функции научной методологии познания и в ряде случаев тормозили развитие естествознания. Распространение религиозных, мистических идей Шеллинга отвлекало внимание молодежи от активной политической борьбы с монархией и крепостничеством. Поэтому с самого начала проникновения шеллингианства в Россию передозые деятели отечественной философии и естествознания -- И. Д. Якушкин, И. Е. Дядьковский, П. Д. Лодий, Т. Ф. Осиповский, Ф. К. Уден, А. И. Стойкович и другие -- вступили в борьбу с ним, что послужило толчком для углубленных теоретических поисков и разработки философских проблем естествознания. Диалектические же идеи Шеллинга и его отечественных последователей, явившиеся обобщением в идеалистической абстрактной форме взаимозависимости важнейших процессов природы, подготовили условия для усвоения в 30-е годы диалектики Гегеля, ставшей, в свою очередь, теоретическим источником материалистической диалектики Герцена и Белинского.

²⁵ «Русская старина». СПб., 1905, т. 105, стор. 17.

²⁶ Див. зокрема: М. И. Сухомлинов. Исследования и статьи... СПб., 1889, т. 1, стор. 116.

Формування соціально-професійної орієнтації молоді

В. Л. ОССОВСЬКИЙ

Прискорений розвиток суспільного виробництва, інтенсивне зростання економіки, дедалі більше з'єднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму потребують посиленої уваги до науково-обґрунтованого регулювання процесу відтворення і розвитку соціально-професійної структури суспільства. Елементи стихійності в цьому процесі долаються не тільки з допомогою техніко-економічних, адміністративно-правових і організаційних заходів у сфері виробництва. Оскільки обрання певної соціальної позиції в суспільстві, зокрема певної професії, значною мірою є актом вільного вибору особи, надзвичайно важливо враховувати, а отже й вивчати соціально-професійну орієнтацію молоді, її життєві плани, суб'єктивні оцінки та інші вияви, що характеризують її свідомість.

Узгодження потреб суспільства в кадрах певної професії, з одного боку, та життєвих планів молоді — з другого, і становить мету регулятивного впливу на соціально-професійну орієнтацію, активного формування уподобань молоді. Маємо зазначити, що розвиток соціально-професійної структури суспільства — це об'єктивний процес, детермінований насамперед техніко-економічними чинниками. Суб'єктивні уподобання тих, що обирають майбутню професію, відіграють тут підпорядковану роль. Про це свідчать, зокрема, щорічні конкурсні іспити у вищих навчальних закладах. Проте, коли соціально-професійні уподобання не реалізуються або якщо процес переформування соціально-професійної орієнтації відбувається занадто пізно, це має негативні наслідки і для особи і для суспільства. Дослідження в галузі психології праці свідчать, зокрема, про те, що обрання професії всупереч орієнтації і уподобанням особи часто-густо призводить до конфліктних ситуацій, так званих професійних фрустрацій. Вони поділяються на чотири основних типи:

1. Функціональний конфлікт. Коли професія не дає змоги реалізувати здібності індивіда або потребує таких здатностей, яких у нього немає.
 2. Конфлікт переконань. Виникає переважно в ситуації, коли існують суперечності між особистими переконаннями і професійними обов'язками.
 3. Конфлікт на ґрунті амбіцій. Породжується диспропорцією між самооцінкою або об'єктивною оцінкою здібностей індивіда і місцем, що його він посідає у професійній ієрархії.
 4. Конфлікт резонансу. Він є наслідком суперечностей між комунікативними здібностями індивіда і тих людей, з якими йому доводиться спілкуватися під час професійної праці.
- Звісно, ця типологія аж ніяк не вичерпує всі можливі конфлікти.

Усі види професійних фрустрацій, безперечно, виходять за межі суто особистих проблем; вони впливають на процес виробництва, плинність кадрів, поширення професійних захворювань тощо. Саме тому цілеспрямоване формування соціально-професійної орієнтації має величезне значення для створення оптимальної структури кадрів, ліквідації міжпрофесійної диспропорції робітників, виховання комуністичного ставлення до праці. У цій статті досліджується одна з проблем цілеспрямованого формування у молоді соціально-професійної орієнтації, а саме: вплив на неї престижу професії. Робочі гіпотези про те, яким чином можна впливати на престиж професії у свідомості молоді, а отже й на формування соціально-професійної орієнтації, ми маємо намір обґрунтувати з допомогою даних, здобутих співробітниками відділу соціологічних досліджень Інституту філософії АН УРСР у 1971 і 1973 роках під час вивчення соціально-професійної орієнтації випускників київських середніх шкіл.

Питання про суб'єктивний бік вибору професії традиційно вивчаються в межах досліджень профорієнтації молоді. Хоча ці дослідження вже мають певну історію, їх понятійний апарат потребує уточнень. Це стосується передусім таких понять, як «соціальна орієнтація», «професійна орієнтація», які часто-густо тлумачаться довільно, зміст їх не уточнюється, що заважає порівняльному аналізу даних різних дослідників. Саме тому є сенс зробити застереження щодо змісту тих понять, які ми вживаємо в цьому дослідженні.

Поняття «соціальна орієнтація» в літературі вживається нині в широкому і вузькому розумінні. Хоч всі автори й погоджуються, що орієнтація взагалі є передумовою вибору типу і стилю соціальної поведінки, існують різні погляди щодо обсягу реальності, позначеної терміном «соціальна орієнтація». Ця різниця зумовлена насамперед контекстом, в якому виступає поняття.

У контексті філософських і загальносоціологічних досліджень під терміном «соціальна орієнтація» розуміють систему соціальних ідеалів, які мають реалізуватися у майбутньому згідно з перспективами побудови комуністичного суспільства; сукупність знань і соціально-психологічних установок, пов'язаних з насущними потребами соціалістичного суспільства, його актуальної організації, реальним складником якої є людина — суб'єкт орієнтації; ставлення людини до минулого, до історії того суспільства, в якому вона живе і працює¹. Ю. А. Замошкін зазначає, що «...можуть бути різноманітні суперечливі сполучення і взаємозв'язки всіх трьох зазначених вище елементів у системі соціальної орієнтації суспільства і особи і звідси величезна різноманітність форм поведінки і соціальних типів особи»².

Таке розуміння змісту соціальної орієнтації потребує конкретизації, редукції до рівня емпіричних індикаторів з огляду на специфіку конкретно-соціологічного дослідження. На наш погляд, така конкретизація відбувається під час визначення соціальної орієнтації у вузькому розумінні слова. «...Соціальна орієнтація є усвідомлення особою свого місця в соціальній структурі суспільства, свого зв'язку з тими чи іншими соціальними групами і можливостей свого переміщення на ту чи іншу соціальну позицію»³. Отже, соціальна орієнтація означає спрямованість особи на вибір певної соціальної позиції в структурі суспіль-

¹ Див.: Ю. А. З а м о ш к і н. Проблемы социальной ориентации молодежи. У кн.: Общество и молодежь. М., 1973.

² Там же, стор. 83.

³ Ю. Петров, Ф. Филиппов. Как становятся рабочим. Свердловск, 1973, стор. 6.

ства. Адже саме в межах цієї позиції може відбутись самореалізація особистості. За умов соціалізму ця спрямованість реалізується шляхом вибору професії. «Через вибір професії одночасно здійснюється й вибір соціального становища»⁴,— пишуть М. М. Руткевич і Ф. Р. Філіппов.

Відомо, що переважна більшість видів трудової діяльності професійно диференційована. Оскільки соціальна позиція людини зумовлюється не тільки відношенням до певної форми суспільної власності, але й місцем її в суспільному розподілі праці, остільки вагомою детермінантою цієї позиції стає професія. Саме професія визначає сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак становища індивіда (матеріальне становище, обсяг соціальних контактів, шанси соціальної мобільності, статус, ступінь участі в управлінні, престиж тощо), які синтезуються в понятті «соціальна позиція». У цьому розумінні професійна орієнтація — окремий випадок, або, точніше, завершальний етап соціальної орієнтації, а орієнтація на професію — емпіричний індикатор соціальної орієнтації. Слід зауважити, що привабливість певної професії для індивіда і навіть її вибір, не є самі по собі індикаторами професійної орієнтації. Поняття «соціально-професійна орієнтація» містить в собі інформацію про те, що соціальна орієнтація дістала своє завершення в орієнтації на певну професію. Відтак, крім факту вибору професії, індикатором соціально-професійної орієнтації є й наявність в індивіда інформації про параметри цієї професії, її значущі і специфічні риси.

Всяка ціннісна орієнтація, отже і соціально-професійна, складається з трьох обов'язкових компонентів:

а) когнитивного (більш-менш повна інформація про об'єкт орієнтації);

б) оцінного (виробленого на підставі одержаної інформації про об'єкт і певних критеріїв оцінки, що містяться в культурі групи — ціннісне ставлення до об'єкту орієнтації);

в) поведінкового (спрямованість, готовність до певної поведінки щодо об'єкта орієнтації⁵).

Об'єднуючись в цілісну систему, компоненти орієнтації стають одним з регуляторів поведінки особи під час розв'язання тих чи інших актуальних для неї питань. Питома вага компонентів орієнтації неоднакова. Спостерігається тенденція до компенсації недостатньої «наповненості» одного з компонентів цілісної системи за рахунок інших компонентів. Саме така ситуація була зафіксована при дослідженні соціально-професійної орієнтації десятикласників Києва. Передбачалось визначити питому вагу оцінного компонента соціально-професійної орієнтації молоді, а також інших чинників, що зумовлюють привабливість професії, отже й імовірність її реального вибору.

Як з'ясувалось, оцінний компонент орієнтації респондентів мав безперечну перевагу над когнитивним компонентом. Здобуті дані збігаються з результатами інших досліджень, підтверджуючи, зокрема, що соціальна орієнтація не завжди сягає рівня професійної конкретизації⁶. За таких умов суб'єктивні оцінки багато в чому визначають ситуацію вибору як сфери, так і типу майбутньої професійної діяльності. Відображуючи в масовій свідомості реальний процес стимулювання суспільством професійної праці, оцінки індивідами переваг і недоліків (з точ-

⁴ М. Н. Руткевич, Ф. Р. Філіппов. Социальные перемещения. М., 1970, стор. 212.

⁵ Див. докладніше: В. А. Ядов и др. Интерпретация основных понятий и набросок процедур сбора первичных данных. «Личность и ее ценностные ориентации». Информационный бюллетень ИКСИ АН СССР, 1969, № 19.

⁶ Див.: Молодежь и образование. М., 1972, стор. 184.

ки зору особистісної системи цінностей) конкретних професій синтезуються в межах суспільного престижу професії. Престиж професії — це співвідносна оцінка суспільної вагомості професійної категорії, що її поділяють члени даного суспільства або окремої соціальної групи на підставі певної системи цінностей. Об'єктивними підвалинами престижу є реальний внесок представників цієї професійної категорії в справу задоволення суспільних потреб, істотних для функціонування і розвитку суспільства або його окремих ланок. У громадській думці оцінка цього внеску опосередковується соціально-психологічними факторами — ступенем усвідомлення потреб, панівною системою цінностей тощо. Слід зауважити, що ця оцінка може бути неадекватною, викривленою. Взагалі, поняття престижу синтезує в собі оцінку соціально значущих для даного суспільства або його окремих підсистем чинників, що характеризують приналежність до даної професії: економічного становища, матеріального достатку, освіти, влади, стилю життя тощо.

Престиж професії як феномен масової свідомості набуває різних форм і функціонує: по-перше, як особистісний престиж, заснований на оцінці індивідуальних рис певного представника даної професії — об'єкта оцінки; по-друге, як функціональний престиж, що базується на оцінці значущості функцій, виконуваних об'єктом оцінки, і його місця в організаційній ієрархії. Нарешті, це може бути статусний престиж — результат узагальнюючої, синтетичної оцінки. Якщо особистісний і функціональний престиж є наслідком міжособових і організаційних стосунків суб'єкта оцінки, то статусний престиж відносно автономний щодо особистого досвіду. Як правило, в молодій людини — випускника школи — коло міжособових і організаційних стосунків у сфері професії дуже обмежене. Хоча родина, друзі, школа, спортивна секція впливають на оцінку професій, характер цього впливу скоріше опосередкований, ніж прямий. Найбільше це стосується престижних оцінок професій, для створення яких потрібна вища освіта, в родинях малокваліфікованих робітників і колгоспників. Саме тому, досліджуючи престижні оцінки професій учнівською молоддю, ми стикаємось переважно зі статусним престижем, сформованим не стільки на ґрунті соціальної інформації, переломленої через призму власного досвіду, скільки на підставі інформації, джерела якої перебувають за межами досвіду учня і його найближчого оточення. Престиж професії в його свідомості подеколи набуває рис стереотипу, шаблону поведінки, який виконує компенсаторні функції щодо когнитивного компонента соціально-професійної орієнтації, починає в ній домінувати і стає одним з найвагоміших чинників привабливості професії.

Саме про таку роль престижу свідчать дані нашого дослідження. Вимірювався ступінь збігу зарахування професії до найпрестижнішої та ймовірності її вибору. Понад 93 проценти респондентів назвали найпрестижнішими професії, які потребують вищої освіти. Показово, що поміж професій низького, як на думку школярів, престижу було лише 11,6 процента таких професій. Збіг престижної оцінки професії та ймовірності її вибору спостерігався: поміж дітей робітників — у юнаків у 65 випадках із 100, у дівчат — у 50 випадках; поміж дітей інтелігенції — відповідно в 61 і 53 випадках, у дітей службовців без вищої освіти — в 68 і 53 випадках із 100. Наведені дані свідчать про доволі високу питому вагу престижу професії поміж факторів, що зумовлюють її привабливість. Результати нашого дослідження збігаються з даними, що їх одержали інші соціологи⁷.

⁷ Див., наприклад: В. В. Водзинская. О социальной обусловленности выбора профессии. У кн.: Социальные проблемы труда и производства. Москва — Варшава, 1969.

Згадане явище можна пояснити таким чином. Як відомо, реальна структура суспільних відносин і сучасний стан професійного поділу праці зумовлюють конкретні можливості вільного вибору професії. Оптимальний вибір професії передбачає реалістичну, побудовану на надійній інформації оцінку стану суспільних потреб у тих чи інших типах професійної праці. Головним фактором такої оцінки має бути досвід індивіда у сполученні з досвідом інших, засвоєним через різні канали. Зрозуміло, що практичний досвід 17—18-річних юнаків і дівчат надто обмежений, щоб на його підставі самостійно й правильно оцінити суспільну потребу в певних професіях або засвоїти досвід інших.

З іншого боку, професійна праця за соціалізму є головним засобом задоволення потреб особи, у тому числі й потреби в праці як такої. З огляду на цю обставину, оцінка і вибір професії передбачають співвідносність світу професій з особистими цінностями індивіда, що утворились на ґрунті більш-менш ієрархічно упорядкованої системи потреб і реалістичної оцінки своїх здатностей до певного типу праці. Що ж до потреб, то їх адекватне усвідомлення і перетворення на життєві цінності також обмежується ступенем соціалізації молоді. У такій ситуації дефіцит особистого досвіду в оцінці і виборі професії може бути компенсований і, як свідчать численні дослідження, компенсується престижем професії. Як слушно зауважує В. М. Шубкін, при формуванні ціннісних орієнтацій «...існує примат цілісної суб'єктивної оцінки ситуації над об'єктивним розчленуванням її на компоненти, виділенням функціональних та причинно-наслідкових обов'язків»⁸. Саме переважання цілісності робить престиж зручним фактором оцінки привабливості професії через своєрідне її «примірювання до себе» випускниками школи. Хоча 17—18-річні роблять вибір на підставі власної системи цінностей, структура потреб, на яких вона ґрунтується, і можливі засоби задоволення цих потреб усвідомлюються ними не завжди адекватно. Ступінь актуалізації цих цінностей часом суперечить необхідності реалістичного підходу до своєї професійної кар'єри.

Дослідження шкали престижу професій у свідомості випускників шкіл свідчить про те, що орієнтації школярів і реальні потреби в кадрах спеціалістів не збігаються⁹. Перше місце посіли професійні категорії інтелігенції. Через те, що зміст праці, суто професійна діяльність цих категорій відомі випускникам середньої школи фрагментарно, можна припустити, що за допомогою престижу оцінюється не стільки специфіка тієї чи іншої професійної праці, скільки соціальна позиція певних професійних категорій.

Відомо, що можлива своєрідна «міфологізація» багатьох професій. В такому разі престиж функціонує, як заміник надійної інформації як про параметри професійної праці, так і про параметри соціальної позиції певних професійних груп і категорій. Зрозуміло, що реальна соціальна позиція професійної групи або категорії не збігається з уявленням про цю позицію, що воно утворилося в свідомості за браком особистого соціального досвіду. Престиж професії виступає в такій ситуації як показник певної соціальної орієнтації. Показово, що спрямованість цієї орієнтації у опитуваних школярів Києва незначним чином варіювалася залежно від статі і соціальної позиції батьків.

⁸ В. Н. Шубкін. Социологические опыты. М., 1971, стор. 160.

⁹ Маємо підкреслити, що ієрархія престижу доволі стійка, вона мало змінилася протягом останнього десятиріччя. Про це свідчить порівняння шкал престижу, одержаних під час дослідження життєвих планів школярів Новосибірська, Ленінграда, Києва, здійсненого в різні роки. Порівняння робилось за методикою, запропонованою Н. Костяєвою і В. Паніотто.

Отже, поповнення, новий контингент на виробництві й у навчальних закладах характеризується не тільки недостатнім рівнем професійної орієнтації, а й тим, що в нього наявна специфічна соціальна орієнтація. Це не може не ускладнити процес адаптації до праці, навчання, до виробничого або учнівського колективу. Звичайно, реальне життя врешті-решт скоригує цю орієнтацію, проте треба зважати на психологічні, та й не лише психологічні, витрати під час цього болючого процесу.

Оцінки професій школярами мають форму стереотипів свідомості, засвоєних під час соціалізації. У звичайній ситуації випускники шкіл не дуже замислюються над питанням, чому і за якими критеріями та чи інша професія набуває більшого чи меншого престижу. Однак, принаймні в генетичному плані, престиж створюється через співвіднесення позитивних якостей професій з притаманною даній соціальній групі або суб'єктові ціннісно-нормативною системою. Схематично процес виникнення уявлення про престиж професій в масовій свідомості можна зобразити так: нормальний розвиток соціальної системи потребує виконання певної кількості соціальних функцій, зумовлених, в кінцевому підсумку, наявним рівнем поділу праці. Виконання цих функцій забезпечується наданням індивідам, соціальним групам і соціально-професійним категоріям певних статусів, що регламентують відносини функціонера і соціальної системи. Останні ж визначають міру задоволення сукупності потреб, які становлять умову успішного виконання функцій і розширеного відтворення функціонера.

Що ж до престижності професій, то її основу становить оцінка соціальними інститутами значущості цієї професії для суспільства. В умовах соціалізму ця оцінка дістала вираз у принципі розподілу: «кожному за працею». Природно, що наведена схема істотно модифікується залежно від соціально-політичних умов, специфіки історичного етапу розвитку конкретної соціальної системи.

Відображення інституційованої оцінки професії у свідомості соціальної групи опосередковується притаманною їй ціннісно-нормативною системою, значущістю тих чи інших потреб, ступенем їх актуалізації і набуває синтетичної форми — престижу. Отож, у міркуваннях випускників середньої школи — звісно, якщо ці міркування раціональні, — можна виявити співвіднесення актуальних потреб з деяким набором відомих професій. Соціальні потреби, задоволення яких пов'язується з тією чи іншою професією, виступають як ознаки, з яких складається образ професії, що він зумовлює її місце на шкалі престижу. Отже, ієрархія професій за престижем і набір ознак, за якими в респондента формується образ професії, дають можливість визначити параметри престижу професій.

У нашому дослідженні на основі загальноприйнятої типології були виділені такі типи потреб: потреби самовияву за допомогою професії (потреба в умовах, оптимальних для розвитку особистості: матеріальна забезпеченість, праця у сприятливих гігієнічних умовах); потреба у визнанні (визнання з боку референтної групи, популярність, потреба в керівництві іншими, потреба у безпеці), потреба самовияву в професії (у самовдосконаленні, підвищенні кваліфікації, набутті нових знань, самореалізації: творчість, просування по службі, суспільна користь), естетичні потреби (у створенні гарних речей, естетичних умовах праці). Наведені вище потреби для різних індивідів мають різну вагу, тобто виступають як об'єкти орієнтації — цінності. Про характер зв'язку потреб (цінностей) з професіями різного престижу свідчить таблиця.

Зв'язок ознак: престиж — потреба

Ранг	Потреба	Бал
1.	Працювати не за стандартом, створювати нове	1,10
2.	Постійно набувати знання, розширювати кругозір	1,06
3.	Постійно підвищувати кваліфікацію	1,04
4.	Якнайповніше використовувати власні здібності	1,02
5.	Створювати гарні речі	0,87
6.	Працювати на естетично оформлених сучасних машинах і механізмах	0,84
7.	Здобути повагу і популярність у суспільстві	0,83
8.	Здобути повагу друзів	0,80
9.	Приносити користь людям, суспільству	0,70
10.	Керувати людьми	0,64
11.	Працювати в чистих, здорових умовах	0,63
12.	Просуватися по службі	0,43
13.	Забезпечити спокійне майбутнє для себе і рідних	0,34
14.	Здобути матеріальну забезпеченість	0,31

Максимальний бал теоретично може дорівнювати 2.

Перш ніж інтерпретувати одержані результати, дамо деякі пояснення щодо техніки з'ясування зв'язку між досліджуваними змінними. Респондентові пропонувалося назвати професію, яка, на його думку, найбільш престижна. Потім його просили оцінити, якою мірою ця професія дає людині змогу задовольнити свої потреби. Оцінка можливостей у задоволенні зазначених потреб робилася респондентом за п'ятибальною шкалою з відповідними пунктами: дає можливість дуже велику, велику, середню, малу, дуже малу. Кожний з пунктів оцінювався балом від +1 до -1 з інтервалом 0,5. По всіх позиціях (потребах) обчислювався середньо-арифметичний бал (V). Потім респондентові пропонували назвати професію, яка має, на його думку, мінімальний престиж, і оцінити, як і в першому випадку, її можливості щодо задоволення потреб. Відповідно обчислювався середньоарифметичний бал кожної з потреб (V_1). Після цих операцій визначалася питома вага потреб за формулою $W = V - V_1$, що давало змогу рангувати всі потреби-цінності за ступенем зменшення їх зв'язку з престижем професії. Логіка обчислення показника W така: припустімо, що респондент вважає за найпрестижнішу професію водія тролейбуса і гадає, що вона надає дуже малі можливості для керівництва людьми, але дуже великі — для реалізації особистих здібностей (відповідні оцінки в балах -1 і +1). Професією з найменшим престижем респондент вважає професію бухгалтера, яка, на його думку, надає великі можливості для керівництва людьми, однак не дає змоги реалізувати здібності (оцінки в балах +1, -1). За формулою $W = V - V_1$ виходить: вага ознаки «можливість керівництва людьми» дорівнює [0], а «можливість реалізації власних здібностей» +2. Отже, в оцінці престижу професії водія тролейбуса для нашого респондента головне значення мають можливості для реалізації здібностей і практично не має значення потреба у керівництві людьми.

Вага потреби є показник інтенсивності її зв'язку з процесом оцінки професії за престижем.

Здобуті дані свідчать, що найбільшою мірою випускники школи пов'язують високий престиж професії з потребою самовияву в ній. Проте поглиблений аналіз змісту, що його вкладають школярі в поняття «творчість», «інтелектуальне і професійне зростання», «реалізація власних здібностей», свідчить, що ці поняття засвоєні ними на рівні стереотипів. Стереотипні уявлення про престижні і непрестижні професії

пов'язуються, отже, із стереотипними уявленнями про цінності професійної сфери. Щоправда, «...під впливом безпосереднього соціального досвіду в особистій трудовій діяльності стереотипи їх свідомості зазнають пізніше значних змін»¹⁰. Але корекція стереотипів часто-густо спричиняє конфлікти, девіантну поведінку особи.

Процес формування соціально-професійної орієнтації відбувається під впливом багатьох чинників, поміж яких дедалі більшої ваги набувають засоби масової комунікації. Посилення їхньої ролі пов'язане із значенням інформації для формування зразків соціальної поведінки молоді. Адже вербальний текст, наприклад, для дітей з родин робітників і колгоспників може становити єдине джерело інформації про професії. Отже, формування орієнтації молоді людини на перших етапах її соціалізації — це не стільки відображення суспільного буття на підставі особистої практичної діяльності, скільки відображення в індивідуальній свідомості об'єктивованих в текстах фрагментів суспільної свідомості. Через канали масової комунікації молодь одержує моделі професій, які містять в собі перелік і головні (з погляду комунікатора) параметри професій, більш-менш аргументовану їх оцінку, сукупність приписів, що вони нормують престиж і привабливість професій. Характеристики моделей професійної сфери утворюють своєрідний «образ» різних професій, компенсуючи дефіцит особистого досвіду. Саме тому тексти масової комунікації стають важливим чинником формування соціально-професійної орієнтації.

Через відсутність масштабних досліджень ролі масових комунікацій у формуванні соціально-професійної орієнтації молоді дати однозначну характеристику цієї ролі важко. Зазначимо лише, що стереотипність уявлення про сферу професій великою мірою спричинена недосконалістю засобів масової комунікації. Нарікання на їхню адресу здебільшого мають рацію. Найчастіше вони стосуються викривлення реальної картини праці в умовах сучасного виробництва. Ось як характеризує «профорієнтаційний» аспект однієї з молодіжних повістей в журналі «Юність» інженер Мінського заводу ЕОМ ім. Г. К. Орджонікідзе А. Амбетко: «Сидять інженери, попивають каву і між балачками налагоджують машину. Але насправді процес налагодження — суворая праця, що потребує великих знань і самопожертви». Чи не стає таке, як у згаданому творі, зображення праці джерелом її хибного розуміння?

Можна навести ще один приклад. Під час дослідження змісту 9 газет, 2 радіопрограм і 2 телепрограм виявилось, що обсяг матеріалів, де фігурують ті чи інші професії становив 8 процентів всього обсягу текстів, а обсяг згадувань — 22 проценти обсягу матеріалів, де ці професії фігурують. Переважала увага до одних професій на шкоду іншим. Порівняння рангування професій за частотою їх згадування з рангуванням їх за кількістю зайнятого населення (за даними ЦСУ) виявило істотну розбіжність результатів¹¹.

У текстах, адресованих молоді, найчастіше ставиться питання «Ким бути?» і надзвичайно рідко — яким бути майбутньому фахівцеві. Дослідження ступеню відповідності інтересам суспільства взагалі, й профорієнтаційної системи зокрема, текстів-моделей масової комунікації набуло великої актуальності. Метою такого дослідження має бути з'ясування умов для досягнення максимальної адекватності реальних

¹⁰ Социально-профессиональная ориентация молодежи. Тарту, 1972, стор. 31.

¹¹ Див.: А. В. Корбут. Престиж профессии в материалах массовой коммуникации. Методологические и методические проблемы контент-анализа. Вып. II, М.—Л., 1973, стор. 66.

потреб суспільства і їх усвідомлення молоддю, що розпочинає трудове життя, дешифровка хибних стереотипів щодо сфери професій.

Проблема суб'єктивного вибору професії конкретизується як суперечність між необхідністю свідомого, з урахуванням потреб суспільства і власних здібностей, вибору цілком певних форм професійної праці, з одного боку, і, з другого — рівнем соціально-професійної орієнтації молоді, в структурі якої невиправдано велику роль відіграють престижні оцінки, що базуються на стереотипах мислення, а не на вірогідній інформації. Ці престижні оцінки, які за формою стосуються конкретних професій, насправді пов'язані з соціально-професійними категоріями і групами і свідчать про те, що в певній частині молоді соціальна орієнтація не конкретизується в орієнтації суто професійній.

Перше, на що має бути спрямована увага у розв'язанні цієї суперечності — виховні зусилля для зниження, якщо не елімінації, питомої ваги престижу як фактору привабливості і вибору професії. Треба допомогти молодій людині, яка вибирає життєвий шлях, розчленувати у свідомості систему цінностей, на якій ґрунтується престиж, актуалізувати свої реальні потреби, співвіднести з наявними можливостями їх задоволення у професійній праці і, тим самим, перетворити їх на підставу реалістичного вибору професії. Це не виключає потреби підносити престиж деяких професій, особливо нових і перспективних, засобами пропаганди. Надзвичайно важливо допомогти молоді позбутись стереотипних поглядів, що дають невірне уявлення про професії, зробити адекватною оцінку реального внеска, який робить кожна професійна категорія в розвиток і функціонування соціальної системи.

Розв'язання цих завдань передбачає розвиток інституту профорієнтації, що дозволить здійснювати управління процесом формування трудових ресурсів на спеціалізованій основі. Така робота потребує певного часу. Але вже найближчим часом виробничі і учбові колективи могли б розпочати удосконалення засобів формування соціально-професійної орієнтації молоді, компенсувати прогалине під час її навчання в школі.

* * *

Оптимальное регулирование процесса воспроизводства и развития социально-профессиональной структуры социалистического общества предполагает целенаправленное воздействие на формирование социально-профессиональной ориентации молодежи, ее жизненных планов и субъективных оценок мира профессий.

Анализ влияния престижных оценок различных профессий на их возможный выбор позволяет выявить определенные противоречия между потребностями народного хозяйства в кадрах и субъективными оценками и предпочтениями выпускников школ. Одним из возможных способов разрешения этого противоречия может быть повышение удельного веса престижа профессии как фактора ее привлекательности и возможного выбора. В статье делается попытка такого способа рационализации формирования социально-профессиональной ориентации, подчеркивается особая роль вербальной информации в создании адекватных образов профессий в сознании молодежи.

Проблеми соціального розвитку в кривому дзеркалі клерикальних „радянологів“

В. А. СТОКЯЛО

Загальна криза капіталістичної системи спричиняє глибоку деградацію буржуазної ідеології. У пошуках ідейно-теоретичної альтернативи марксистсько-ленінському вченню, яке дедалі більше завойовує уми людства, її адепти вдалися до антикомунізму, начиненого наклепами на соціалістичний лад, фальсифікацією політики комуністичних партій, спотворенням ідей наукового комунізму. Народжене після війни німецьке дитя антикомунізму — «радянологія» претензійно було проголошене ними «наукою про комунізм».

Виконуючи соціальне замовлення буржуазії, «радянологи» силкуються довести «ненауковий характер» марксизму-ленінізму, «невідповідність» його положень сучасній дійсності.

Зусилля «радянологів» спрямовані, передусім, на заперечення корінного принципу історичного матеріалізму, який проголошує первинність суспільного буття і вторинність суспільної свідомості. Типовими щодо цього є «аргументи», висунуті австрійським неотомістом Г. Веттером. Він розмірковує: оскільки ідеологія наукового комунізму була створена К. Марксом і Ф. Енгельсом, а потім привносилася ззовні в робітничий рух політичною партією пролетаріату, який у ході класової боротьби здатний виробити лише тред-юніоністську свідомість, суспільне буття робітничого класу не може бути первинним, визначальним чинником його суспільної свідомості. «Отже,— резюмує Веттер,— не суспільне буття робітничого класу породжує його суспільну свідомість... Ця остання є наслідком філософії і науки, розроблених представниками інших класів»¹.

Неспроможність цих міркувань очевидна. Тут, по-перше, підмінене питання про те, чи визначається класова свідомість пролетаріату його суспільним буттям питанням про те, ким створюється науковий соціалізм і привноситься в стихійний робітничий рух. По-друге, ігнорується той незаперечний факт, що основоположники марксизму-ленінізму створювали нове, революційне вчення, цілком перейшовши на позиції робітничого класу. Це вчення адекватно відбиває суспільне буття пролетаріату і, отож, виступає його науково обгрунтованою суспільною свідомістю. Оскільки ж класова точка зору робітничого класу збігається з об'єктивним ходом всього суспільного розвитку, розробка його класової свідомості була водночас і розвитком суспільної свідомості загалом.

Зроблена Веттером спроба відірвати суспільну свідомість від суспільного буття, що визначає її, відбиває характерну для клерикальної «радянології» лінію, спрямовану на дематеріалізацію і теологізацію

¹ G. Wetter. Die Sowjetideologie heute I. Fr.— a.— Main — Hamburg, 1963, S. 252.

історичного процесу. Клерикальні ідеологи намагаються в богословському дусі препарувати вчення історичного матеріалізму про визначальну роль способу виробництва в житті суспільства. Аналізуючи, зокрема, відоме положення про діалектичну взаємодію людини і засобів праці як внутрішнє джерело постійного розвитку продуктивних сил, Веттер заявляє, що «знаряддя праці і людина протистоять одне одному не як рівні партнери...; у розвитку продуктивних сил... духовно творча людина безумовно має перевагу»². Міркуючи так, «радянолог» доходить висновку, що «розвиток продуктивних сил не може бути дедукований з діалектичної взаємодії окремих чинників всередині них, так само як і з взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин. У кінцевому підсумку цей розвиток завдячує духовній (науковій, організуючій тощо) діяльності людини»³.

З неприховано богословських позицій цей самий погляд обстоюють й інші західнонімецькі теологи. «Людська особистість,— твердить зокрема Р. Каріш,— за силою буття переважає економічну структуру; бог же — остання причина і кінцева мета всього історичного розвитку»⁴.

Повернімося, однак, до «аргументів» Веттера. На тій підставі, що буцімто нематеріальна свідомо діяльність належить, як вирішальний елемент, до способу виробництва таким чином, що він «цілком пройнятий духом» і внаслідок цього «не є матеріальним чинником, який врешті-решт визначає історію», австрійський «радянолог» підсумовує: «Так зване матеріалістичне розуміння історії передбачає примат духу і, отже, не містить ніякого історичного «матеріалізму»⁵.

Усі соціальні процеси і відносини — це результат діяльності людей, наділених свідомістю. Але звідси зовсім не випливає, начебто у суспільному житті не може бути явищ, які складаються об'єктивно, тобто не залежно від суспільної свідомості людей. Суспільне буття людей і його основа — спосіб виробництва матеріальних благ — формуються об'єктивно. Щодо цього В. І. Ленін писав: «З того, що люди, вступаючи у взаємини, вступають у них, як свідомі істоти, ніяким чином не виходить, щоб суспільна свідомість була тотожна з суспільним буттям»⁶.

Це не означає також, що окремий виробник не діє свідомо. Навпаки, він обдумано перетворює техніку виробництва, обмінює вироблені продукти на інші тощо, але він не осягає цілком суспільних відносин, які при цьому складаються. «З того, що ви живете і господарюєте, народжуєте дітей і виробляєте продукти, обмінюєте їх, складається об'єктивно-необхідний ланцюг подій, ланцюг розвитку, незалежний від вашої суспільної свідомості, не охоплюваний нею повністю ніколи»⁷. З погляду історичного матеріалізму, життя суспільства — це насамперед історія закономірного виникнення, розвитку і зміни способів виробництва. «Спосіб виробництва матеріального життя,— писав К. Маркс,— зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі»⁸.

Клерикальні «радянологи» намагаються вихолостити діалектико-матеріалістичний зміст марксистсько-ленінської теорії базису і надбудови, фальсифікувати її в об'єктивно-ідеалістичному, теологічному дусі.

² Ibidem, S. 198.

³ Ibidem.

⁴ R. Karisch. Der Christ und Stalins dialektischer Materialismus. Berlin, 1954, S. 126—127.

⁵ G. Wetter. Die Sowjetideologie heute I. S. 198—199.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 18, стор. 317.

⁷ Там же, стор. 319.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 6.

Згідно з історичним матеріалізмом, надбудова, породжувана базисом, справляє на нього зворотний вплив. Така її функція, запевняє Веттер, суперечить її похідному і відображувальному характерові. «Якщо базис,— твердить він,— висуває завдання, які сам не спроможний розв'язати і на які може дати відповідь тільки надбудова, то саме цим він виявляє овою нездатність і слабкість щодо надбудови; він не є більше причиною ідей і теорій, що містяться в ній, а служить лише приводом до їх розробки»⁹.

Як ілюстрацію до тези про «знесення» базису Веттер намагається використати той факт, що перемога пролетарської революції в Росії і встановлення диктатури пролетаріату передували економічному переворотові. Він не зважає на ту обставину, що найглибшою об'єктивною передумовою соціалістичної революції в Росії був реальний конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами, на ґрунті якого у країні створилася революційна ситуація.

Клерикальні «радянологи» ігнорують матеріалістичне положення про те, що виникнення і функціонування надбудовних явищ, визначаючись економічними відносинами, не зводяться до них, а мають відносну самостійність, здійснюються за своїми специфічними законами. Згідно з історичним матеріалізмом, загальносоціологічний закон визначальної ролі базису стосовно надбудови дістає своє відбиття, по-перше, в тому, що базис породжує надбудову і становить об'єктивну основу її функціонування. По-друге, цей закон виявляється в тому, що із зміною базису зазнає докорінних перетворень уся надбудовна система.

Соціалістична надбудова формується і розвивається на основі зміни економічного базису і водночас сама сприяє його зміцненню. За умов соціалізму зворотний вплив надбудови на базис значно зростає. Це пояснюється тим, що процес соціалістичного будівництва здійснюється не стихійно, а згідно з науково обґрунтованими планами. За соціалізму такі найважливіші елементи надбудови, як соціалістична держава, Комуністична партія, соціалістична ідеологія відіграють величезну мобілізуючу і спрямовуючу роль. Політика Комуністичної партії і соціалістичної держави, що опирається на марксистсько-ленінське вчення і заснована на строгому врахуванні об'єктивних економічних законів, відповідає назрілим історичним потребам і справляє могутній вплив на розвиток економічного базису й інших сфер суспільного життя.

Представники клерикальної «радянології» абсолютизують момент відносної самостійності надбудови, доходячи ідеалістичного висновку про її «вирішальну роль» стосовно базису, який проголошується духовним у своїй сутності, оскільки він начебто «наскрізь пройнятий надбудовними елементами».

Спроби дематеріалізувати базис типові для буржуазної ідеології віддавна. Викриваючи їх безпідставність, Ф. Енгельс писав: «Політичний, правовий, філософський, релігійний, літературний, художній і т. д. розвиток ґрунтується на економічному розвитку... Справа стоїть зовсім не так, що тільки економічне становище є причиною, що тільки воно є активним, а все інше — лише пасивний наслідок. Ні, тут взаємодія на основі економічної необхідності, яка кінець кінцем завжди прокладає собі шлях»¹⁰.

«Радянологи» ідеалістично спотворюють проблему співвідношення необхідності і свободи в історії, приписують марксизму-ленінізму во-

⁹ G. Wetter. Die Sowjetideologie heute I. S. 201.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 39, стор. 166.

люнтаристське і суб'єктивістське розуміння цієї проблеми. «Історія,— пише Веттер,— тільки доти відбувається на ґрунті законів природної необхідності, поки людина не пізнала закономірностей суспільного розвитку, тобто, згідно з марксистською точкою зору, до розробки Марксом матеріалістичного розуміння історії і, відповідно, до соціалістичної революції, яка відкриває можливість свідомого застосування цих законів. Відтоді, однак, історія не є вже безумовно детермінованою, через те, що людина може спрямовувати дію соціальних закономірностей на нею самою покладені цілі»¹¹.

Претендуючи на роль наукового критика, Веттер прогледів історично доведений факт, що, коли люди здійснюють суспільно-історичну практику, не враховуючи соціальних результатів своєї діяльності, об'єктивні закони суспільного розвитку виявляються стихійно, діють як сліпа необхідність. Якщо ж народні маси осмислюють умови і шляхи прогресивного перетворення суспільства, їхня свідомо діяльність зумовлює значне прискорення процесу суспільного розвитку. Проте і в цьому разі розвиток суспільства становить природно-історичний процес, який відбувається за певних об'єктивних умов і за діючими на їх основі законами, що не залежать від волі і свідомості людей і кінець кінцем визначають характер і спрямування їх діяльності.

Клерикальні ідеологи намагаються гальванізувати застарілу ідею про несумісність історичного детермінізму з визнанням свободи людської діяльності. «Точка зору Енгельса про свободу як пізнану необхідність і здатність приймати рішення із знанням справи,— пише Веттер,— тільки в тому разі має сенс стосовно до історії, якщо остання не детермінована»¹². Оскільки ж, згідно з історичним матеріалізмом, суспільне життя розглядається як природно-історичний процес, що визначається врешті-решт дією об'єктивних законів, такий погляд начебто виключає «вільно діючі мотиви людських учинків»¹³.

Висунута Веттером альтернатива: або історична закономірність або свобода людської діяльності — має метафізичний, антинауковий характер. Об'єктивна закономірність прокладає собі шлях в історичному процесі як панівна тенденція, як загальне спрямування розвитку суспільних подій. А у межах цієї закономірності містяться величезні можливості обрання засобів, шляхів і способів діяння, тобто широкій простір для реалізації індивідуальних і колективних цілей і бажань, для вільного волевиявлення людей.

За матеріалістичним розумінням історії, людська діяльність є вільною, коли вона заснована на пізнанні людьми історичної необхідності і здатності реалізувати знання об'єктивних законів у своїй практичній діяльності. Пізнання об'єктивних законів суспільного розвитку не тільки не чинить перешкод людській діяльності, а й надає їй свідомого, цілеспрямованого характеру. Історична необхідність, отже, не означає фатальної неминучості подій. Різні можливості, що виникають на ґрунті цієї необхідності, реалізуються у ході боротьби прогресивних і реакційних суспільних сил. Незнання ж об'єктивних законів історії, ігнорування реальних умов і засобів класової боротьби прирікало б трудящі маси і їхні політичні партії або на пасивність, або на політичний авантюризм і, кінець кінцем, на поразку.

Тільки в умовах соціалізму народні маси, керовані Комуністичною партією, пізнаючи об'єктивні закони розвитку суспільства, свідомо використовують їх в науковому управлінні соціальними процесами.

¹¹ G. Wetter. Die Sowjetideologie heute I. S. 192.

¹² Ibidem, S. 191.

¹³ Ibidem, S. 327.

Кінцевою метою всіх міркувань клерикальних «радянологів» є дискредитація марксистсько-ленінської теорії суспільства, а отже, й практики соціалізму. З цією метою розробляються різні концепції сучасного капіталізму, який буцімто став якісно інакшим і «не відповідає» його марксистсько-ленінському тлумаченню. Найтиповішими щодо цього є просторікування буржуазних ідеологів про те, що сучасний капіталізм, мовляв, зробився «народним капіталізмом», в якому відбувається «розпорошення» власності, демократизація капіталу, зникають класи і класові антагонізми.

«Радянолог» із ФРН Г. Вегенлендер, зокрема, заявляє, що «сучасне західне індустриальне суспільство, в якому власність на засоби виробництва вже значною мірою відокремлена від права володіння нею..., в якому стала загальною вимога її усупільнення... значно втратило Марксові ознаки... буржуазного ладу XIX століття»¹⁴.

Насправді, незважаючи на силкування капіталізму пристосуватися до нових умов, його загальна криза дедалі поглиблюється. Для підвищення ефективності і темпів виробництва, для зміцнення своїх позицій і посилення експлуатації трудящих монополії вдаються до використання здобутків науково-технічної революції. Спроби впровадити державне регулювання капіталістичного господарства, які, однак, не в змозі усунути конкуренцію й анархію виробництва, не спроможні забезпечити планомірний розвиток господарства у масштабах всього суспільства, тому що основою виробництва залишаються капіталістична власність і експлуатація найманої праці¹⁵.

Клерикальні «радянологи» намагаються затушкувати соціальні антагонізми капіталістичного суспільства. Наприклад, західнонімецький «радянолог» Г. Фальк, заперечуючи непримиренність корінних життєвих інтересів трудящих мас і буржуазії, твердить: «Справді, в кожному людському суспільстві,— лише він,— наявні неперехресні інтереси, які взаємно розв'язуються не лише окремими людьми, а й групами. При цьому людський егоїзм обох сторін має вирішальне значення; надто часто фізична влада бере гору над моральним правом. Проте є таке... набагато переважаючі інтереси всіх громадян держави»¹⁶.

Фальк намагається спростувати марксистсько-ленінське положення про те, що поділ капіталістичного суспільства на експлуатований і експлуаторський класи визначається їх відношенням до засобів виробництва. Його «аргументи» зводяться до того, що це положення «абсолютно нереалістичне», тому що в буржуазному суспільстві, крім пролетаріату, є, мовляв, різні соціальні шари і групи, які не володіють засобами виробництва і більш віддалені одне від одного, ніж приватні власники від найманих робітників. Софістичний характер тверджень «радянолога» в даному разі полягає у використанні складності соціальної структури сучасного капіталістичного ладу для маскуванню його антагонізмів.

Швейцарський клерикальний «радянолог» І. Бохенський з тією ж такою метою дискредитувати марксистсько-ленінську теорію класів і класових відносин і завуалювати соціальні антагонізми капіталістичного суспільства посилається на поширену в сучасній буржуазній соціології апологетичну концепцію «менеджеризму». «У більшості випадків,— пише він,— не власники засобів виробництва є головними експлуаторами, а ті, хто здійснює функції влади... Тим часом становище робіт-

¹⁴ "Osteuropa", 1968, № 8—9, S. 587.

¹⁵ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 23.

¹⁶ H. Falk. Die ideologischen Grundlagen des Kommunismus. München, 1961, S. 77—78.

ників настільки поліпшилось, що всерйоз не може йти мова про суперечливість суспільства... Для більшості індустріальних країн Марксове поняття класів сьогодні непридатне»¹⁷.

Самі спроби заперечити закономірний характер класової боротьби, що розгортається у країнах капіталізму, неминучості докорінного перетворення буржуазного ладу в процесі соціальної революції, мають недвозначну класову спрямованість і густо забарвлені неприязню до експлуатованих. «Якщо суперечка між класами,— вважає Фальк,— переходить у класову боротьбу, яка внаслідок групового егоїзму не зважає більше на добробут цілого, а прагне переваги і влади одного певного класу або, обираючи засоби, порушує «справедливість»,.. то таку боротьбу класів треба заперечити. Саме такою є класова боротьба, проповідувана марксизмом...»¹⁸

Марксистсько-ленінському вченню про боротьбу антагоністичних класів клерикальні «радянологи» намагаються протиставити реформістську модель, згідно з якою класова боротьба пролетаріату проти буржуазії нині начебто вже не має на меті встановлення його диктатури. Оскільки профспілки, заявляє, зокрема, Веттер, «поважають підприємців як соціальних партнерів, правомірне питання, чи не треба термін «класова боротьба» замінити словами «угода класів»?¹⁹

Якщо окремі «радянологи» з численними застереженнями схильні подеколи визнати «здоровими і нормальними» поточні форми класової боротьби трудящих, незагрозливі для капіталізму як соціальної системи, то вони категорично заперечують проти доведення цієї боротьби до встановлення пролетарської диктатури. «Християнин,— пише Р. Каріш,— не визнає жодних антагоністичних суперечностей у суспільстві.., жодних непримиренних супротивників.., він заперечує будь-яку форму диктатури пролетаріату»²⁰. Щоб дезорієнтувати трудящих, клерикальні «радянологи» висувують демагогічну програму соціальних перетворень, прикрашаючи її елейними фразами про «любов до ближнього». Вони пропонують заходи для поліпшення умов життя, охорони праці тощо, зрозуміло, у рамках буржуазного ладу. Кожний християнин, заявляють вони, прагне такого соціального ладу, в якому класи, що співробітничать, стануть на місце антагоністичних класів. Усе це, на їхню думку, може бути реалізоване тільки шляхом соціальних реформ.

Соціальна демагогія ідеологів клерикалізму про можливість «оздоровлення» капіталістичного суспільства, про «класову гармонію» не може загальмувати процес поглиблення антагонізмів між трудом і капіталом, приховати той факт, що в умовах загальної кризи капіталізму «велетенські монополії, зосередивши в своїх руках переважну частину суспільного виробництва, панують над життям націй»²¹.

Державно-монополістичний капіталізм поглиблює прірву між трудом і капіталом, призводить до зростання безробіття і загострення класової боротьби. Якщо загальне число страйкуючих в індустріально розвинутих капіталістичних країнах у 1964—1968 рр. становило 164 млн. чоловік, то у 1969—1974 рр. воно сягнуло 225 млн. чоловік²². Такі найвагомші аргументи проти тверджень про «затухання» класової боротьби висуває сама сучасна історія.

¹⁷ J. M. Bochenski. *Marxismus-Leninismus. Wissenschaft oder Glaube*. München, 1974, S. 73.

¹⁸ H. Falk. *Die ideologischen Grundlagen des Kommunismus*. S. 79.

¹⁹ G. Wetter. *Die Sowjetideologie heute I*. S. 233.

²⁰ R. Karisch. *Der Christ und Stalins dialektischer Materialismus*. S. 130.

²¹ Матеріали XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1962, стор. 319.

²² Див.: *Международное рабочее движение. Справочник*. М., 1974, стор. 108.

Неспроможними є й намагання «радянологів» заперечити закономірний характер Великої Жовтневої соціалістичної революції. Наприклад, західнонімецький «теоретик» Р. Левенталь твердить, нібито вона була «верхівковим переворотом»²³.

У цих типових для «радянологів» міркуваннях, звісно, не дістав найменшого висвітлення той історичний факт, що Велика Жовтнева соціалістична революція — це закономірно назрілий глибокий соціально-економічний переворот, здійснений робітничим класом й іншими трудящими масами під керівництвом більшовицької партії. Більшовицька партія «повела маси на штурм капіталізму саме тоді, коли для цього склалися відповідні об'єктивні і суб'єктивні умови, коли назріла загальнонаціональна криза, коли до цього були вже підготовлені всім ходом боротьби свідомість, воля і пристрасть десятків мільйонів людей»²⁴.

«Радянологи» фабрикують наклепницькі звинувачення проти В. І. Леніна у «ревізії» марксистського вчення, твердять, начебто К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що перемога пролетарської революції можлива лише у країнах з високим рівнем розвитку продуктивних сил. Насправді ж основоположники марксизму припускали, за певних умов, можливість перемоги соціалістичної революції і в аграрних країнах, зокрема в Росії, де рівень розвитку промисловості у середині минулого століття був невисокий. «...Всі історичні колізії... коріняться в суперечності між продуктивними силами і формою опілкування. А втім, для виникнення колізій в якій-небудь країні зовсім немає потреби, щоб саме в цій країні ця суперечність була доведена до крайності. Конкуренція, викликана розширеним міжнародним спілкуванням з більш розвинутими в промисловому відношенні країнами, є достатньою причиною для того, щоб породити і в країнах з менш розвинутою промисловістю таку саму суперечність...»²⁵

У цілковитій згоді з марксистським вченням В. І. Ленін зазначав, що для перемоги пролетарської революції і успішного соціалістичного будівництва потрібний принаймні середній рівень економічного розвитку. «Без певної висоти капіталізму,— писав він,— у нас би нічого не вийшло»²⁶.

«Радянологічні» критики ленінізму приписують йому «непримиренну суперечність» з К. Марксом і Ф. Енгельсом також у тому, що основоположники марксизму пов'язували можливість успішного здійснення соціалістичної революції з її одночасним розгортанням у кількох країнах. У своїх намаганнях дискредитувати ленінське вчення, у марних спробах протиставити його марксизму «радянологи» замовчують той факт, що висновок К. Маркса і Ф. Енгельса про можливість перемоги пролетаріату в кількох капіталістичних країнах був єдино вірним для свого часу. У період домонополістичного капіталізму внутрішні революційні сили у кожній окремій країні були відносно слабкими, а суперечності між капіталістичними державами ще недостатньо загострились, що давало змогу буржуазії спільними силами придушити революцію. За цих умов тільки одночасні дії пролетаріату ряду країн могли забезпечити переможне завершення революційної боротьби.

У період імперіалізму різке загострення суперечностей між капіталістичними державами у боротьбі за колонії, ринки збуту, джерела

²³ "Osteuropa", 1967, № 12, S. 942, 943.

²⁴ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, стор. 15.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 69.

²⁶ Ленинский сборник, т. XI, М.—Л., 1931, стор. 398.

сировини, розкол імперіалістичного табору на ворожі військово-політичні угруповання значно утруднюють створення єдиного фронту контрреволюційних сил в разі перемоги соціалістичної революції в одній країні. Разом з тим, за імперіалізму виникають сприятливі внутрішні передумови для перемоги пролетарської революції в окремо взятій країні. Тим часом як реакційна внутрішня політика монополістичної буржуазії призводить до дедалі більшої її ізоляції від народу, робітничий клас під керівництвом Комуністичної партії стає могутньою соціальною силою, здатною згуртувати і повести трудящих своєї країни на переможну соціалістичну революцію. Про це неспростовно свідчить досвід Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Висновок В. І. Леніна про можливість перемоги соціалістичної революції в одній, окремо взятій країні, зроблений на основі відкритого ним закону нерівномірності економічного і політичного розвитку імперіалізму, не тільки не суперечить марксистському вченню про соціалістичну революцію, як це намагаються довести «радянологи», а, навпаки, є його творчим розвитком у нових історичних умовах.

Фальсифікуючи ленінську теорію соціалістичної революції, «радянологи» намагаються зобразити ленінське вчення про революційну ситуацію і суб'єктивні фактори революції як «волюнтаристське». Налякані зростаючою силою антиімперіалістичної боротьби, претенденти на наукову критику забувають про аргументи і ладні приписати ленінізмові чужу для нього концепцію експорту революції.

Згідно з марксистсько-ленінським вченням, соціальна революція не відбувається «за замовленням». Її об'єктивною основою є реальний конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами суспільства. Цей конфлікт рано чи пізно призводить до революційної ситуації. В. І. Ленін зазначав, що революційна ситуація, що виникає об'єктивно, характеризується трьома головними ознаками: кризою політичної надбудови, особливо держави, яка в такі періоди дає тріщину, куди проривається обурення мас; банкрутством господарської системи, економічними потрясіннями, що опонукають експлуатовані класи до масових дій; різким зростанням революційної активності народних мас внаслідок економічної, політичної, а в умовах війни і воєнної кризи. У процесі дальшого розвитку революційна ситуація може перерости у загальнонаціональну революційну кризу, коли «низи не хочуть», а «верхи не можуть» жити по-старому.

Клерикальні «радянологи» з позицій історичного індетермінізму заперечують об'єктивний характер революційної ситуації. Веттер намагається виявити «явний волюнтаристський елемент в ленінізмі», вбачаючи його у тому великому значенні, якого надавав В. І. Ленін свідомому втручання людини в історичний процес.

Діяльність марксистської партії, яка очолює класову боротьбу пролетаріату, оприє піднесенню революційної активності мас, усвідомленню ними необхідності знищення віджилого соціального ладу, утруднює маневрування реакційних сил. І все ж партії не викликають на свій розсуд кризу старої влади, стрибкоподібне зростання революційної активності мас, як гадають «радянологи». Усе це складається об'єктивно і зумовлюється виникненням у тій чи тій країні становища загальнонаціональної кризи.

Але у довільних вправах «радянологів», позбавлених і натяку на серйозний розгляд проблем, умисно все ставиться з ніг на голову. «Через те що, згідно з поглядом сучасної радянської ідеології,— заявляє Леонгард,— соціалістична революція більше не зумовлена левним рівнем економічного розвитку, а може відбутися в кожній, в тому числі

відсталій країні, потім усе подальше залежить від партії і методів її панування. В умовах загального лиха вона встановлює диктатуру, щоб перешкодити переростанню незадоволення у вибух»²⁷. Мета таких облудних фраз — протиставити ленінізм марксизмові, викривити справжню роль комуністичних партій у побудові нового суспільства.

Комуністична партія, як найвища форма класової організації пролетаріату, здійснює ідейно-політичне керівництво всіма іншими організаціями у системі соціалістичної держави. «Як політичний керівник суспільства, партія убачає свою роль насамперед у тому, щоб визначити головні напрями економічного і суспільного розвитку країни. Вона намічає основні завдання державних і громадських органів, виходячи з програми КПРС, своєї генеральної лінії, і притаманними партії методами добивається підтримки і проведення цієї лінії в життя на всіх рівнях і у всіх ланках державної і суспільної системи»²⁸. Притаманними їй методами — отже, не підмінюючи функцій соціалістичної держави, як про це твердять «радянологи».

Давно вже доведена самим життям, самою практикою діяльності Комуністичної партії надзвичайна плідність науково обґрунтованого політичного керівництва у створенні нового соціального ладу, у побудові комунізму. «Чим ширший розмах нашої творчої діяльності, чим складніші проблеми, які доводиться розв'язувати, тим вищі роль і відповідальність Комуністичної партії, яка йде на чолі мас»²⁹. У партійних документах, що є взірцем теоретичної глибини і наукового розв'язання проблем, з усією недвозначністю обґрунтований об'єктивний характер дальшого зростання керівної і спрямовуючої ролі передового загону кращих представників радянського народу.

Критичний аналіз інтерпретації проблем історичного матеріалізму західнонімецькими й іншими клерикальними «радянологами» свідчить про те, що вона заснована на типових для буржуазної ідеології антикомуністичних підставах і штампах, які не мають нічого спільного з наукою. Як апологети імперіалізму, «радянологи» намагаються маскувати антагоністичні суперечності капіталістичної суспільної системи. «Радянологія» спрямована на фальсифікацію філософських основ марксистсько-ленінського вчення, на дискредитацію соціалізму і комунізму. Викриття її наукової неспроможності і політичної реакційності є важливим завданням у боротьбі проти сучасної буржуазної ідеології.

Гострота цієї боротьби в умовах мирного співіснування країн з різним соціальним ладом не тільки не зменшується, а, навпаки, зростає. «Добиваючись утвердження принципу мирного співіснування, — зазначає Л. І. Брежнев, — ми усвідомлюємо, що успіхи в цій важливій справі ні в якій мірі не означають можливості послаблення ідеологічної боротьби. Навпаки, треба бути готовими до того, що ця боротьба буде посилюватися, ставатиме дедалі гострішою формою протиборства двох соціальних систем. У нас немає сумнівів у результаті цього протиборства, бо правда історії, об'єктивні закони суспільного розвитку — на нашому боці!»³⁰

* * *

В идеологическом арсенале империализма видное место занимает «советология». Эта ветвь антикоммунизма, возникшая после второй мировой войны, выдвинулась на

²⁷ W. Leonhard. Die Sowjetideologie heute II. S. 175.

²⁸ «Правда», 1968, 17 квітня.

²⁹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 104.

³⁰ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 4. К., 1974, стор. 15.

передний край буржуазної ідеології. Її численні сторонники претендують на звання «теоретиків комунізму», а «советологію» провозглашають «наукою о комунізмі».

Они фальсифікують марксистсько-ленинське вчення, прикриваючись лицемірними фразами про своє бажання воспроизвести його «подлинную суть», здійснюють ідеологічні диверсії, безуспішно намагаючись виявити «противоречия» між марксизмом і лєнінізмом, між марксистсько-ленинською теорією і сучасною соціальною дійсністю.

В статті розкривається наукова неспроможність спроб ряду західнонімецьких, австрійських і швейцарських, головним чином клерикальних, «советологів» Г. Веттера, Г. Фалька, Р. Кариша, Г. Вегенлендера, Б. Мейснера, В. Леонгарда, Й. Бохенського і др. препарувати в об'єктивно-ідеалістичному і теологічному дусі основоположні принципи матеріалістичного розуміння історії (відношення суспільного буття і суспільного свідомості, соціологічний закон визначальної ролі способу виробництва в суспільному розвитку, проблему бази і надбудови, історико-матеріалістичну концепцію необхідності і свободи), а також марксистсько-ленинську теорію класів і класових відносин, соціалістичної революції, політичної організації суспільства.

В статті розоблачається антинауковість і реакційність «советологічних» спроб опорочити соціалістичний лад, дискредитувати гігантські успіхи соціалістичного народу, керівного Комуністическою партією, в будівництві комунізму.

Неспроможність філософських виправдань агресії і насильства

А. А. ЛУК'ЯНЧИКОВА

Політичне насильство, в цілому органічно притаманне капіталізму, в сучасних умовах поглиблення загальної кризи імперіалізму стало однією з найбільш характерних рис буржуазного, зокрема американського, способу життя. «Ніколи влада капіталу, — зауважував В. І. Ленін, — не могла держатись інакше, як насильством»...¹ Але ніколи ще дух насильства і політичного терору, агресивний і антигуманний характер капіталістичного ладу не виявлявся в таких величезних масштабах і запрозовливих формах, як у сучасну епоху. Водночас ніколи раніше насильству як засобу організації капіталістичних суспільних відносин, засобу внутрішньої і зовнішньої політики державно-монополістичного капіталізму не протистояли такі могутні, організовані сили народних мас, як у епоху переходу людства від капіталізму до соціалізму.

Загостренням суперечностей і класової боротьби в капіталістичних країнах пояснюється та обставина, що проблема політичного насильства, яка відображає різні сторони економічного, політичного і духовного життя буржуазного суспільства, стала одним із важливих об'єктів буржуазної філософії і соціології. «Колосальне і концентроване зростання антигуманної культури насильства, — пише американський соціолог Л. Мамфорд, — вкрило поганою славою сторінки історії, починаючи з часів знищення стародавнього Шумера і до руйнування Варшави і Хіросіми в наші дні. Тут виникає питання: чи є прогрес гігантського розвитку сил інтелекту і виробництва, з одного боку, одночасним зростанням масштабів і можливостей вияву насильства й руйнування, з другого?..»² Інший американський теоретик професор Дж. Лоуренс зазначає, що «насильство нині є модною темою в науці та політиці»³. Зрозуміло, таких висловлювань можна навести чимало, однак і з тих, що наведені тут, бачимо, що насильство стало гострою соціальною проблемою сучасного капіталістичного світу і що буржуазні філософи і соціологи неспроможні науково пояснити це явище.

Ідеологи буржуазії силкуються виправдати антинародну, агресивну політику імперіалізму, що опирається на насильство, застосоване у різних формах — аж до збройних дій як усередині країни, так і в міждержавних відносинах. Для цього широко пропагуються різні аполетичні концепції насильства, в основі яких лежать біологізація і психологізація соціальних процесів і явищ, витлумачення джерел і причин насильства як «незмінних властивостей людської природи». «Наша цивілізація, — пише французький філософ Е. Морен, — вступила у смугу жорстокої кризи, яка зумовила небувалу активізацію вияву природних інстинктів людської природи і опричинила нейротичну форму розв'язання усіх конфліктів, які виникають у суспільному житті... Проблема су-

¹ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 38, стор. 316.

² L. Mumford. The Myth of the Machine Technics and Human Development, N. Y., 1967, p. 13.

³ J. Lawrence. Violence. "Social Theory and Practice", N. Y., 1970, vol. I, № 2, p. 31.

часного насильства — це проблема не соціального, а психологічного характеру»⁴. Намагання сучасних буржуазних теоретиків абсолютизувати дію біологічних чинників і екстраполювати їх на явища соціального життя не відзначаються особливою оригінальністю ні з наукового боку, ні за своїм ідейно-політичним змістом. По суті вони є відродженнями чи модернізацією різних ідеалістичних теорій, зокрема соціального дарвінізму, фрейдизму та ін.

Проти ідеалістичних тлумачень ролі політичного насильства в історії виступав свого часу Ж. Ж. Руссо, який зазначив, що суспільна нерівність і політичне насильство спричинене приватною власністю⁵. Однак всебічний науковий аналіз соціальної природи насильства був даний тільки марксистсько-ленінською теорією, яка завдала нищівного удару по спробах філософського виправдання «теорій насильства», поширених, зокрема, у новітній буржуазній соціології. Основоположники марксизму-ленінізму на ґрунті діалектико-матеріалістичного аналізу соціальних явищ і процесів показали, що систематичне застосування насильства в історії суспільства спричинене насамперед існуванням антагоністичних класів, що насильство в руках пануючих експлуаторських класів є одним із головних засобів збереження системи антагоністичних суспільних відносин. Прогресивні класи також застосовують насильство для захоплення політичної влади і перебудови суспільних відносин. Але, як показали основоположники марксизму-ленінізму, революційне насильство докорінно відрізняється від насильства, застосовуваного класами експлуаторів.

Основоположники марксизму-ленінізму завжди рішуче боролися проти антинаукових пояснень джерел і причин насильства, відкидали теорії, що твердять про «одвічність» насильства і абсолютизують його як єдиний засіб розв'язання соціальних конфліктів. Відомо, якій нищівній критиці піддав К. Маркс антинаукові погляди проповідників соціального дарвінізму. Щодо книжки німецького соціал-дарвініста Ланге «Про робітниче питання» він писав: «Всю історію можна підвести під єдиний великий природний закон. Цей природний закон міститься у фразі «struggle for life» — «боротьба за існування»... Отже, замість того, щоб аналізувати цю «боротьбу за існування», як вона історично виявлялася у різних суспільних формах, не лишається нічого іншого, як перетворювати всяку конкретну боротьбу у фразу «боротьба за існування»⁶.

Ф. Енгельс, виступаючи з критикою філософських, соціологічних і політичних поглядів німецького філософа Є. Дюрінга, докладно проаналізував абстрактну концепцію насильства, у якій нехтують його реальними економічними й політичними передумовами. Розглядаючи «теорію насильства» Дюрінга і, зокрема, його твердження про те, що «первісне все-таки слід шукати в *безпосередньому політичному насильстві*, а не в посередній економічній силі», Ф. Енгельс показав, що історично насильство сформувалося як соціальне явище тільки в умовах класово-антагоністичного суспільства. Воно виникає на відповідній стадії розвитку класового суспільства і зовсім не пов'язане в якимось «первородним гріхом несправедливості». «Приватна власність, — зазначав Ф. Енгельс, — утворюється всюди в результаті змінених відношень виробництва та обміну, в інтересах підвищення вироб-

⁴ E. Morin. Risk of Death. Revolution, Violence. "Solidarity Manila", 1970, vol. V, № 1, p. 46.

⁵ Див.: Ж. Ж. Руссо. О причинах неравенства. СПб., 1907, стор. 78—80.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 32, стор. 541.

ництва і розвитку обміну,— отже, з економічних причин. Насильство не відіграє при цьому ніякої ролі. Адже ясно, що інститут приватної власності повинен уже існувати, перш ніж грабіжник може *привласнити* собі чуже добро, що, отже, насильство, хоч і може ємінити власника майна, але не може створити приватної власності як такої»⁷. Відтоді як основоположники марксизму-ленінізму розкрили всю наукову неспроможність буржуазних «теорій насильства», останні, зрозуміло, не стали більш науковими чи прогресивними, оскільки суспільні сили, що надихають сучасних буржуазних філософів і соціологів на модернізацію тих чи інших способів апологетики, на поповнення арсеналу псевдонаукової аргументації матеріалами екології, генетики, психології тощо, мають ту ж саму класову природу, переслідують ті ж класові цілі, захищають ті ж самі інтереси — інтереси буржуазії.

Будучи неспроможними збагнути і пояснити природу і справжні джерела й причини насильства, буржуазні теоретики вдаються до всіляких містифікацій природи людини, до спотворення її суті. І хоча цей антинауковий підхід виявляється по-різному і має неоднакове філософське звучання, однак частіше за все такі містифікації виступають як комбінація багатьох згаданих доктрин і концепцій. Загальною основою, на якій сучасні буржуазні теоретики будують свої науково-ідеологічні міфи про неминучість насильства, агресії, воєн, є апелювання до «незмінної природи людини», її тваринних інстинктів, що й зумовлює, за їхнім твердженням, зазначені явища.

Поєднання ірраціоналізму і вульгарного антропологізму властиве, скажімо, екзистенціалізму. Один із найвідоміших його представників К. Ясперс вважає, що насильство — атрибут людської сутності, яка не змінюється у всі часи й епохи. «Людина,— зазначає він,— лишилася такою, якою вона була завжди: те саме насильство, грубість, безглуздя»⁸. Звідси Ясперс висноує, що людство приречене жити під загрозю самознищення. Цей погляд лежить в основі й інших його думок. Вважаючи, що людська сутність — це якась таємнича, недосяжна і незмінна духовна субстанція (екзистенція), Ясперс твердить, що поняття «екзистенція» виражає не сутність людини у сукупності всіх її відношень до природи й суспільства, а абстрактний, замкнений світ індивіда, ізольований від реальної дійсності. Ясперс та інші екзистенціалісти вважають, що людська сутність ніяк не залежить від органічного взаємозв'язку з усім суспільним організмом.

Марксистсько-ленінське вчення, яке відкрило реальну, справжню сутність людини, показало всю безплідність таких тверджень. Воно розглядає людину як істоту, яка інтегрує в собі соціально значущі риси. Унікальність, цілісність, овоєрідність кожної людини формується з історично відповідного поєднання цих рис і психічних особливостей її індивідуальності. Діалектико-матеріалістичний аналіз сутності людини докорінно відрізняється від ідеалістичних, метафізичних концепцій, автори яких намагаються опертися на деякі дані біологічної і психологічної науки, а специфіку і сутність людини вивести із порівняння її з твариною. Претендуючи на конкретно-науковий розгляд цієї проблеми, вони від переоцінювання біологічної основи людського буття приходять до обгрунтування насильства, агресії і воєн у сучасному світі. Так, один із відомих представників «філософської антропології» А. Гелен характеризує людину як «тварину, яка себе ще не визначила»⁹,

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 156.

⁸ K. Jaspers. Die Atombombe und die Zukunft des Menschen. München, 1951, S. 247.

⁹ Цит. за: Б. Т. Григорян. Философия о сущности человека. М., 1973, стор. 240.

а К. Лоренц на основі даних етології висноує, що «агресія у відносинах людини до людини є більшою мірою природжена, ніж соціально зумовлена»¹⁰. Вважаючи, що агресивність успадкована людиною від тварин, він указує на внутрішньовидову агресію як на інстинкт, притаманний людині тією мірою, якою він притаманний хребетним тваринам. «Жадоба насильства і прагнення до агресії є вродженим інстинктом людської природи і основним джерелом усіх соціальних конфліктів»¹¹. Ця вихідна теза теорії Лоренца дістала поширення в сучасній буржуазній науці.

Основоположники марксистсько-ленінського вчення неодноразово звертали увагу на неприпустимість біологізації явищ суспільного життя. Так, В. І. Ленін писав, що «перенесення біологічних понять *взагалі* у галузь суопільних наук є *фразою*»¹², до того ж — шкідлива, реакційна фраза. Так, буржуазні концепції «філософії насильства» акцентують увагу не на соціальних відносинах, а на біологічних сторонах природи людини, оскільки, мовляв, вона «відповідальна» за людські вчинки. Такі міркування повторюють відому схему, яку свого часу обстоював З. Фрейд і за якою основні причини соціальної несправедливості, експлуатації, воєн тощо є біологічними. 1932 року на заклик А. Ейнштейна взяти участь у боротьбі за збереження миру Фрейд у відкритому листі заявив, що війна — цілком природна річ, «бо агресивний чи руйнівний інстинкт... діє у кожній живій істоті, намагаючись розруйнувати її, звести життя до його первинного стану неживої матерії»¹³. Картина людської природи, подана Фрейдом, глибоко аморальна за своєю суттю. Якщо людина здійснює злочин, вважає він, то тільки тому, що в цьому виявляється якийсь «невикорінений поклик, що виходить із глибин її ества». Це фактичне узаконення тваринного начала у людини, ствердження ідеї зверхності інстинкту над розумом оприяло виправдання і поширення соціального песимізму і культу насильства у всіх його формах.

Хиби фрейдизму як грубо біологізуючої концепції спонукали його прибічників до перегляду окремих положень Фрейда. Деякі із відомих неофрейдистів (К. Хорні, Е. Фромм, Г. Саллівен) змушені були хоча б зовні відмежуватися від Фрейда, так чи інакше визнати вплив соціальних, культурних і історичних чинників на формування особистості. Однак при всьому цьому ними збережене те, що становить суть, ядро психоаналізу — абсолютизація підсвідомого, тваринного начала. Біологічний генезис людини, її залежність від біоценозу у фрейдистських інтерпретаціях набуває самодостатнього значення, каїновою печаткою лягає на творчу могутність людини, хоча очевидно, що саме людина, досягаючи виняткової здібності до творчості й мислення, достойно увінчує біосферу, природу нашої планети. Як глибоко суспільна істота, людина лишається водночас і безпосередньо природною, тілесною істотою, з наданими їй природними життєвими силами, які розвиваються у процесі її виховання, соціалізації. З другого боку, саме як природна, тілесна, чуттєва, предметна істота, вона, подібно до тварини, є «стражденною, зумовленою і обмеженою істотою, тобто *предмети* її нахилів існують поза нею, як не залежні від неї *предмети*; але ці предмети є *предмети* її *потреб*, це — необхідні, істотні для прояву і утвердження її сутнісних сил *предмети*»¹⁴. Марксистизм-ленінізм підкреслює сутнісний

¹⁰ К. Lorenz. On aggression. N. Y., 1967, p. 218.

¹¹ Ibid.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 323.

¹³ Цит. за: «Коммунист», 1972, № 2, стор. 95.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 587.

і предметний зв'язок людини з природою, показуючи водночас, що передумовою соціальної історії є людина, де вона виступає «як свій власний продукт і результат»¹⁵. Природні потреби у їжі, житлі та ін. є тільки передумовами самоздійснення людини. Специфічно ж людська сутність формується в умовах соціо-культурного буття і є результатом предметної, матеріальної й духовної творчості людини.

Вважаючи, що людина «генетично запрограмована» на здійснення насильствених акцій, буржуазні філософи фетишизують інстинкти людини, поминувши питання про вплив на неї соціального середовища, хоча очевидно, що сутність людини не є якісно незмінним атрибутом, який їй наданий з дня народження. Вона виникає і розвивається як історично визначена, оскільки і сама людина є продуктом суспільного розвитку. Буржуазні філософи і соціологи нехтують тим фактом, що становлення людської психіки відбувається в процесі суспільної взаємодії і спільного життя людей. Форми виявлення психіки людини не є ні неприродними, ні надприродними, ні — тим більше — незмінними, довічними. Вони становлять історичний продукт суспільного розвитку і, як і людське суспільство загалом, проходять процес і кількісного і якісного розвитку від простого до складного, від нижчого до вищого. Сучасна біологія й антропологія свідчать, що від появи первісних людей, з часів становлення первісно-общинної формації і до наших днів біологічне підґрунтя — інстинкти, рефлексії, уроджені потреби тощо — не зазнали відчутних змін. Ще Д. Дьюї зауважував: «Я не думаю, ніби можна показати, що природжені потреби людей змінилися відтоді, як людина стала людиною, або що є якийсь доведення того, що вони зміняться за час проживання людини на землі»¹⁶. Отож, «незмінна природа» людини не дає підстав для пояснення соціальних змін, соціального розвитку, як не дають їх, доречно сказати, і чинники спадковості, антропогенетичного зв'язку. В межах загальної характеристики генетичних основ поведінки особин у органічному світі, мабуть, можливі зіставлення людини і тварини. Але вони неприпустимі як перенесення законів органічної еволюції на соціальне життя і навпаки¹⁷.

Як бачимо, незалежно від того, з яких позицій підходять буржуазні вчені до визначення людської сутності — з ірраціоналістичної, антропологічної чи психобіологічної — їхні концепції будуються на ненаукових критеріях, а сама людська сутність розглядається крізь призму суб'єктивістських побудов, зовсім відірваних від історичної реальності. Абсурдність таких тверджень очевидна хоча б тому, що їх автори бачать шлях до встановлення соціальної гармонії у «приборканні» й «переробці» біологічної природи людини, стверджують, що доля людського роду залежить від того, якою мірою культурному розвитку вдасться подолати перепони, створювані нібито інстинктами агресії і знищення. На ненауковість таких доктрин вказував ще К. Маркс, який відзначав, що «сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних відносин»¹⁸.

Справедливість цього положення підтверджується в даному разі тим, що самі по собі згадані доктрини відображають і світорозуміння, притаманне буржуазії, і соціальні антагонізми, наявні в сучасному капіталістичному суспільстві. Неважко зрозуміти, якому суспільному класові вигідне те, що ідеологи сучасного капіталістичного суспільства про-

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 486.

¹⁶ D. Dewey. Human Nature and Conduct. N. Y., 1922, p. 216.

¹⁷ Див.: А. Ф. Шиншкін. Екологія и этика. «Вопросы философии», 1974, № 9.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 2—3.

понують у своїх філософських ученнях усі злочини, які чинили й чинять імперіалісти щодо трудящих «своїх» країн і щодо народів інших держав, приписати «незмінній людській природі». Природне і соціальне — невіддільне одне від одного. Це не просто ззовні, просторово пов'язані явища. Марксистське положення про те, що «доти, поки існують люди, історія природи і історія людей взаємно зумовлюють одна одну»¹⁹, є відповідним пунктом для розуміння людської природи і її «незмінних» основ. Як зауважує, зокрема, академік М. П. Дубінін, поведінка тварин визначається видовим стереотипом, який в основному детермінований генами, тоді як поведінка людини визначається мисленням, волею, чуттями, знанням законів розвитку природи і суспільства тощо, тобто чинниками, інтенсивність впливу яких прямо залежить від розвиненості не тільки людини, але й всього суспільства загалом. «Старі філософські системи і релігії учили про існування одвічної, незмінної «людської природи», сучасні соціал-дарвіністи, еволюціоністи і расисти стверджують, власне, те саме. Сучасна наука і марксистська філософія всупереч цим твердженням показали шляхи істинного розвитку духовної природи людини, яка формується минулою й сучасною історичною обстановкою її життя»²⁰.

Сучасні буржуазні теоретики нехтують соціально-класовими причинами появи насильства, агресії, воєн. Капіталістичне суспільство, з його антагонізмом між працею і капіталом, не може існувати інакше, як на насильстві, на духовному і фізичному придушенні трудящих. Саме наявність приватної власності породжує безперервну боротьбу між людьми, служить засобом відчуження, приписуваного буржуазними філософами також «незмінній природі» людини. В суспільстві, основу якого становить приватна власність на засоби виробництва, антагоністичні суперечності становлять головну рушійну силу суспільного прогресу у всіх його формах — економічній, політичній і духовній.

Внаслідок відсутності в них класового аналізу проблеми насильства чимало досліджень буржуазних філософів є не лише неглибокими з наукового боку, але й явно реакційними за своєю спрямованістю. Наприклад, очевидно, що сам по собі феномен насильства не є цілісним явищем — він внутрішньо суперечливий і диференційований. Так, політичне насильство відрізняється від насильства воєнного чи економічного, хоча й породжені всі ці різновиди насильства умовами життєдіяльності класово-антагоністичного суспільства. Буржуазні ідеологи не розрізняють класову спрямованість насильства, його прогресивний чи реакційний характер, не аналізують соціальний підтекст так званих випадкових насильствених актів і злочинних дій, хоча він тут завжди наявний. Буржуазні теоретики ототожнюють зі злочином і акти оправедливого насильства, оборони, боротьби за права людини, до яких змушені вдаватися трудящі маси, пригноблені і уявлені народи. Відрив явищ насильства від соціальної дійсності, ототожнення його з агресією та інші прийоми об'єктивно є апологетикою, виправданням соціальної несправедливості, органічно притаманної буржуазному суспільству.

Класовий характер насильства у буржуазному суспільстві, отже, відтворює у собі інші сторони суспільного буття й суспільної свідомості, а соціальна несправедливість, класовий антагонізм виступають тим підґрунтям, на якому виростає й виявляється насильство як соціальний феномен. У суспільстві, що стихійно склалося і стихійно розви-

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 16.

²⁰ Н. П. Дубінін. Социальное и биологическое в современной проблеме человека. «Вопросы философии», 1972, № 10, стор. 57—58.

вається,— а саме таким є буржуазне суспільство,— насильство виступає як засіб впливу на суспільний розвиток. Саме за допомогою насильства, дискримінації, утисків, гноблення, які проявляються і у суспільно-політичному житті, і в економіці, ідеології, моралі буржуазія намагається зберегти своє класове панування. Однак навіть за допомогою насильства буржуазії не вдається послабити революційну боротьбу робітничого класу, всіх трудящих і пригноблених мас, стримати національно-визвольний, антиімперіалістичний рух.

На противагу численним пророцтвам буржуазних ідеологів, не у дальшій гіпертрофії насильства, не у проникненні його у всі сфери людської діяльності і суспільного життя, а у повній відмові від нього полягає історична перспектива розвитку людства. Для братніх комуністичних партій, для робітничого класу соціалістичних країн, для всіх трудящих, які опановують закони суспільного розвитку й науково управляють останнім, будуючи нове, комуністичне суспільство, насильство втрачає будь-який політичний чи моральний сенс, повністю девальвується, причому таке ставлення до насильства не є наслідком якогось «переродження» біологічної природи людини тощо. Зміна усього способу суспільного життя, революційна перебудова суспільства дають поштовх розвитку інших, ненасильствених способів життєдіяльності.

Ця історична тенденція помітна вже у ставленні робітничого класу до проблеми насильства. У боротьбі за своє визволення від соціального тніту робітничий клас не може не застосовувати революційне насильство над експлуататорськими класами, які економічно і політично панують над трудящими. Тільки створюючи комуністичне суспільство, відзначав Ф. Енгельс, «ми знищуємо антагонізм між окремою людиною і всіма іншими, ми протиставимо соціальній війні соціальний мир»²¹.

Визнаючи право за робітничим класом, усіма трудящими масами застосовувати революційне насильство у боротьбі проти експлуататорського ладу, марксизм-ленінізм не абсолютизує цей засіб класової боротьби. В. І. Ленін писав у праці «Про карикатуру на марксизм», що «далеко ймовірніше, звичайно, що і в дрібних державах без громадянської війни соціалізм не здійсниться, і тому *єдиною* програмою інтернаціональної соціал-демократії має бути визнання такої війни...» Водночас він підкреслював, що «у нашому ідеалі немає місця насильству над людьми»²². Диктатура пролетаріату застосовує насильство тільки для придушення скинутих експлуататорських класів, оскільки вони чинять опір владі трудового народу, побудові нового життя. Соціалізм відкидає насильство не тільки як засіб суспільних відносин, але й як спосіб відносин між державами, в тому числі й між тими, що мають різні соціальні системи.

Пануючі експлуататорські класи використовували і використовують насильство як засіб політики не лише всередині країни, для придушення революційного руху трудящих, але й в відносинах з іншими державами, як економічну чи ідеологічну експансію, як воєнну агресію та ін. Характер війни повністю визначається тією політикою, тим ладом, в якого вона постає, тією політикою, яку певна держава і певний клас всередині цієї держави провадив. «Війна,— підкреслював В. І. Ленін,— є продовження політики іншими засобами»²³. Отже, війна — це не довічне прокляття, що тяжіє над людською природою, як твердять буржуазні теоретики. Війни породжуються відповідними соціально-еконо-

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 514.

²² В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 30, стор. 117.

²³ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 32, стор. 78.

мічними умовами, вони є логічним продовженням і розвитком соціально-класових антагонізмів. Основоположники марксизму-ленінізму довели, що з ліквідацією класово-антагоністичного і появою нового, соціалістичного суспільства справедливість стає вищим критерієм у відносинах між народами. «...Об'єднання робітничого класу різних країн,— писав К. Маркс,— кінець кінцем повинно зробити війни між народами неможливими»²⁴.

Правота і наукова істинність цих положень підтверджена самою практикою соціалістичного суспільства, історичним лейтмотивом становлення і розвитку якого було прагнення вилучити війну із життя людства. Першим законодавчим актом Радянської влади був підписаний В. І. Леніним Декрет про мир, в якому недопущення війни вперше в історії ставилося як конче важливе завдання людства.

Виходячи із наукового аналізу сучасного міжнародного становища і основних тенденцій суспільного розвитку, XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу розробив нині всесвітньовідому Програму миру, керуючись якою КПРС і братні марксистсько-ленінські партії послідовно борються за мир і співробітництво між народами, виступають проти воєн, агресій, насильства. Успішна реалізація радянської Програми миру—це нова перемога світового комуністичного руху, це ствердження переваги принципів мирного співіснування над духом «холодної війни» і конфронтації. «Наша філософія миру,— відзначав Л. І. Брежнев,— це філософія історичного оптимізму. Незважаючи на складність і суперечливість сучасної ситуації, ми впевнені в успіху мирного наступу, який широко розгорнувся нині»²⁵.

Таке переконання ґрунтується на міцному фундаменті наукового знання законів суспільного розвитку. Успішне здійснення Програми миру ще раз показує, що агресія і насильство—це не одвічні риси людської природи, а історично минулі явища, атрибут життєдіяльності класово-антагоністичного суспільства, що знищується внаслідок революційного, комуністичного перетворення світу.

* * *

В соціально-політичеській практиці імперіалізма насилле приобрело ныне огромные масштабы. Оно проявляется как во внутривполитической жизни буржуазного общества, так и в межгосударственных отношениях капиталистических стран. Интерпретируя эти явления, современные буржуазные философы и социологи пытаются обосновать неизбежность насилия вообще, представить агрессию и войну как необходимые и естественные свойства самой природы человека. Для этого не только изобретаются новые доктрины, но и подновляются, модернизируются известные в прошлом и отвергнутые наукой и жизнью социальные дарвинизм, фрейдизм и другие теории, биологизирующие социальные отношения.

Независимо от имеющихся в трактовке проблемы насилия различий, присущих иррационалистским, экзистенциалистским, вульгарно-антропологическим и другим концепциям, все они—откровенно или завуалированно—расматривают общественные явления и процессы идеалистически и метафизически. Анализ этих доктрин, которые с известной условностью можно назвать «философией насилия», показывает, что их теоретическая, философская основа чрезвычайно бедна в научном отношении. Человек здесь произвольно отождествляется с животным, законы общественного развития—с законами живой природы и т. д.

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 533.

²⁵ Л. І. Брежнев. За справедливий демократичний мир, за безпеку народів і міжнародне співробітництво. К., 1973, стор. 30.

Придавая явлению насилия всеобщий характер, идеологи буржуазии не проводят различия между уголовными преступлениями и забастовочной борьбой трудящихся, между агрессивными действиями империалистических государств и справедливыми войнами, национально-освободительным движением народов, игнорируя при этом историческую роль революционного насилия, к которому вынуждены прибегать трудящиеся массы в борьбе за свое освобождение.

Марксизм-ленинизм впервые дал научное, диалектико-материалистическое объяснение природы, источников и причин насилия, показал, что это явление порождено реальными условиями классово-антагонистического общества. Марксистско-ленинская философия придает первостепенное значение проблеме взаимодействия биологических и социальных факторов в развитии человека, решительно отвергая буржуазные биопсихологические концепции насилия, имеющие своей социально-политической целью завуалировать классовый характер этого явления, оправдать пороки капиталистической системы.

Спотворене тлумачення соціальної активності в сучасному православ'ї

Ф. М. ПРИДУВАЛОВ

Соціальна активність особи — це надзвичайно багатогранне поняття, яке відтворює одну з найхарактерніших рис людського способу буття. «...Мое власне буття є суспільна діяльність...», — писав К. Маркс¹.

Соціальна активність особи в соціалістичному суспільстві знаходить свій вияв передусім у суспільно корисній праці, яка є основною сферою людської діяльності. Вона проймає усі сфери соціалістичного способу життя. «В нашій країні сформувався новий, соціалістичний тип особи, який відзначається свідомим ставленням до праці, колективістською психологією й мораллю, розвинутим почуттям суспільного обов'язку, ідейністю; особи, яка поділяє цілі й принципи марксистсько-ленінської ідеології, упевнена в історичній правоті великої справи будівництва комунізму. У радянському суспільстві, де людина реально користується найширшими правами і свободами, створено всі умови для активної участі кожного в управлінні країною»².

Соціальна активність усіх членів суспільства, яка блискуче схарактеризована в ленінському формулюванні, — «чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба шідняти інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»³, — є однією з найхарактерніших відмінностей соціалістичного способу життя від буржуазного.

Суспільство приватної власності ніколи не сприяло розвитку свідомої соціальної активності широких народних мас. Ідеологічним «виправданням» таких соціальних умов виступала релігія.

Як відомо, проблема людської активності тісно пов'язана з розумінням природи людини, мети та сенсу її життя. На цих питаннях релігія спекулює протягом усієї історії свого існування, а ті відповіді на них, які пропонують релігійні ідеологи, завжди були «виразом дійсного убогства»⁴ людини в умовах антагоністичного суспільства.

Православ'я, як і християнство взагалі, розв'язуючи це питання, виходить з біблійної легенди, згідно з якою людина вже від самого свого народження є істотою гріховною і порочною, носієм «успадкованого гріха праотців». Під цією «всеохоплюючою» гріховністю богослови розуміють взагалі будь-яке «порушення волі божої і протиставлення їй своєї волі»⁵, а провісником волі божої на землі оголошується церква. Будь-які людські дії та бажання, які не збігаються з канонами церковної регламентації, розцінюються як гріховні. Свого часу у книжці протоієрея Є. Попова була зроблена спроба класифікації людських гріхопадінь. Налічено 720 різновидів гріхів, з яких 242 — це гріхи людини щодо бога і 478 — у її стосунках з іншими людьми. «Обе-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 548.

² Строительство коммунизма и социальная активность личности. «Коммунист», 1974, № 18, стор. 6.

³ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 42, стор. 133—134.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 384.

⁵ «Журнал Московской патриархии», 1959, № 3, стор. 31.

рігаючи» людей від гріховності, церква намагається контролювати фактично кожний крок віруючих, щоб постійно тримати їх у страхові і покорі. Отже, вже сама православна інтерпретація природи людини прирікає особу на пасивне виконання вказівок церкви.

Ідеологи сучасного православ'я самі змушені визнати, що до таких поглядів навряд чи може бути схильна освічена й культурна людина. Саме тому вони намагаються надати релігійному тлумаченню життя деяких рис активності і творчості, створити ілюзію, нібито віра у бога вже сама по собі передбачає акт творчості. З цією метою вони зображують творчість як процес, покладений богом у саму природу створеної ним людини, — як божественне у її природі.

Передумови такого релігійного «активізму» містяться ще у творах релігійного філософа М. Бердяєва. Зокрема у своїй книжці «Сенс творчості. Дослід виправдання людини» він твердив, що успіхи, досягнуті людством у всіх галузях культури, є примарними. «Культура у найглибшій своїй суті і за релігійним смислом, — вважає Бердяєв, — є велика невдача. Філософія і наука є невдача у творчому пізнанні істини; мистецтво і література — невдача у творчості любові; мораль і право — невдача у творчості людських відносин; господарство і техніка — невдача у творчій владі людини над природою... В культурі досягається не пізнання, а символ пізнання, не краса, а символ краси, не любов, а символ любові, не з'єднання людей, а символи з'єднання, не влада над природою, а символ влади»⁶. Серед стількох «невдач» — нехитрої містифікації історії людської культури — активність людини, за Бердяєвим, можлива лише як її «духовна активність». «Матерія і матеріальний процес... не можуть бути активними... Матерія інертна і пасивна. Активний тільки дух»⁷. Годі й казати, що такі ідеалістичні доктрини слугують світоглядною основою, підвалинами, на яких сучасні церковники намагаються звести свої «теоретичні конструкти».

Але навіть залишаючи людську активність у сфері духу, релігійні ідеологи знову обмежують її, відтинаючи, осяжимо, створення духовних цінностей тощо і залишаючи її метою релігійне самовдосконалення, підготовку до життя у «царстві божому». Останнє подається як ідеал, якого слід прагнути, як кінцева мета і вищий смисл існування людства. Зазначимо, що ні у християнстві загалом, ні у православ'ї зокрема немає єдиного погляду на те, що таке «царство боже», які його межі і способи досягнення. Представники ортодоксально-церковного, консервативного напрямку вважали, що «царство боже» на небі, у потойбічному житті; прибічники так званого церковного лібералізму шукали його на землі, вбачаючи його зародки у «богоспількуванні», «братерському єднанні во Христі» та ін.

Останнім часом сформувався ще один напрям витлумачення догмату про «царство боже». Церква не може не зважати на те, що внаслідок соціального прогресу ідеї наукового комунізму стають дедалі популярнішими у світі. У нашій країні, де успішно будується комуністичне суспільство, більшість віруючих поділяє прогресивні соціальні ідеали. За таких умов православ'я намагається нав'язати своїй пастві релігійну оцінку соціальних змін і перетворень, пов'язати принципи та ідеї наукового комунізму з примарою «царства божого». Православні богослови тлумачать суспільне життя як тимчасову частину довічного, яке вони ототожнюють з «божественним» і з «царством божим». Найвищі земні ідеали, включаючи й ідеали комунізму, релігійні ідеологи

⁶ Н. Бердяєв. Смысл творчества. Опыт оправдания человека. М., 1916, стор. 315.

⁷ Н. Бердяєв. Христианство и активность человека. Париж, стор. 12.

намагаються подати як шлях до «царства божого», а комуністичні ідеали як частку релігійних. Щодо цього показовими є міркування О. Дронова, який новозавітну ідею «царства божого» пов'язує з мрією людства жити у повному вдоволенні й достатку, втішаючись щасливим і мирним життям, зазнаючи вічного блаженства, не маючи ніяких нестатків, страждань, горя, хвороб, зла тощо.

Але богослови твердять, нібито ідеал суспільного устрою передзображений на небі, прийшов звідти і відкрився для нас. Отже, проголошується, що «царство боже» і його «земний варіант» має «духовний смисл», є «небесним» за походженням. тому, щоб досягнути його, потрібна релігійна віра. Претензії і намагання сучасних православних ідеологів підмінити ідеали наукового комунізму догматом про «царство боже» є, по суті, апологією очікування «божого милості», спробою відволікати людей від творчої праці, від боротьби за здійснення комуністичних ідеалів. «Людині потрібен ідеал, — зазначав В. І. Ленін, — але людський, відповідний природі, а не надприродний»⁸⁻¹¹. Таким ідеалом нової людини є комуністичне суспільство, яке ми будуємо нині. Порівняно з цим загальнолюдським ідеалом нав'язувана релігійними ідеологами ілюзія про «царство боже» виглядає анемічним примітивом.

Марксизм-ленінізм, озброюючи людей істинним знанням об'єктивних законів розвитку суспільства, дає їм усі можливості реалізувати у життя свої прагнення й інтереси. Чітко, з наукових позицій визначає шляхи побудови комунізму Програма КПРС — створити матеріально-технічну базу комунізму, оформувати комуністичні суспільні відносини і виховати нову людину. Нове суспільство може бути побудоване лише завдяки натхненній наполегливій праці усіх трудящих. Зрозуміло, й сама праця розглядається при цьому як перша життєва потреба людини, як та сфера, де людина може якнайширше розгорнути свою творчу індивідуальність, розвинути своє людське ество.

Науковий комунізм трактує працю як вирішальний чинник самодосконалення людини, як засіб актуалізації усіх її творчих потенцій. Практика розвитку соціалізму цілком підтверджує правомірність такої оцінки. Трудовий героїзм радянських людей став нині таким поширеним, всеохоплюючим явищем, що біблейська догма про працю як «кару божу» не задовольняє навіть самих релігійних ідеологів, вона пережила себе. Намагаючись «модернізувати» вітхозавітні міфи, церковники вдаються до спроб змінити акценти в догмі, наголошуючи передусім на необхідності праці. Акценти ж її «спокутної» інтерпретації нерідко зводяться до мінімуму. Однак, навіть подаючи працю як «богоугодну» справу, православне богослів'я все ж вбачає кінцеву мету не у розвитку самої людини завдяки її праці, а в наближенні працюючого до «царства божого». Не дивно, що навіть у наш час деякі православні ідеологи різко засуджують тих, хто обрав своєю метою в житті творчу працю, хто бачить смисл свого життя в тому, щоб працювати на благо суспільства.

Нині серед православних ідеологів все більш помітне намагання переосмислити і «модернізувати» релігійну інтерпретацію значення праці у житті людини. І це зрозуміло, бо ж проповідь зневаги до праці в суспільстві, де творча праця стала справою честі мільйонів трудивників, є абсолютно безперспективним заняттям. Отож і робляться різні спроби обрунтувати «необхідність трудитися» на релігійний лад — праця пояснюється, то як «доручення боже», моральний обов'язок християнина перед суспільством, то як засіб приборкання егоїстичної людської вдачі тощо. І все ж головним застереженням православ-

⁸⁻¹¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 52—53.

них ідеологів є вимога «ніколи не забувати»: тимчасове — завжди тимчасове і з часом минає, а вічне — завжди вічне, що земне «життя є сходи́нка до вічного життя»¹². Отже, прагнучи імітувати визнання необхідності праці, представники сучасного православ'я зводять цю найважливішу форму людської активності до засобу, що гарантує їм райське життя у потойбічному світі.

Якщо не в праці, то в чому ж вбачають православні богослови можливість виявити людині її соціальну активність, її творчі задатки? Такою сферою буття проголошується моральне вдосконалення.

Сучасні православні ідеологи намагаються протиставити «моральне переродження» людини «зовнішнім формам суспільності». Суспільний лад зображається при цьому як щось зовнішнє щодо людської особи. Такі богословські інтерпретації відносин суспільства і особи перегукуються з «теоретичними обґрунтуваннями» «первинності особи», здійсненими у свій час філософами-ідеалістами С. Булгаковим і М. Бердяєвим. За твердженням Бердяєва, особа не може розглядатися як частина суспільства, а, навпаки, суспільство має розглядатися як частина особи. Саме завдяки цьому, за твердженням Бердяєва, «людина... для християнства більш первісна реальність, ніж суспільство»¹³. Таке схематичне протиставлення суспільства і особи є не чим іншим, як намаганням «теоретично обґрунтувати» індивідуалізм.

Такі уявлення про людину, відособлену від соціально-історичних умов її існування, і використовують сучасні релігійні ідеологи для «обґрунтування» морального «самовдосконалення» як «головної» форми людської активності.

Один з провідних ідеологів сучасного православ'я Никодим (Ротов) силкується вивести «активне начало» християнства з особливого розуміння смирення. Саме смирення тлумачиться при цьому як «активне начало». «Християнське смирення, з яким природно християнину дивитися на себе, — пише він, — не є, напевне, таке, що розслаблює людину, почуття. Воно не приводить до бездіяльності та байдужості в житті»¹⁴. Така «перевертєнська логіка» абсолютно незрозуміла, оскільки спосіб життя віруючих свідчить, що подібне «самовдосконалення», відірване від суспільно корисної діяльності, праці, обмежене «самокопанням» і релігійними рефлексіями, фактично призводить не до розвитку, а до самоусунення людини від активної суспільної діяльності.

Ідеалістичне, позаісторичне тлумачення моралі богословами взагалі виключає будь-яку можливість людської активності і творчості навіть у морально-етичній галузі, сфері моральної свідомості. Таке «самоудосконалення» розглядається дуже убого і примітивно, зводячись лише до «приведення у відповідність» моральної свідомості індивіда з «законом божим». За його джерело правлять тексти Вітхого і Нового завітів, моральні норми подаються як довічні, наперед встановлені. Хоча насправді моральні норми, що містяться у біблійі, є лише історичним документом, який відбиває особливості й умови відповідної епохи, богослови намагаються розглядати їх поза будь-яким історичним контекстом, поза суспільними відносинами, абстрагуючись від рівня матеріальної та духовної культури. Не дивно, що під час засвоєння цих норм від суб'єкта не потребується ніякої творчості і активності, бо моральні норми, зрештою, зводяться до віри в бога, надії на бога, любові до бога тощо, прирікаючи людину на абсолютну пасивність у суспільному житті.

¹² «Журнал Московской патриархии», 1951, № 9, стор. 32—33.

¹³ Н. Бердяев. Христианство и классовая борьба. Париж, 1931, стор. 20.

¹⁴ «Журнал Московской патриархии», 1968, № 6, стор. 40—41.

Ідеологи сучасного православ'я фактично заперечують за людиною право здійснювати вибір між моральним і неморальним. Свобода морального вибору інтерпретується ними як «співучасність» у справі «благодатного освячення». Усі добрі справи оголошуються «результатом благодатного освячення людини через віру...»¹⁵. Внаслідок цього з'являється досить одіозне тлумачення свободи: вільний вибір лише в напрямку «гріха», моральна ж поведінка можлива, згідно з такими уявленнями, лише в тому разі, коли людина повністю відмовляється від свого «я» і стає покірливим виконавцем «волі божої». Людська особистість, твердять православні ідеологи, «може виявлятися тільки у відмові від власної волі...»¹⁶ Лише відмовляючись від свого «Я», «свободно віддаючи його, перестаючи існувати для самої себе, особа стає... образом божим»¹⁷. Така інтерпретація свободи морального вибору призводить до заперечення ефективності будь-якого виховання, крім релігійного, до нехтування будь-яким цілепрямованим впливом суспільства на людську особу.

Намагаючись якимось подолати однобічність теологічного розуміння свободи морального вибору, сучасні православні ідеологи «доповнюють» елементи фаталізму елементами волюнтаризму: свобода обмежена божественним провидінням, однак вона незалежна від людського світу, передусім — від соціальних умов. Така «свобода» є не чим іншим як сваволею.

Отже, православне богослов'я намагається еклектично поєднати заперечення свободи морального вибору і волюнтаристське «утвердження» цієї свободи. Силкуючись звести людську активність лише до сфери морального «самовдосконалення», релігійні ідеологи, як бачимо, пропонують вкрай суперечливе тлумачення самої моралі, де уповання на «моральне переродження» співіснує з утвердженням моральної безпорадності людини.

На протигагу релігії, марксистсько-ленінська теорія заперечує абстрактний, позаісторичний підхід до моралі. Ніякої «вічної», «надсуспільної» й «незмінної» моралі не існує; мораль завжди історично конкретна і в класовому суспільстві має класовий характер. Не моральний прогрес зумовлює розвиток суспільства, а навпаки — зміни у матеріальних умовах життя приводять до розвитку моральних норм, принципів і ідеалів. Тому мораль, яка стоїть понад класовими суперечностями і воякими спогадами про них можлива лише на такому ступені розвитку суспільства, коли протилежність класів «не тільки подолана, але й забута в життєвій практиці»¹⁸. Для справжнього морального удосконалення людини потрібні не молитви, а зміна суспільних умов життя. На цю дійсну основу морального прогресу має спрямовуватися насамперед активність і творча енергія людини. Моральні якості радянських людей формуються під впливом самого соціалістичного способу життя, хоча, безперечно, це не відбувається автоматично, а внаслідок ідейно-виховної роботи. Проблема формування нової людини, всебічно розвинутої особи, яка б гармонічно поєднувала у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість, розв'язується в нашому суспільстві разом із розв'язанням завдань створення матеріально-технічної бази комунізму і формування комуністичних суспільних відносин. Це завдання — триєдине; як зазначалося на XXIV з'їзді КПРС, «велику справу — будівництво комунізму неможливо рухати вперед без все-

¹⁵ «Журнал Московской патриархии», 1960, № 8, стор. 29.

¹⁶ «Журнал Московской патриархии», 1958, № 3, стор. 57.

¹⁷ «Журнал Московской патриархии», 1958, № 4, стор. 58.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 91.

бічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази¹⁹.

У центрі марксистської теорії завжди стоїть завдання побудови такого суспільства, де людина мала б умови для свого гармонійного розвитку. Таким суспільством є комунізм — віковична мрія людства, яка реалізується завдяки наполегливій праці радянського народу. Марксизм-ленінізм є науковою програмою діяльності мільйонів людей, програмою, яка вивірена практикою революційних битв і соціалістичного будівництва.

Намагаючись відвернути людську активність від складних актуальних завдань і звертаючи її на бога, релігійний «активізм» слугує тим же реакційним цілям, що їм слугувала релігія протягом усієї історії її існування. Модерністські тенденції в сучасному православ'ї свідчать про глибоку кризу релігії і є безперспективними опробами її подолати. З'ясування справжньої суті намагань сучасних релігійних ідеологів створити ілюзію «активістської» інтерпретації віджилих догм є надзвичайно актуальним завданням, покликаним слугувати загальній справі формування у найширших мас трудящих комуністичного світогляду.

* * *

Проблема соціальної активності тесно зв'язана з розумінням сутності людини, цілі і смислу його життя. На цих питаннях релігія спекулює на протяженні всієї історії свого існування. Вона обмежує людину на покорне слухання церковним догматам, згідно з якими будь-яке «порушення божественної волі» вважається гріховним.

Ідеологи сучасного православ'я змушені визнати, що подібні погляди не можуть задовольнити сучасну людину. Вони намагаються надати релігійній інтерпретації людської діяльності риси активності і творчості. Подібні спроби безрезультатні, бо, як відомо, релігійні ідеологи вважають «неподлинними» успіхи, досягнуті людиною во всіх сферах культури, усматриваючи «подлинную» активність лише в сфері «духа». Богослови намагаються таким чином надати релігійній ієрархії цінностей як єдиному істинному, підчинивши їй всі рівні реальної людської активності, в першу чергу — труд. Понижуючи роль творчого праці, вони обмежують соціальну активність релігійно-моральним «переродженням» людини, протиставляючи при цьому «зовнішнім формам соціальності». Православні ідеологи пропонують ідеалістичну історичну інтерпретацію моральності, в якій еkleктично поєднуються елементи фаталізму і волюнтаризму, уповання на моральне «переродження» — і утвердження моральної неспроможності людини.

Глибоко наукова інтерпретація соціальної активності як однієї з характерніших рис людського способу життя міститься в марксизмі-ленінізмі. Соціалізм забезпечує реальну соціальну активність всіх членів суспільства, яка знаходить своє вираження перш за все в творчій праці на благо суспільства, в активній участі трудящихся в управлінні суспільством.

¹⁹ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1972, стор. 94.

Діалектичний і історичний матеріалізм — філософська основа комуністичного світогляду

Практика комуністичного будівництва в СРСР ставить важливі завдання по формуванню нової, всебічно розвиненої людини. У рішеннях XXIV з'їзду КПРС зазначено, що «серцевиною всієї ідейно-виховної роботи партії є формування у найширших мас трудящих комуністичного світогляду, виховання їх на ідеях марксизму-ленізму»¹.

Проблемам формування комуністичного світогляду, вивітленню марксистсько-ленінської філософії як світоглядної теорії та методу була присвячена Республіканська науково-теоретична конференція «Діалектичний і історичний матеріалізм — філософська основа комуністичного світогляду», яка відбулася у Києві 24—25 жовтня 1974 року. У роботі конференції взяли участь близько 300 науковців та викладачів вузів провідних наукових центрів нашої країни. Її очолювали: Академія наук УРСР (Інститут філософії), Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР (філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка), Українське відділення філософського товариства СРСР, Товариство «Знання» УРСР.

Відбулося пленарне засідання та діяло чотири секції.

На пленарному засіданні заслухана доповідь члена-кореспондента АН УРСР В. І. Шинкарука «Філософія, наука, світогляд», де йшлося про місце і роль марксистсько-ленінської філософії у комуністичному вихованні трудящих, формуванні їх комуністичного світогляду. Доповідач проаналізував відмінність між філософією і комуністичним світоглядом, яка полягає зокрема у тому, що марксистсько-ленінська філософія — продукт пізнавальної діяльності, науково-теоретичного пошуку істини, комуністичний світогляд — продукт засвоєння понять і уявлень цієї філософії, моральних норм і переконань, що створюються в процесі суспільної практики і наукового пізнання, духовної культури взагалі. Марксистсько-ленінська філософія є компонентом комуністичного світогляду, його філософською основою. Через засвоєння її світоглядних принципів відбувається перетворення знання у спосіб мислення і практичної орієнтації людини у світі. Ідеї

марксистсько-ленінської філософії засвоюються масами насамперед як світоглядна основа соціалістичної ідеології і соціалістичної культури взагалі. Реальне буття марксистської філософії — це суспільна свідомість, що історично виступає у формі соціалістичної свідомості робітничого класу і його революційної партії. Оскільки філософія на протязі тисячоліть мала елітарний характер, вона практично ще не була формою суспільної свідомості, хоча була такою за своїм характером (усі філософські вчення виникали з огляду на їхнє засвоєння іншими людьми). Лише наукова філософія, оволодіваючи свідомістю широких трудящих мас, може реалізувати свою функцію суспільної свідомості.

Доповідач всебічно проаналізував основні риси світогляду, його відношення до філософії і науки. Світогляд виникає із всього спектра практичних відношень людини до світу і людини до людини, до суспільства. Світогляд є інтегральною рисою людської свідомості, похідною від усіх сутнісних сил людини. Світогляд — це не просто сукупність знань, це разом з тим і соціальні почуття людини, точніше — це знання, ідеї і уявлення, що стверджуються соціальними почуттями людини. Тому світ, яким він виступає у світогляді і сама людина в ньому переживається і стверджується як реальність. Специфіка світогляду полягає в двох його функціях: по-перше, він є формою суспільної самосвідомості, і, по-друге, він є формою практично-духовного освоєння світу.

На відміну від світогляду, філософія і наука виникають із теоретичного, тобто пізнавального відношення, коли воно історично виділялось у відносно самостійну сферу діяльності людини. Філософське і конкретно-наукове пізнання з моменту свого виникнення були направлені на пізнання сущого (і належного) як необхідного, на виробництво логічно або експериментально обґрунтованого знання. Разом з тим філософське пізнання має свою специфіку, зумовлену його об'єктом. Вивчаючи відношення свідомості до об'єктивного світу, мислення до буття, філософія перетворює на свій предмет всю ту проблематику, що виникає на основі розвитку світогляду як форми суспільної самоосвідомості людини і способу практично-духовного освоєння світу.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 95.

В сучасну історичну епоху — в період революційного переходу від капіталізму до соціалізму у всесвітньому масштабі, перетворенню науки на безпосередню продуктивну силу відповідає перетворення філософії у форму адекватного науці теоретичного розвитку всього суспільства.

М. В. Дученко (Київ) у доповіді «Єдність партійності та наукової об'єктивності комуністичного світогляду» зауважив, що поняття світогляду є багатограним, а тому його слід розглядати у кількох аспектах. Досить важливими в комуністичному світогляді є питання наукової об'єктивності та партійності. Він формується на основі узагальнення класової боротьби пролетаріату, стверджуючи ідеал суспільного устрою, що засновується на науковому аналізі суспільно-історичної практики людства. Тому в комуністичному світогляді науковість і партійність взаємообумовлені: справді наукове, об'єктивно-істинне відображення суспільного буття є обґрунтуванням всесвітньо-історичної місії робітничого класу. Партійність є втіленням наукової об'єктивності і має велике методологічне значення у справі боротьби проти буржуазних фальсифікацій змісту та функцій комуністичного світогляду.

Комуністичний світогляд, мовить В. І. Куценко («Творчий характер комуністичного світогляду»), розвивається і збагачується через узагальнення і засвоєння результатів розвитку всієї системи наук, фактів суспільного життя, а також вислідок розвитку філософської думки як свого теоретичного ядра. Важливою є проблема взаємодії світогляду і форм суспільної свідомості. Форми суспільної свідомості містять у собі не тільки ідеї, що відображують певні сторони суспільного життя, а є водночас системою поглядів, що організують і спрямовують діяльність індивідів. Отже, вони сприяють орієнтації особи у виборі життєвої позиції і мають для неї значення, близьке до значення світогляду. Згадана взаємодоповнюваність функцій зумовлює взаємовплив світогляду і форм суспільної свідомості.

В. І. Куценко спинився на аналізі структури таких надбудов як політика, право, мораль та інше. Їх необхідно вивчати не лише як форми суспільної свідомості, а і як форми суспільних відносин, суспільної діяльності і суспільних інститутів і організацій. Так, наприклад, політика включає в себе політичні ідеї саме як форми надбудови. В такій цілісності їх доцільно викладати в вузівських курсах. Аналогічно стоїть справа і з структурою науки. Сучасна наука — це не лише система знань, але й відносини між людьми, організацій і діяльність людей по виробництву таких знань.

Показуючи творчий характер комуністичного світогляду, В. І. Куценко підкреслює, що він пов'язаний з передбаченням майбутнього, з постановкою конкретних цілей суспільства і усвідомленням засобів їх досягнення. Доповідач показав необхідність

розроб таких категорій історичного матеріалу як суспільна проблема, цілі суспільства.

Доповідач розглянув таку рису комуністичного світогляду, як його історичний оптимізм, що зумовлений реальністю цілей нашого суспільства, усвідомленням широкими масами трудящих історичної необхідності комунізму, суспільно-історичною практикою комуністичного будівництва.

В. ІСЄ в док. Іменко в доповіді «Інтернаціоналізм — один із найважливіших принципів комуністичного світогляду» розглянув виникнення інтернаціоналізму як пролетарського світогляду, розвитку і розширення «сфери його дії на сучасному етапі, привалював процес інтернаціоналізації усієї сфери суспільного життя в умовах розвинутого соціалізму, докладно спинився на іалектичному процесі розвитку і зближення націй в СРСР, перспективах розвитку національних відносин у процесі комуністичного будівництва, виникненню нової моральної спільності людей — радянського народу. Доповідач піддав гострій критиці буржуазний націоналізм, зокрема іраїнський буржуазний націоналізм і сіонізм, показав його вияви у буржуазних суїїльно-політичних рухах.

На кці «Діалектичний та історичний матеріалізм як світоглядна теорія і світоглядний метод» (керівники — член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук, кандидат іілософських наук О. І. Яценко) розглядалися закономірності формування і розвитку світогляду, його взаємозв'язку із суспільним буттям, на різних історичних етапах розвитку суспільства, його співвідношенні з філософією та діалектико-матеріалістичним методом, з формами суспільної свідомості. Характеризувалося світоглядне значення категорій та законів діалектики піддавалися гострій критиці буржуазній інтерпретації світоглядного значення філософії тощо.

Вивченню процесу становлення діалектики як сдому застосовуваного методу теоретичної практичної діяльності привіятила своєю доповідь М. Л. Злотина (Київ). Дослідження цього процесу потребує, на її думку, історичного підходу до аналізу таких дувних утворень, як світогляд, теорія, метя тощо. Науковий світогляд об'єднує всю систему людського знання, є ідеалом тієї майбутньої єдиної науки про людину, по яку свого часу писав К. Маркс.

Г. Г. Вдовиченко (Київ) розглянув єдність методологічної і світоглядної функції марксистсько-ленінської філософії. Закони і атегорії філософії зумовлюють цілеспрямованість пізнавального процесу. Проте і методологічне застосування до пізнання залежить від світогляду вченого, який дєрмінує цей процес.

Про значення принципу єдності діалектики, лєки та теорії пізнання для з'ясування специфіки філософії, її предмету і методологічної ролі в пізнанні мовив Ю. Ф. Іухалов (Харків). Він вважає, що прозбіг діалектики, лєки та теорії

пізнання слід мовити стосовно історичного матеріалізму, що основою такого збігу є матеріалістичне розв'язання основного питання філософії, матеріалістичне розуміння історії, обґрунтування визначальної ролі практики у пізнанні.

Промова О. Я. Лисенка (Київ) присвячена проблемі застосування класового підходу до аналізу явищ суспільного життя і духовної культури. Він визначив наукову ідеологію пролетаріату як його класову самосвідомість і на цій основі розкрив методологічне значення принципу партійності та класового підходу при аналізі суспільних процесів.

О. І. Яценко (Київ) у доповіді «Світоглядне значення принципу практики в марксистсько-ленінській філософії» показав, що з усвідомленням марксистської філософією принципу практики розв'язання традиційних і нових логіко-гносеологічних проблем було поставлене у нерозривний зв'язок з загальносоціологічною теорією. На ґрунті цього принципу створено діалектичний та історичний матеріалізм — єдину систему нового, комуністичного світогляду. На основі принципу практики здійснюється діалектико-матеріалістичне розв'язання проблем співпадання діалектики, логіки та теорії пізнання, розробка категорій у єдності їх онтологічного, гносеологічного, логічного та соціального аспектів.

Методи побудови філософії як системи знання розглянув М. О. Парнюк (Київ). На його думку, під час побудови системи філософських категорій потрібно враховувати те, що філософія сама по собі не є суб'єктом діяльності (на це була орієнтована свого часу ідеалістична система Гегеля). Вона є знання, яке має бути засвоєне реальним суб'єктом діяльності, основою світогляду діяльного суб'єкта.

І. В. Бичко (Київ) проаналізував причини перетворення буржуазної філософії з донаукової (домарксистської філософської течії) у ненаукову (ця особливість характеризує сучасні буржуазні філософські течії). Доповідач показав соціально-класову зумовленість намагань представників сучасної буржуазної філософії обмежити предмет філософії предметом спеціальних наук. Ці намагання пов'язані з сторами розв'язувати світоглядні проблеми в дусі буржуазного об'єктивізму.

Вивітленню методологічної ролі діалектичного методу у різних аспектах дослідження суспільного життя та закономірностей формування комуністичного світогляду присвятили свої виступи І. П. Голозаха (Київ), В. П. Родіонов (Барнаул), М. М. Мацюк (Одеса) та ін.

На визначенні місця комуністичного світогляду при пошуках смислу життя сплила свою увагу Н. Я. Іванова (Київ). Категорія смислу життя, зазначила вона, позначає ту суму цінностей, яку людина створює у період революційних зламів, докорінного перетворення її буття. Цю ж тему розбирав і С. Ю. Зак (Одеса). Історичний аспект такої проблеми був підданий

аналізу у виступі В. С. Горського (Київ). Світогляд кожної епохи, вважає він, визначався не просто якоюсь конкретною формою суспільної свідомості, а певним культурно-історичним утворенням даного етапу розвитку, як єдиним цілим. Однак кожна епоха висувала на перший план відповідну форму суспільної свідомості. Такий підхід і дає змогу пов'язати розвиток світогляду з розвитком форм суспільної свідомості. В. І. Шубін (Дніпропетровськ) розглянув особливості філософії як основи світогляду.

Світоглядно-методологічні аспекти досвіду були ґрунтовно розглянуті у виступі В. П. Іванова (Київ). Доповідач дав тлумачення досвіду як форми суб'єктивного синтезу світосприймання. А. К. Бичко (Київ) викрила антинауковий характер ревізійністських концепцій формування світогляду людини. Р. І. Ленчовський (Київ) розглянув світоглядні аспекти історичних форм філософського знання. В. Г. Табачковський (Київ) розглянув питання про методологічну та соціально-класову зумовленість інтерпретації світоглядної проблематики у класичній і сучасній буржуазній філософії, підкресливши, що сучасні буржуазні філософські течії, на відміну від класичних, значно більшою мірою схильні протиставляти світоглядну та методологічну функції філософії. О. Ф. Погорелов (Одеса) проаналізував проблему людини у структурі світогляду.

На потребі розробки теми єдності діалектичного та історичного матеріалізму з метою успішного використання діалектико-матеріалістичного методу наголосили В. Д. Білогуб (Київ), Л. І. Бондаренко (Харків), В. П. Фетісов (Воронеж), М. Г. Кириченко (Київ), І. М. Гавриленко (Херсон), Р. І. Гавриленко (Херсон) та ін.

На секції «Марксистсько-ленінська філософія і світоглядні проблеми сучасної науки» (керівник — доктор філософських наук Н. П. Депенчук) усі доповіді й повідомлення були зосереджені навколо теми — діалектичний матеріалізм як світоглядна основа сучасного природознавства. П. С. Дишлевий, В. С. Лук'янець, В. І. Кузнецов та В. М. Найдінш (Київ) спинилися на специфіці логічної форми відображення дійсності, а також понятті природничонаукової картини світу. Вона подається як інтегрально-синтетична сукупність знання про найбільш загальні закономірності й властивості пізнаваного світу. Схарактеризовано основні риси класичної, релятивістської та квантової картини світу, показано світоглядну роль марксистсько-ленінської філософії у формуванні загальнонаукової картини світу. Про нерозривність онтологічного та гносеологічного аспектів дослідження картини світу мовить І. Ф. Зубков (Москва). Ю. Ф. Сафонов (Севастополь) висвітлює багатоплановість проблеми співвідношення філософії, світогляду і науки; В. Н. Ніколько (Сімферополь) зосередився на діалек-

тні абстрактного та конкретного у сучасній картині світу, В. В. Гончаренко (Київ) підкреслила неправомірність зведення поняття наукової картини світу до природничонаукової, відзначила світоглядне значення цього поняття. Аналізу певних аспектів наукової картини світу були присвячені виступи Н. Т. Абрамової (Москва), Ю. М. Ломсадзе (Ужгород) та ін.

Академік Р. В. Чаговець (Київ) у доповіді «Нові логічні та кількісні підходи в біології» показав вплив на логіку та методологію біологічної науки нових відкриттів (зокрема, структури ДНК), обґрунтував потребу застосування методів фізики та хімії у сучасних біологічних дослідженнях, підкреслив загальнометодологічне значення діалектики для усього сучасного природознавства, піддав критиці світоглядні та методологічні позиції французького біолога Ж. Моно.

На проблемі світоглядної єдності природничонаукових і суспільних наук спинилася Г. І. Горак (Київ). Думка про єдність природи та суспільства, відзначила вона, існувала в історії філософської науки, але справжнє наукове і світоглядне обґрунтування вона дістала лише в марксистсько-ленінській філософії. Г. І. Горак висловила думку про кончу потребу «добудови» природознавства суспільними науками, проаналізувала роль філософії у цьому процесі.

Про світоглядні проблеми екології, що постають в ході розгортання сучасної науково-технічної революції, йшлося у доповіді Н. П. Деленчук (Київ). На її думку, постановка та розв'язання сучасних проблем екології так тісно пов'язані зі світоглядом, що признаючи напрям екологічних досліджень, очевидно треба мовити про екологічні аспекти світогляду, а не про певну наукову дисципліну. Складність екологічних проблем потребує комплексності та системності підходу до їхнього розв'язання. Однією із основних методологічних проблем екологічних досліджень є поєднання аналітичного та синтетичного пізнання.

Світоглядні проблеми, що постають у зв'язку з розвитком природознавства, розглядалися у виступах П. П. Бобровського (Суми), М. О. Слемньова (Вітебськ), М. О. Логвіна (Київ) та ін. М. І. Брикун (Біла Церква) говорив про особливості сучасного природничонаукового стилю мислення. Н. Т. Костюк (Київ) проаналізувала стан розв'язання проблеми сутності життя, розібрала основні методологічні підходи до її розв'язання.

Особливості категоріального ладу в науковому мисленні висвітлив М. В. Попович (Київ). Інтерес до цієї проблеми, як підкреслив він, посилюється у зв'язку з крахом позитивістської інтерпретації «принципу спостереження» в науці. Категорії «простір», «причина» та інші використовуються в природничо-наукових теоріях як найзагальніші поняття, зі змісту яких елімінова-

но їх антропоморфні риси. Дані експерименту, твердить доповідач, і спостереження корегують зміст теоретичних понять: із двох теоретичних тверджень щодо того самого емпіричного наслідку не можна вибрати «більш просте» або «більш наочне», оскільки обидва вони з погляду теорії мають те саме значення.

Методологічну функцію категорій істини та заблудження у природничонауковому пізнанні розглянув Ю. М. Стемпурицький (Донецьк); В. Г. Попов (Дніпропетровськ) спинився на співвідношенні категорій об'єктивного і суб'єктивного у пізнанні.

Є. К. Дулуман (Київ) мовив про принципову відмінність і несумісність релігійного та наукового світогляду. Якщо в період середньовіччя релігія відіграла роль специфічного інтегратора усіх уявлень та знань людини (через ідею надприродного), то з розвитком наукового пізнання вона втратила таку роль. Проте сучасні богослови намагаються давати релігійну інтерпретацію новим досягненням науки. Це слід мати на увазі в атеїстичній пропаганді, основне завдання якої полягає у формуванні наукового світогляду в усіх тружачих.

На третій секції «Марксистсько-ленінська філософія і теорія наукового комунізму» (керівники — доктор філософських наук В. А. Буслинський, кандидат філософських наук В. С. Пазенок) заслухано 5 доповідей і 24 повідомлення, які були присвячені актуальним проблемам теорії і практики комуністичного будівництва, особливо питанням світоглядного значення теорії наукового комунізму, становлення комуністичної праці і всебічного розвитку особи, ролі сучасної науково-технічної революції і науки, зокрема, в розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства та ін.

Б. В. Попов (Київ) наголосив на тому, що методологічна роль теорії наукового комунізму щодо конкретних суспільних наук полягає в теоретичному синтезі соціальних знань про закони розвитку й функціонування соціалістичного суспільства. Розв'язання проблеми такого синтезу сприятиме зростанню ролі теорії наукового комунізму в практиці комуністичного будівництва, в управлінні соціальними процесами розвиненого соціалістичного суспільства. Одним із актуальних завдань, що постають на шляху до розв'язання проблеми теоретичного синтезу, підкреслив він, є інтенсифікація досліджень системи соціальних суб'єктів розвиненого соціалізму.

Про методологічну функцію теоретичних дологень і принципів наукового комунізму у соціальному пізнанні йшлося також у повідомленні М. М. Мокляка (Київ).

У доповіді М. Т. Гостева (Харків) «Марксистська концепція продуктивних сил і сучасна науково-технічна революція» проаналізовано нові тенденції у розвитку продуктивних сил; повідомлення В. О. Муравйова (Київ), П. П. Побадаша (Севастополь), Г. Ф. Рум'янце-

ва (Донецьк) присвячені особливостям, сучасної науково-технічної революції, зростанню ролі науки у розвитку продуктивних сил за умов комуністичного будівництва. Е. К. Самборський (Київ) показав вплив науково-технічної революції на соціальну структуру колгоспного села.

Значна увага в роботі секції приділена проблемі становлення комуністичної праці. В. А. Буслінський (Київ) спинився на нерозривному зв'язку процесу становлення комуністичної праці із формуванням комуністичного світогляду особи. Комуністичний світогляд як система ідей і переконань, стимулюючи соціальну активність особи, стає через її діяльність матеріальною силою, що прискорює суспільний прогрес, наближає, отже, перемогу комуністичної праці. А процес становлення комуністичної праці істотно впливає на світогляд особи, її переконання, ціннісні орієнтації, виступаючи діяльним вивом її справжньої свободи. У процесі становлення комуністичної праці життєвий інтерес індивідів поступово переноситься на сам процес праці, тобто на перший план виступає не споживання, а творча діяльність. Це істотно змінює світоглядну орієнтацію особи. В доповіді Т. М. Мельник (Київ) було наголошено на винятково важливій ролі політичної організації суспільства в формуванні світогляду особи. Питання про роль соціалістичного змагання у формуванні комуністичного ставлення до праці порушив Є. В. Меланчук (Херсон); М. А. Масловський (Київ) розглянув шляхи формування колективістських інтересів колгоспного селянства в процесі становлення комуністичної праці.

У тісному зв'язку з питанням становлення комуністичної праці обговорювалася проблема всебічного розвитку особи. Про методологічні основи дослідження проблеми особи в умовах соціалізму мовили Г. О. Антонюк (Мінськ), Т. А. Чайка (Київ), В. М. Рогозін (Жданов), Г. П. Шубіна (Хабаровськ). Роль світогляду у формуванні нової людини показав М. Л. Кур'янович (Запоріжжя). Питання всебічного, гармонійного розвитку особи як одного із найважливіших завдань соціального розвитку в умовах комуністичного будівництва, шляхи підвищення соціальної активності трудящих розглянули І. В. Левченко (Харків), Й. І. Коваль (Івано-Франківськ), Л. М. Снежко (Комунарьськ), В. С. Мовчан (Дрогобич), Н. Д. Поліщук (Київ), О. М. Степанченко (Харків) та В. М. Барановський (Житомир).

Аналізу процесу становлення соціальної однорідності суспільства в період комуністичного будівництва присвятив виступ Ю. І. Ширяєв (Київ). Він зазначив, що цей процес здійснюється в напрямі посилення соціально-політичної єдності трудящих, підвищення ролі робітничого класу в суспільстві, дальшого зміцнення відносин співробітництва і взаємодопомоги, підвищення ролі трудових колективів в управ-

лінні виробництвом, здійснення соціальної рівності всіх трудящих та всебічного розвитку особи.

Розглянуто значення марксистсько-ленінської філософії для боротьби проти буржуазної ідеології. В. С. Пазенок (Київ) розкрив методологічну роль ленінських принципів партійності, класовості, конкретності для критики сучасного антикомунізму, буржуазного націоналізму, докладно спинився на об'єктивних і суб'єктивних чинниках, структурі, формах та напрямках антикомунізму як ідейно-політичного явища. П. Д. Коваль (Київ) зосередив увагу на особливостях ідеологічної боротьби в галузі суспільних наук. П. Г. Попов (Слов'янськ) піддав критиці антикомуністичні фальсифікації марксистсько-ленінського вчення про союз робітничого класу та трудового селянства.

Широке коло теоретичних проблем, пов'язаних з дослідженням методів, засобів та шляхів формування комуністичного світогляду обговорювалося на засіданні четвертої секції «Марксистсько-ленінська філософія і проблеми формування комуністичного світогляду» (керівники — доктор філософських наук В. Г. Антоненко, кандидат філософських наук В. П. Черноволенко). Загальним принципам теорії комуністичного виховання присвячена доповідь В. Г. Антоненка (Київ). Особлива увага приділяється вихованню у молоді комуністичної свідомості. Велику роль у цьому процесі відіграє марксистсько-ленінська теорія. Про єдність теорії і практики у комуністичному вихованні мовив В. Ф. Безпальчий (Київ). Перетворення теоретичних знань на переконання неможливе поза суспільно корисною трудовою діяльністю. Тому промовець наголосив на потребі поєднати навчання і працю у вищій школі.

Різні аспекти формування комуністичного світогляду у молоді в процесі викладання марксистсько-ленінської філософії у вузах обговорювалися у виступах А. Т. Нелепа (Київ), В. П. Жмуренка (Дніпропетровськ), П. С. Стебакова (Полтава), М. І. Гофмана (Львів) та ін. У виступах С. Н. Барановича (Київ), В. М. Філатова (Слов'янськ), А. І. Доронченкова (Київ), Л. С. Гарнавського (Вінниця) розглянуто принципи інтернаціоналізму як одну із найважливіших рис комуністичного світогляду, питання формування інтернаціоналістичних переконань у молоді. На соціально-психологічних аспектах формування комуністичного світогляду під кутом зору тих умов і можливостей, які створює сучасний науково-технічний прогрес, спинився М. Д. Коротков (Київ). Значення суспільно-корисної діяльності особи для гармонійного розвитку її емоційної та раціональної сторін духовного життя проаналізував В. П. Черноволенко (Київ). Він розглянув також роль світоглядних принципів у виборі базових цінностей, у професійному самовизначенні людини. Т. М. Белова (Дніпропетровськ),

В. Л. Осовський (Київ), Т. А. Тарасенко (Одеса), В. Є. Хмелько (Київ), О. О. Золотарьова (Тарту), Г. Д. Дроздова (Біла Церква) охарактеризували проблеми структури світогляду, соціально-психологічні механізми його формування, роль світоглядних принципів у спрямуванні соціальної активності людини.

Світоглядні аспекти морального виховання, питання єдності комуністичного світогляду і комуністичної моралі розглядалися Т. О. Лялюк (Київ), В. І. Казачковою (Донецьк), Д. Є. Шимановським (Ровно) та ін.

Про місце та роль атеїстичного виховання у формуванні комуністичного світогляду мовив О. С. Онщенко (Київ), який зауважив, що науковий атеїзм слід розглядати не тільки як заперечення релігії, але головним чином як ствердження у свідомості людини наукової картини світу, перетворення її у спосіб світосприйняття та світовідчуття особи.

Конкретні методи і форми атеїстичної роботи висвітлені у повідомленнях Т. І. Біленко (Дрогобич), В. М. Головея (Ужгород), П. Г. Гопченка (Одеса), В. Є. Долі (Львів), М. М. Заковича (Івано-Франківськ).

Зростанню ролі суб'єктивного чинника у формуванні комуністичного світогляду була присвячена доповідь М. Р. Деряни (Запоріжжя). Він зазначив, що на сучас-

ному етапі міуністичного будівництва підвищується роль ідеологічної роботи КПРС у виванні свідомих будівників комунізму.

З питань естетичного виховання виступив В. І. Мисепа (Київ). Художній вплив мистецтва на людину сприяє перетворенню системи знань індивіда на переконання. Мистецтво є здатність формувати людину. З цього огляду доповідач проаналізував роль мистецтва у формуванні комуністичного світогляду. В умовах сучасної науково-технічної революції вплив мистецтва на маси людей посилюється завдяки виникненню технізованих форм мистецтва. На підвищенні відповідальності митця за свою творчість, її об'єктивну спрямованість сплилася К. І. Шудря (Київ); про естетичну освіту як чинник формування світогляду йшло у виступі І. Я. Лисого (Чернівці).

На усіх сцях відбувалися творчі дискусії навколо поставлених проблем. Конференція виявила стан та рівень філософських досліджень в республіці питань, які показують роль марксистсько-ленінської філософії у комуністичному вихованні трудящих, її значення для розвитку наукового пізнання, конкретні шляхи методів формування у радянській людеі комуністичного світогляду.

І. М. МОЛЧАНОВ,
Л. В. НИКОНОРОВА

Філософські проблеми біології у працях науковців республіки (1971—1974 рр.)

У рішеннях XXIV з'їзду КПРС наголошується на необхідності ретельного піднесення ефективності наукових досліджень, концентрації зусиль науковців на розв'язанні фундаментальних проблем практики комуністичного будівництва, завдань ідеологічної боротьби на сучасному етапі. Науково-технічна революція, яка позначається на багатьох важливих соціальних та духовних процесах сучасності, потребує особливої уваги до філософського осмислення проблем, що постають перед науковим дослідженням, розробки методологічних питань суспільних, природничих і технічних наук.

Істотною особливістю сучасного природознавства є бурхливий розвиток науки про життя. Це актуалізує завдання філософського узагальнення досліджень у біології, розробки її методологічних проблем на основі матеріалістичної діалектики.

У нашій республіці великий зацікавлення філософів і природодослідників працює над філософськими питаннями природознавства, зокрема біології. За останні роки вони опублікували з відповідної тематики на сторінках журналу «Філософська думка», наукових міжвідомчих збірників «Філософські проблеми сучасного природознавства», «Філософські питання медицини і біології» понад 40 статей. За цей час в республіці вийшло у світ кілька монографій, в яких порушуються ті чи інші філософські питання біології. Біологічна проблематика стала також об'єктом дисертаційних досліджень¹.

Філософські проблеми біології були предметом обговорення на республіканській конференції «Діалектичний матеріалізм і сучасне природознавство», що відбулася в Києві 1971 року, на республіканській науково-теоретичній конференції молодих учених сільськогосподарських вузів УРСР «Форми і методи наукового пізнання та їх роль для біологічної та сільськогосподарської науки» (Київ, 1973).

Підкреслимо, що розробка філософських проблем біології здійснюється у співдружності філософами та біологами, що засвідчують безпосередню участь природодослідників у наукових конференціях з філософських питань біології та інших галузей при-

родознавства, самостійні та в співавторстві з філософами виступи на сторінках філософських збірників та журналів. У цій співдружності науковців ще раз дістає своє втілення ленінська ідея творчого союзу природознавців і філософів, що стала нормою сучасного наукового життя в нашій країні.

Серед філософських проблем біології одне з чільних місць посідає вивчення принципів та настанов діалектичного матеріалізму як методологічної основи розв'язання питань, що виникли в зв'язку з сучасним розвитком біології. Тому осмислення методологічного значення філософської спадщини основоположників марксизму-ленінізму, які дали зразок творчого застосування марксистського діалектичного методу до аналізу новітніх досягнень науки, набуває в наш час особливої актуальності.

Аналізові найважливіших проблем філософії і сучасного природознавства в світлі вихідних принципів діалектичного матеріалізму присвячена колективна монографія «Ленінська філософська спадщина і сучасне природознавство» (Київ, 1971). Автори одного з її розділів, зокрема, справедливо підкреслюють методологічне значення ленінського аналізу кризи у фізиці наприкінці XIX — на початку XX ст. для правильного розуміння особливостей сучасної революції у біології. Показуючи деякі характерні риси революційних зрушень у цій науці, вони аргументовано доводять, що в ході розв'язання її найзагальніших проблем зростає зв'язок біології з діалектичним матеріалізмом. З позицій розробки В. І. Леніним проблеми єдності світу і єдності знання в книжці розкривається співвідношення хімічного та біологічного, шляхи розвитку біологічного знання.

Повністю зберігають в наш час свою високу актуальність праці Ф. Енгельса, в яких порушуються філософські питання біології. Багато з висловлених ним ідей дістали свій дальший розвиток в сучасній науці².

Велике методологічне значення для сучасного етапу розвитку біологічного знання має критика Ф. Енгельсом та В. І. Леніним різних проявів ідеалізму і агностицизму в

¹ З філософських проблем біології захищені докторські (Н. П. Депенчук, В. М. Свінцицький, П. П. Бобровський) та кілька кандидатських дисертацій.

² Цьому питанню присвячена стаття М. В. Попова «Філософська спадщина Ф. Енгельса та деякі методологічні питання сучасної біології» («Проблеми філософії», 1972, вип. 24, стор. 58—67).

науковому пізнанні. Хоча розвиток біологічної науки протягом ХХ ст. значно сприяв утвердженню матеріалістичних поглядів серед біологів, але й досі трапляються далеко не поодинокі випадки хитань біологів країн капіталістичного Заходу у бік агностицизму та ідеалізму. Вчасна діалектико-матеріалістична критика таких хитань є невід'ємним обов'язком філософів-марксистів.

З цього погляду заслуговує на увагу серія статей, в яких піддаються критиці ідеалістичні погляди в сучасній біології³, показується значення лєнінської критики різних форм агностицизму для викриття агностичних тверджень деяких відомих біологів капіталістичних країн (Г. Шрамм, Ж. Моно та ін.) розкривається суб'єктивно-ідеалістична основа сучасного неовіталізму, його зв'язок з течіями сучасної буржуазної філософії.

Належна увага у філософській літературі в республіці приділяється розглядові методологічної функції фундаментальних принципів та категорій діалектичного матеріалізму в осмисленні різних аспектів вивчення життєвих процесів. В окремих статтях показується вирішальне значення ідеї матеріальності світу для розвитку наукових знань про сутність життя та спадковості. У них ґрунтовно подається історія ствердження ідеї матеріальності життєвих явищ в розвитку сучасної біології, підкреслюється, що саме сучасні молекулярно-генетичні дослідження дають нову аргументацію на користь детермінуючої ролі матеріальних структур у процесі спадковості⁴.

Значення категорій дискретності і неперервності (перервного і безперервного) в розумінні розвитку біологічних видів для сучасної науки та становлення еволюційної теорії Ч. Дарвіна висвітлюється в статтях

³ Див.: М. С. Свідло. Методологічне значення лєнінської критики агностицизму для сучасного біологічного знання. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1974, вип. 35, стор. 82—89; Т. Д. Пікашова. Неовіталізм і позитивізм. «Філософська думка», 1972, № 3, стор. 124—129; Суб'єктивно-ідеалістична основа сучасного неовіталізму. «Проблеми філософії», 1972, вип. 25, стор. 64—69; Критика неовіталізму в питанні «самостійності» біології. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1974, вип. 35 та ін.

⁴ Див.: Г. О. Гуменюк. Ідея матеріальності в теоріях генетики. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1971, вип. 23; Г. Д. Бердишев. Методологічні питання сучасних уявлень про генну регуляторну систему. «Філософські проблеми сучасного природознавства», вип. 30, стор. 78—84; В. О. Титов. Значення відкриття сутності фотосинтезу К. А. Тімірязєвим для обґрунтування матеріалістичного розуміння життя. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1974, вип. 35, стор. 62—69.

В. І. Чепелева та Н. М. Гончаренко⁵. В. Г. Попов та М. А. Проценко⁶ з'ясовують діалектику зовнішнього та внутрішнього, показуючи на біологічному матеріалі взаємозв'язок і взаємоперехід цих категорій, роблять спробу розкрити їх зв'язок з категоріями «частина» і «ціле», «асиметрія» та «симетрія».

З'ясуванню відношення категорій відносного та абсолютного до процесу пізнання біологічних об'єктів присвячена стаття Н. Т. Костюк⁷. Надзвичайна складність, багатогранність і багаторівневність живого, цілком справедливо зауважує автор, зумовлює необхідність розгляду багатьох зрізів, проєкцій, моделей одного й того самого об'єкта, а також врахування його взаємозв'язку з іншими об'єктами. Не менш важливим є також завдання показати живе як певне ціле, як явище матеріального світу, що має тільки йому притаманні ознаки і особливості. Така синтезуюча картина можлива тільки на основі виведення абсолютного із відносного. У зв'язку з цим виникає проблема розгляду філософських питань біології як цілісної системи, що є особливою галуззю наукових досліджень. Реалізуючи такий комплексний підхід до теоретико-методологічних концепцій біології, Н. Т. Костюк розвиває думку, що «філософські проблеми сучасної біології не є строго фіксованими — вони змінюються з розвитком біології і марксистсько-лєнінської філософії, з поглибленням пізнання сутності біологічних об'єктів. Становлячи певну галузь наукового пізнання, вони виникають на стику біології з філософією як результат їх взаємодії»⁸.

Важливим для розвитку сучасного біологічного знання є філософське осмислення біологічних понять, наприклад, «преформація» і «епігенез», «структура» і «функція» та інших, які ще не дістали однозначного тлумачення. З'ясувати зміст цих категорій у зв'язку з новітніми даними біологічного дослідження намагаються Н. К. Водоп'янова, О. Г. Приймак, Т. І. Тульчинська⁹.

⁵ Див.: В. І. Чепелев. Проміжні форми у розвитку рослинних організмів як вираз дискретності і неперервності. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1971, вип. 23; Н. М. Гончаренко. Проблема безперервного і перервного в теорії еволюції Ч. Дарвіна. Там же.

⁶ Див.: В. Г. Попов. Причинно-наслідкові відношення внутрішнього і зовнішнього в біології та медицині. Там же, стор. 41—49. М. А. Проценко. Деякі питання співвідношення внутрішнього і зовнішнього у живій природі. Там же, стор. 75—82.

⁷ Н. Т. Костюк. Категорії відносного і абсолютного у біології. «Філософська думка», 1971, № 5.

⁸ Див.: Ії ж. Філософські питання сучасної біології. «Комуніст України», 1973, № 10, стор. 86.

⁹ Див.: Н. К. Водоп'янова. Про зміст понять «преформація» й «епігенез» у вченнях про індивідуальний розвиток. «Фі-

Однією з тенденцій сучасної науки є зростання методологічної ролі принципу структурності. Поняття структури кінце потрібне також для розвитку сучасної біології, в якій досить поширене дослідження системно-структурних рівнів організації живих організмів.

У своїх публікаціях науковці республіки показують, що системний підхід є однією з конкретизацій діалектичного підходу і тому необхідний для розгляду найважливіших питань органічної еволюції та взаємовідношення організму й середовища¹⁰. Розуміння структури живого дає можливість осмислити наукові досягнення, їх зміст, дати правильну інтерпретацію одержаних результатів¹¹.

Комплексне пізнання структурних рівнів живого, на думку М. В. Лебедева, є одним із способів синтезу біологічних знань. Оскільки виявляється закономірний універсальний зв'язок структурних рівнів живого, то можна уявити розгорнуту картину основних галузей сучасних біологічних знань. Наприклад, вчення про спадковість і мінливість є найбільш розвиненим, бо ґрунтується на комплексному дослідженні багатьох рівнів: видового, популяційного, організмного, клітинного, молекулярного. Комплексне пізнання багатьох рівнів дозволяє виявити такі зв'язки і закономірності живого, які неможливо було побачити, вивчаючи окремі структурні рівні. Засобами системного підходу може бути розв'язана проблема цілісності біологічної теорії¹².

Системно-структурні дослідження вплинули на дальший розвиток традиційної проблематики філософських питань біології — про сутність життя. Ю. А. Осташев

лософські проблеми сучасного природознавства», 1974, вип. 35, стор. 3—10; О. Г. Приймак. Філософський аспект проблеми взаємозв'язку структури і функції в організмі. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1971, вип. 23, стор. 35—40; Т. І. Тульчинська. Методологічні особливості розуміння структури в сучасній біології. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1972, вип. 26, стор. 121—126.

¹⁰ Див.: М. В. Суровий, Ю. А. Осташев. Проблема взаємовідношення організму й середовища в аспекті сучасних системних уявлень. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1971, вип. 23, стор. 29—34; В. В. Вельков. Еволюція живої матерії як самоорганізація біологічних систем. Там же, стор. 63—68.

¹¹ В. Д. Дишловий. Деякі методологічні аспекти вчення про рівні організації живої природи. «Філософські питання медицини і біології», 1972, вип. 5.

¹² Див.: М. В. Лебедев. Комплексне пізнання різних рівнів організації живої матерії. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1974, вип. 35, стор. 76—81; А. П. Патлатой. Системний підхід і проблема цілісності біологічної теорії. Там же, вип. 34, стор. 46—52.

та М. В. Суровий¹³ підкреслюють, що визначення сутності життя потребує системного підходу до цієї проблеми. Вони роблять спробу обґрунтувати думку, що в багатоманітності живого вирізняються три основних рівня: базисний, детермінуючий, еволюційний. Аналіз сутності життя, на їх погляд, охоплює ці рівні загалом.

Проблема структурної організації живого є об'єктом також монографічного дослідження Н. В. Кивенко¹⁴. Автор показує роль відображення в процесі формування структури і функцій біологічних систем, з'ясовує деякі особливості структурної відповідності живих систем. Взаємозумовленість відображення і структури виявляється, на її думку, з одного боку, в тому, що відображення не могло б здійснюватися, якби матеріальним об'єктом не була властива структура, з другого боку, в тому, що формування структури будь-якої системи, зокрема живої, відбувається при безпосередній участі в цьому процесі відображення. Автор доводить, що відображення, яке є властивістю матерії, має, крім специфічних, загальні особливості.

Проблемі становлення еволюційної теорії присвячені публікації П. П. Бобровського¹⁵, в яких досліджується внутрішня логіка процесу виникнення еволюційної ідеї в біології як концептуального принципу і аналізуються провідні тенденції її сучасного розвитку. У його працях показано також, що нові знання у біології значною мірою пов'язані із системно-структурними (системно-рівневими) даними. Щодо цього значний інтерес становить спроба автора розкрити логіко-методологічне значення висновків про структурно-рівневу різноманітність живого, виявити зв'язок системно-рівневого підходу з еволюційним, дослідити шляхи їхнього взаємозбагачення.

Одним із важливих напрямів сучасних досліджень проблеми взаємовідношення філософії й природознавства є висвітлення ролі діалектичного матеріалізму як загальної методології наукового пізнання щодо системи тих методів, підходів, прийомів одержання й аналізу знань, що виробляються спеціальними науками. Методологічна функція діалектичного матеріалізму в біології стала предметом обговорення спеціальної секції республіканської наукової конференції «Діалектичний матеріалізм і

¹³ Див.: Ю. А. Осташев. Про системний підхід до визначення сутності життя. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1971, вип. 22, стор. 113—118; Ю. А. Осташев, М. В. Суровий. Основні рівні дослідження живого. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1974, вип. 35.

¹⁴ Н. В. Кивенко. Отраження и его роль в организации живых систем. К., 1972.

¹⁵ П. П. Бобровський. Етапи становлення еволюційної теорії. «Філософська думка», 1973, № 6; Його ж. Место и роль эволюционной идеи в биологии (логико-методологический аспект). К., 1973.

сучасне природознавство (проблема методу в філософії і природознавстві)». У прочитаних доповідях порушувалися важливі питання про історичний метод в генетиці, про мислений експеримент і його роль у біологічному пізнанні, про діалектико-матеріалістичний аналіз моделювання біологічних явищ, методологічні основи розвитку сучасної агрономічної науки¹⁶.

У науковій пресі республіки з'явилися статті, спеціально присвячені висвітленню методів біологічної науки в їх взаємозв'язку з діалектико-матеріалістичним методом¹⁷. В них підкреслюється, що зв'язок спеціальних методів пізнання із загальнофілософським методом неоднаково виявляється на емпіричному та теоретичному рівнях мислення. Вплив з боку філософії найбільше позначається на теоретичних прийомах, принципах та методах дослідження. На емпіричному рівні біології цей вплив відчувається значно менше; як свідчить досвід, спеціальні методи можуть виникати і самостійно. Така обставина вирішальною мірою зумовлюється специфікою біологічного об'єкта, загальними закономірностями його пізнання.

Науковці досліджують також, яку роль у розвитку біологічного знання відіграють метод спрощення біологічних систем¹⁸, історичний та структурний методи з погляду їх взаємозв'язку¹⁹, кібернетичний метод та метод моделювання²⁰. Проблемі використання математичних моделей у біологічному дослідженні присвячений збірник статей Інституту кібернетики АН УРСР²¹. З проблем методів біологічного пізнання випущений учбовий посібник²². В ньому висвітлені методологічні питання як загальних, так і

конкретних проблем медико-біологічних наук відповідно до розділів учбових програм вузів і факультетів медико-біологічного профілю. Автори посібника показують значення матеріалістичної діалектики для конкретних наукових досліджень, вплив диференціації й інтеграції наук на їх методологічні засоби, а також характеризують історичний, структурно-функціональний і структурно-системні методи вивчення біосистем. Особливу увагу вони приділяють розглядові взаємозв'язку методів дослідження в біології та медицині.

Про співвідношення біологічних методів з методами точних наук йдеться в монографії Н. П. Депенчук²³. Автор пов'язує питання співвідношення методів філософського і конкретно-наукових, біологічних і фізико-математичних з питанням теоретизації біології, розбирає основні напрями, завдання та передумови її здійснення, з'ясовує роль методів та принципів фізики й математики в цьому процесі, а також розкриває важливі проблеми, викликані потребою теоретизації біологічного знання. Автор підкреслює, що ці проблеми мають не лише суто спеціальне значення, а й сприяють розв'язанню гносеологічних і методологічних питань.

Деякі ідеї монографії Н. П. Депенчук були конкретизовані у її статтях. Зокрема у статті «Редукціонізм та проблема теоретизації біології»²⁴ показано, що редукціоністські і віталістичні підходи до створення теоретичної біології близькі своєю методологічною основою — метафізичним способам мислення; що в сучасній біології розвиваються напрями, які керуються діалектико-матеріалістичною методологією.

Заслужують на увагу статті В. М. Свінцицького²⁵, присвячені проблемі теоретизації фізіологічного знання. Основна думка, яка розвивається в них, полягає в тому, що важливою тенденцією розвитку сучасної фізіології вищої нервової діяльності є прагнення до побудови фундаментальної теоретичної системи. Автор доводить, що радикальне удосконалення логічної структури фізіологічного знання (воно виявляється в переході від теоретико-емпіричних методів аналізу до гіпотетико-дедуктивних побудов) залежить від розвитку «фізіології активності», яка є результатом застосування біокібернетичного підходу в фізіоло-

¹⁶ Див.: Тези республіканської наукової конференції «Діалектичний матеріалізм і сучасне природознавство. (Проблема методу в філософії і природознавстві)». К., 1971.

¹⁷ Див.: С. І. Черний. До питання про співвідношення методів пізнання біологічних об'єктів. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1973, вип. 35, стор. 90—95; К. Г. Гавриш. Про основи еволюції методів біологічного дослідження. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1973, вип. 30, стор. 101—105.

¹⁸ А. І. Уйомов, В. А. Дьяков. Методи спрощення в біологічних системах. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1972, вип. 26, стор. 3—14.

¹⁹ О. М. Білоконь, Т. Я. Старченко. Взаємозв'язок структурного та історичного підходів у біологічному дослідженні. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1973, вип. 32, стор. 44—49.

²⁰ М. П. Мельниченко. Деякі аспекти методології біологічного дослідження. «Філософські проблеми сучасного природознавства», 1972, вип. 26, стор. 32—40.

²¹ Математические модели в биологии. К., 1972.

²² Диалектико-материалистический анализ основных методов исследования в биологии и медицине. Учебное пособие. К., 1973.

²³ Н. П. Депенчук. Материалистическая диалектика и методы биологического исследования. К., 1973.

²⁴ Ії ж. Редукціонізм та проблема теоретизації біології. «Філософська думка», 1973, № 1, стор. 54—63.

²⁵ В. М. Свінцицький. Біокібернетика: теоретизація фізіологічного знання. (Біокібернетичний підхід у фізіології вищої нервової діяльності). «Філософська думка», 1972, № 3; Його ж. Концепція «фізіології активності» як предпосылка теоретизації фізіологічного знання. «Вопросы философии», 1972, № 6, стор. 32—40.

гії. Пов'язавши концепції фізіології активності із системою тверджень, що вважаються фундаментальними в класичній фізіології, можна, на думку В. М. Свінцицького, отримати нові емпірично перевірювані наслідки.

Як бачимо, автори працюють над важливими питаннями, поставленими розвитком наукового, зокрема біологічного, пізнання.

Проте відзначимо, що філософські проблеми біології потребують ще глибшого аналізу. Відчувається недостатня розробленість уявлень про структуру філософських проблем біології як цілісної системи знання. Інтереси її дальшого розвитку потребують широкого обговорення предмета філософських проблем цієї галузі знання. Замало публікацій присвячено аналізу логіко-гносеологічних проблем біологічного пізнання, пов'язаних з узагальненням того, як відбувається пізнавальний процес сутності живого, з удосконаленням теоретичних структур у біології, з приведенням у відповідність з сучасним рівнем пізнання фундаментальних біологічних понять тощо. Аналіз теоретичних структур у науці про живе та з'ясування шляхів побудови її як цілісної логічної системи взаємопов'язаних тео-

рій, зміст яких відповідає сучасному рівню науки, має бути чи не одним із головних напрямів філософського аналізу біології. Недостатня увага в республіканських збірниках та журналах приділяється також розробці філософських проблем екології, яка набула нині особливого розвитку. Для правильної орієнтації науковців республіки на розробку найактуальніших напрямів філософських проблем біології бажано було б публікувати огляди та дискусії, в яких би висвітлювалися тенденції розвитку біологічного пізнання та розкривалися завдання, що стоять у зв'язку з цим перед філософами та природодослідниками.

Відначимо також, що в окремих працях помітна деяка генералізація спеціальних понять (біологічних, кібернетичних чи системно-структурних) до рівня філософських. Трапляються випадки, коли надто часто повторюється вже відоме, або коли замість принципового аналізу теоретичних засад конкуруючих шкіл та напрямів біологічної науки окремі автори намагаються поверхово синтезувати ці напрями, об'єднати їх.

Загалом же публікації з філософських питань біології в республіці характеризуються досить високим науковим рівнем.

КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ
ПРИРОДНИЧИХ ФАКУЛЬТЕТІВ
КИЇВСЬКОГО ДЕРЖУНІВЕРСИТЕТУ

Мова й ідеологічна боротьба*

Перед радянськими мовознавцями, як і перед усіма вченими нашої країни, стоять важливі завдання: вміло застосовувати принципи діалектичного та історичного матеріалізму в усій науковій і практичній роботі, безнастанно боротися за чистоту марксистсько-ленінської теорії. Адже «ми живемо в умовах нестихаючої ідеологічної війни, яку веде проти нашої країни, проти світу соціалізму імперіалістична пропаганда, використовуючи найбільш витончені прийоми і потужні технічні засоби. Всі інструменти впливу на уми, які є в руках буржуазії,— преса, кіно, радіо — мобілізовані на те, щоб вводити в оману людей, навіювати їм уявлення про мало не райське життя при капіталізмі, зводити наклепи на соціалізм»¹.

З огляду на це важливим є дослідження ролі й значення мови в сучасній ідеологічній боротьбі.

Вивченню цієї актуальної проблеми протягом тривалого часу приділялося, за жаль, мало уваги. Соціологічна лінгвістика — порівняно молода галузь мовознавчої науки. Монографія І. К. Білодіда «Мова і ідеологічна боротьба», в якій висвітлені найважливіші питання сучасної соціологічної лінгвістики, певною мірою ліквідує цю прогалину. У рецензованій праці висвітлюється розвиток української літературної мови у повоєнний період, показано роль мови у піднесенні культурного рівня нашого народу, дана характеристика чинників, що сприяють її збагаченню, розвитку.

Автор має на меті з'ясувати значення мови в ідеологічній боротьбі, а також привертнути увагу вчених до актуальних питань соціологічної лінгвістики. Він наголошує на тому, що їх наукове розв'язання можливе лише з позицій марксистсько-ленінської методології, бо тільки на цій основі можна правильно зрозуміти діалектичний процес розвитку мови та її місце в житті суспільства.

У першій частині роботи І. К. Білодід розкриває роль мови у класовому суспільстві, де вона з давніх часів свого існування «є і знаряддям, і об'єктом ідеологічної боротьби...» (стор. 3). Автор виходить з того, що мова поза суспільством не існує, так само як і суспільство без мови не може існувати і розвиватися. Мова як найважливіший засіб спілкування (В. І. Ленін) і мова як практична реальна свідомість (К. Маркс) взаємозумовлені і є продуктами суспільного розвитку людини. Усвідомлення того, що мова є суспільне явище, дає ключ для розв'язання цілого ряду

складних і важливих питань про мову і суспільство, мову і мислення, про внутрішні закони розвитку мови. Радянське мовознавство, наголошує І. К. Білодід, наука суспільна і глибоко партійна. Історичний досвід, зазначає він, свідчить про те, що реакційні сили суспільства, зокрема церковно-релігійні сфери, всіляко перешкоджали розвитку літературної мови на народно-говірній основі. Панівні класи цим самим намагалися «зберегти свої владарські позиції і в духовній сфері життя народу, не дати в його руки такого могутнього знаряддя боротьби проти темряви, мракобісся, боротьби за соціальний прогрес і культуру народу, як літературна мова» (стор. 3).

І. К. Білодід піддає критиці ідеалістичній школи і теорії сучасного буржуазного мовознавства, підкреслюючи, що колонізатори, як у минулому, так і тепер, докладають усіх зусиль, щоб довести, ніби пригноблені народи, духовно неповноцінні, а їх мова та національна культура не мають перспектив розвитку і приречені на загибель. «На ґрунті цих ідеологічних настанов, що є виявом відносин у капіталістичному світі,— пише автор монографії,— постала й так звана гіпотеза лінгвістичної відносності Е. Сепіра — Б. Уорфа в США, яка твердить про природну приреченість мови, наприклад, індіанців, на примітивізм, обмеженість, а цей «примітивізм» мови нібито, в свою чергу, обумовлює й примітивізм мислення народу і не дає йому можливості вийти на широкі шляхи вселюдської цивілізації» (стор. 14). Отже, гіпотеза Сепіра — Уорфа заперечує загальнолюдський характер мислення, наявність спільної для всіх людей логічної будови мислення тощо. Проте вона має прибічників у сучасному буржуазному мовознавстві Америки і Європи. Ця гіпотеза набула завершеного вигляду у реакційних течіях сучасного структуралізму, який зосереджує увагу головним чином на вивченні внутрішніх зв'язків компонентів мови, на їх співвідношенні. Структуралісти механічно відривають мову від історії народу, від реальної дійсності. Наприклад, для глосематиків мова — замкнена система, що не знає змін, руху, розвитку. Спираючись на ідеї лінгвістичної філософії, філософського семантизму, лінгвістичної відносності, певна частина буржуазних мовознавців гадає, що «різнотлумачення» змісту слів є причиною відмінності філософських поглядів, систем, а «мовні бар'єри» — причиною соціальної невлаштованості світу.

У деяких представників неопозитивізму, прагматизму, філософського структуралізму абсолютізація структури мови (так званого реляційного каркасу) доходить аж до утвердження примату цього структурного каркасу щодо мислення людини. Реляцій-

* І. К. Білодід. Мова і ідеологічна боротьба. К., «Наукова думка», 1974, 84 стор.

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь ЦК КПРС XXIV з'їздові КПРС. К., 1971, стор. 155.

ний каркас інтерпретують як такий, що «обмежує, визначає і блокує мислення людини» (стор. 35).

І. К. Білодід викриває реакційний класовий характер «теорій» нерівності людей та їх мов. Він піддає гострій критиці наклепницькі вигадки українських буржуазних націоналістів, нібито наша партія нехтує національній мові, заперечує потребу викладання рідною мовою в школі тощо (стор. 21—24, 58).

Разом з тим автор переконливо показує, що саме капіталізм нещадно нищить національну культуру багатьох народів, нівечить їх мови, запроваджує примусову асиміляцію, насаджуючи ідеологію націоналізму та расизму. Показовим прикладом є США, де в державній системі освіти узаконена тільки англійська мова, хоч у цій «срязковій» капіталістичній країні живуть люди і багатьох інших національностей.

У праці І. К. Білодіда висвітлюється і мовна ситуація в КНР. Вчений підкреслює, що Мао Цзе-дун та його група дотримуються великодержавного, шовіністичного курсу. У Китаї, де найбільшою нацією країни є ханці (хань), зазнають примусової асиміляції близько 50 різних націй, народностей і національних груп (чжуани, уйгури, тибетці, монголи та інші народності) (стор. 15).

І. К. Білодід підкреслює, що мови мають здатність необмежено розвиватися, постійно вдосконалюватися, якщо для їх носіїв створені сприятливі економічні та політичні умови. Так, понад 40 національностей СРСР, які в минулому не мали своєї писемності, одержали її. За роки Радянської влади вони досягли дуже високого розвит-

ку культури, національної за формою, соціалістичною за змістом. Небачений досі в історії розквіт мов численних народів СРСР — це реальне втілення в життя ленінської національної політики нашої партії.

Велику увагу приділяє автор мові міжнародного спілкування, яка за умов радянської дійсності є життєвою потребою народів нашої країни. Такою мовою, за добровільною згодою всіх народів СРСР, стала у нас російська мова. Вона є важливим засобом спілкування між усіма народами нашої країни, засобом зміцнення їхньої дружби, їх морально-політичної єдності (стор. 28—30).

Дослідник піддає гострій науковій критиці націоналістичні твердження про розвиток української літературної мови, зокрема ті, що були поширені в літературі 20-х—30-х років. Він звертає увагу читача на хибність будь-яких намагань архаїзувати українську літературну мову, вживати зайві діалектизми тощо (стор. 37—40). В монографії підкреслена необхідність вивчення і закріплення у щоденному життєвому тому цінного, нового, що з'являється у мові у період науково-технічної революції, необхідність позбуватися мовних штамів (стор. 40—43).

Монографія І. К. Білодіда, в якій досить глибоко розкриваються суспільна природа мови, загальні і специфічні закономірності її розвитку, становить новий важливий крок у розробці ряду теоретичних проблем. Водночас вона має велике практичне значення для діяльності працівників різних наукових галузей, а також для письменників, журналістів, пропагандистів, агітаторів та численної армії вчителів.

Ф. П. МЕДВЕДЕВ, К. П. МЕДВЕДЕВ

Про свободу творчості

Однією з проблем, навколо яких відбувається гостра ідеологічна боротьба між світовою системою соціалізму та капіталізму, є проблема свободи творчості, підхід до якої, що зумовлюється як безпосередньо політичними, так і світоглядно-методологічними, моральними і естетичними мотивами відображує інтереси різних суспільних класів. Висвітленню марксистського розуміння цієї проблеми, розкриттю реакційних світоглядно-методологічних основ буржуазно-анархістських теорій та концепцій свободи творчості, показові їх справжнього класового характеру і присвячена книжка М. З. Шамоти «Про свободу творчості»¹.

Головна цінність рецензованої книжки полягає у послідовній реалізації думки ав-

тора про те, що «кращою зброєю критика завжди була передова філософія», що «строгі наукові критерії оцінки всіх явищ суспільного життя, в тому числі такого складного, яким є мистецтво» (стор. 103), дає нам філософія марксизму. Проблема свободи творчості аналізується автором з позицій матеріалістичної діалектики як частина важливої соціальної проблеми «Особа і суспільство». У книжці автор переконливо доводить необхідність розгляду свободи творчості, виходячи з соціально-політичних відносин суспільства, які зумовлюють можливість виконання мистецтвом своєї функції — служіння народowi.

Аналіз проблеми свободи творчості починається з розкриття питання про особистість та умови її свободи. Такий підхід зумовлений потребою виявити місце суб'єктивних чинників в художній творчості та викрити софізми, до яких вдаються

¹ М. З. Шамота. Про свободу творчості. К., 1973, 301 стор.

ідеологи буржуазно-анархістських теорій свободи творчості. У книжці розглянуті гносеологічні корені буржуазно-анархістського тлумачення свободи творчості, показана хибність методології обґрунтування елітарної теорії свободи творчості, в основі якої лежать суб'єктивно-ідеалістичні світоглядно-методологічні засади: заперечення відображувальної природи мистецтва, суб'єктивно-ідеалістичне розуміння художньої творчості як «самовираження» митця, визнання так званої «абсолютної проєкції» особистості митця у творчості.

Поняття «особистість» М. З. Шамота аналізує з позицій марксистсько-ленінського вчення про роль народних мас та особи в історії. Автор піддає критиці вихідні позиції ідеалістичного визначення особистості через її здатність до «свободи вибору», підкреслюючи, що ця здатність не є монополією тільки художньо обдарованих людей.

У книжці піддається ґрунтовній критиці буржуазна соціологія, яка не визнає творчого начала в праці широких мас трудящих. М. З. Шамота протиставляє буржуазному елітаризму марксистську концепцію особистості, зазначаючи, що особистість — «це і рядовий трудивник, що передає в спадщину наступному поколінню лише скромну частку свого трудового досвіду, спостереження над людьми і над природою; це і поет, що своєю творчістю здобуває право заявити: «за всіх скажу, за всіх переболію» (стор. 5).

Розглядаючи художню творчість як одну з різновидів людської діяльності, М. З. Шамота робить висновок, що свобода творчості є одним із виявів свободи діяльності, в якій проступає особистість творця матеріальних благ. Автор аналізує свободу як певний вияв соціальних відносин, розглядаючи її співвідносно з поняттям «рівність». Виходячи з марксистських, класових позицій, він дає визначення свободи як суспільно зумовленої можливості широких мас трудящих виявляти і розвивати свої творчі здібності в усіх сферах діяльності — економічній, політичній, духовній і особливо — при комуністичному ставленні до праці, яка набуває за цих умов характеру свідомої історичної творчості. Саме таку можливість, зазначає автор, створив для трудящих соціалізм.

Тільки соціалістичне суспільство, доводить автор, створило такі умови життя, завдяки яким свобода ґрунтується на соціальної рівності людей і забезпечує кожній людині «рівні права брати участь у створенні матеріальних і духовних цінностей на основі рівних прав на знаряддя і засоби виробництва» (стор. 44—45). Таке положення автора спрямоване проти буржуазних концепцій свободи, які маскують сваволлю монополістичної верхівки у сфері політики й ідеології. Безсумнівним є висновок про те, що в класово-антагоністичному суспільстві сваволя однієї людини обертається несвободою для інших (стор. 44).

М. З. Шамота критикує намагання буржуазних ідеологів проголосити «свободу думки» найвищим вираженням людської свободи, підкреслюючи, що в такому разі метафізично розриваються «думка та діло». Автор слушно зауважує, що «свобода думки» тільки тоді є справжньою свободою, коли наявні можливості її перетворення у свободу дії. «Щоб з певністю сказати, вільна чи не вільна думка, не досить знати, чи можуть люди вільно свої думки висловлювати. Треба ще переконатися, чи можуть вони вільно керуватися ними у своїх діях» (стор. 38). М. З. Шамота показує, що в капіталістичному світі «вільна думка» лишається тільки думкою.

У книжці зроблений правильний висновок: «не можна бути вільним в галузі духу, якщо не вільний у галузі діла» (стор. 17). Щоб свобода думки набула практичного значення в житті людей, вона має стати знаряддям боротьби за свободу діяльності і насамперед за свободу праці.

Діалектико-матеріалістичне розуміння свободи, як усвідомленої необхідності, покладено автором рецензованої книжки в основу розв'язання питання про зв'язок між правами і обов'язками. Розбираючи цю важливу соціальну проблему, автор гостро критикує характерні для буржуазної філософії намагання метафізично протиставити права і обов'язки. Відрив прав від обов'язків властивий класово-антагоністичному суспільству, де права фактично належать пануючому, експлуаторському класові, а обов'язки покладені на народні маси, на трудящих і тому «немає нічого парадоксального в тому, що буржуазна пропаганда висуває на перше місце питання про права...» (стор. 6). М. З. Шамота показує, що буржуазна пропаганда намагається нав'язати членам соціалістичного суспільства спотворену ідею про права без обов'язків, звертаючись особливо до митців, апелюючи до «винятковості» їх особистості та творчості. Автор розвінчує цю елітаристичну концепцію, викриває її соціально-політичну суть — намагання поставити митця над суспільством. Він переконливо доводить, що якими б специфічними не були властивості художньої творчості, вона є тільки частиною цілого — духовної діяльності, в якій беруть участь мільйони трудящих.

М. З. Шамота зазначає, що соціалізм ліквідував розрив між правами і обов'язками і створив реальні умови життя, за яких права і обов'язки перебувають в нерозривному зв'язку.

Всебічно обґрунтованим є положення про те, що свобода творчості, яка є усвідомлення митцем суспільної необхідності, потребує від нього виходити у своїй творчості з партійно-класових позицій. М. З. Шамота підкреслює, що розуміння цієї необхідності визначається об'єктивними умовами життя, сукупністю суспільних відносин. Ленінське положення про те, що «жити в суспільстві і бути вільним від нього не-

можливо» проходить червоною ниткою через авторський аналіз усіх складових елементів художнього процесу — від соціально зумовленого художнього задуму до форм його реалізації.

Чільне місце у праці М. З. Шамоти посідає проблема партійності художньої творчості. Автор розкриває хибність протиставлення партійності і свободи творчості в буржуазній філософії. Він показує, що буржуазні ідеологи лише на словах заперечують партійність мистецтва; на практиці ж — намагаються підпорядкувати художню творчість інтересам капіталу.

У книжці викривається спроба спотворення відображувальної суті мистецтва, пізнавальної природи його. Аргументованою є критика механістичного розуміння суті відображення в мистецтві, що обмежує активність творчого начала і призводить до натуралізму. Заслугує на увагу критика автором абсолютізації так званої інтелектуальності і деінтелектуальності художньої творчості. Він зазначає, що з ідеологічного погляду всі ці тенденції є різновидом сучасного декадансу. Вони відповідають класовим інтересам сучасної буржуазії, для якої «правда про життя суспільства є ворогом номер один» (стор. 131).

М. З. Шамота протиставляє буржуазному розумінню свободи творчості марксистську позицію, згідно з якою «реальність свободи повинна визначатись по тому, які вона приносить плоди. Оскільки мистецтво — суспільне явище, йдеться... про те, які плоди дає воно суспільству, його широким масам» (стор. 174). Автор доводить, що метод соціалістичного реалізму забезпечує митцеві свободу у виборі зображуваної теми, виражальних засобів, жанрів, стилів. Мистецтво соціалістичного реалізму виконує прогресивну соціальну функцію, сприяючи формуванню в особистості високих моральних принципів і соціальних ідеалів, утвердженню в її свідомості наукового матеріалістичного світогляду.

Підаючи критиці буржуазно-анархістське розуміння свободи, що ґрунтується на метафізичному відриві особи від суспільства, автор акцентує увагу на тому,

що «людина завжди буде відчувати вплив суспільства і жити під цим впливом» (стор. 181), підкреслює, що суспільство впливає на спосіб мислення, моральні принципи, ідеали, настрої і поведінку людини, що цій соціальній детермінації підлягає і митець. «Людина,— зазначає автор,— є в максимальній мірі особистістю, коли в ній мінімум нейтральності, байдужості і максимум «партійності» до всього, що має загальне значення» (стор. 189). М. З. Шамота показує, що умови діяльності митця в соціалістичному суспільстві є сприятливими для свободи творчості, а отже, для виявлення партійно-класової позиції митця до зображуваного суспільного життя і до проблеми зв'язку особи з суспільством.

В соціалістичному суспільстві митець має можливість відкрито ставати на бік трудящих, виявляти свою ідейну позицію і ставлення до суспільного життя, тобто реалізувати принцип партійності, що лежить в основі свободи творчості.

Одним із виявів комуністичної партійності художньої творчості є прагнення митця або його твір міг «вільно стати надбанням сприймаючих» (стор. 132). Автор зазначає, що соціалістична естетика орієнтує митця на те, щоб враховувати запити читачів, слухачів, глядачів, маючи критерієм оцінки своєї творчості силу її впливу на народ. Соціально корисним результатом діяльності митця залишається тільки те, що прийняте й утверджене суспільством, увійшло в його свідомість і життя.

Автор пов'язує соціальні та гносеологічні аспекти свободи творчості, зазначаючи, що «рахуватися з рівнем культури, смаками, досвідом художнього сприймання сучасників — вимога, рівна об'єктивній необхідності, з якою стикається мистецтво» (стор. 284).

Книжка М. З. Шамоти є глибоко науковим дослідженням, у якому ставиться ряд нових методологічних проблем естетики і літературознавства, викривається антинаукова реакційна суть немарксистських поглядів на літературу та мистецтво; провадиться безкомпромісна боротьба з ревізіоністськими естетичними концепціями.

Б. Г. КУБЛАНОВ

Поспішна публікація

Теоретичне осмислення досвіду ідейного виховання трудящих у нашому суспільстві, закономірностей становлення комуністичного світогляду — важлива діяльність науково-дослідної роботи в галузі філософії і суспільствознавства. Виховання населення в дусі послідовно наукового, діалектико-матеріалістичного світогляду потребує серйозної розробки ряду

складних питань. Очевидна потреба в докладному з'ясуванні самої природи світогляду, його місця в суспільній та індивідуальній свідомості, умов, механізму, критеріїв перетворення його принципів в установки соціальної діяльності членів суспільства. Важливого значення набуває розкриття взаємозв'язку між комуністичним світоглядом і правильним вибором люди-

ною життєвих цілей. Потребують вивчення проблеми удосконалення учбово-виховного процесу, внутрішньої узгодженості і скоординованості засобів цілеспрямованого ідейного впливу на свідомість людей.

За останні роки посилилася увага дослідників до проблем світогляду. Вийшла друком низка праць, де аналізуються важливі аспекти, якості, функції наукового світогляду, засоби його виховання у трудящих. Ці праці розширюють і конкретизують наші уявлення про світогляд, його місце і значення в житті людини.

Монографія П. С. Іванченко¹ присвячена розгляду сутності комуністичного світогляду і особливостей процесу його формування. Певна річ, у цій книжці є й цікаві положення і думки. Автор слушно наголошує на складності порушених ним питань, зрозуміле його прагнення заповнити прогалини в дослідженні обраної теми. Однак логічні суперечності, нечіткі і просто хибні положення, яких припустився автор, зводять нанівець його добрі наміри.

Чимало місця у рецензованій праці відводиться зіставленню понять «світогляд», «науковий світогляд», «комуністичний світогляд». П. С. Іванченко пропонує розрізняти світогляди також за типами, видами і рівнями (вищим і нижчим). Але всі ці міркування ґрунтуються на тезі, згідно з якою, власне, ніякий світогляд не може дати людині вірогідних уявлень про світ загалом. Висловлювання деяких дослідників про те, що термін «світ» через його багатозначність не є необхідним для визначення світогляду, автор інтерпретував таким чином, ніби світогляд — це картина поглядів, система загальних знань про «пізнані простори Всесвіту» (стор. 14), «пізнані частини «Всесвіту і суспільного життя» (стор. 17), «пізнані галузі природи та історії суспільства» (стор. 18, 46). Тим самим у книжці отожднюється можливість цілісного уявлення про світ з можливістю вичерпного пізнання світу. Однак таке отожднення неправомірне. Безперечно, нескінченна у часі і просторі об'єктивна дійсність ніколи не може бути пізнаною до кінця. Але з цього не випливає, що її не можна розглядати як єдине ціле. Саме цілісне мислене осягання світу диктується людині її опосередком буття. Таке осягання, на нашу думку, якраз і реалізується через світогляд.

Освоєна, пізнана людиною частина світу не відгороджена якимось бар'єром від ще не освоєної, не пізнаної його частини. Світ — це єдина система, він не поділяється на незалежні одна від одної, ізольовані частини. Окреме і загальне, кінцеве і безкінцеве існують не поряд, а одне через інше. Тому, пізнаючи певні явища, ми завдяки їм пізнаємо і всезагальний зв'язок явищ, світ в цілому. Вивчаючи конкретну форму руху матерії, пізнаємо і рух як

такий. Якщо набути суспільством в ході історичного розвитку знання про об'єктивні закономірності природи стосуються лише «дослідженої частини світу» і з них не можна судити про «ще не осягнуті його частини», про світ загалом, то, в принципі, на якій підставі можна стверджувати про існування цих «ще не осягнутих частин світу» взагалі? За такою логікою фундаментальні філософські положення про універсальні закони дійсності можуть бути фактично винесені за межі наукового знання і перетворені на продукт вірувань. Якщо пропонує автором уточнення сутності світогляду й справді відповідають вимогам і рівню сучасної науки, то чому б не застосувати таку ж процедуру й до інших положень? В такому разі можна дійти до визначення марксистсько-ленінської філософії як науки про пізнані частини дійсності.

Наполягаючи на неправомірності визначення світогляду через поняття «світ загалом», автор водночас характеризує світогляд як «цілісну систему загальних знань» (стор. 14, 15). У книжці, проте, не дається пояснення природи цієї цілісності, вона не розглядається як форма відображення об'єктивної реальності.

Загальновідомо, що у світогляді людина осягає дійсність не безвідносно до своїх життєвих потреб, а якраз згідно з ними. Вона узагальнює своє ставлення до дійсності, свої уявлення про світ і саму себе, про сутність і смисл свого існування. Світогляд — синтез уявлень, життєвого досвіду, ціннісної орієнтації, соціальної позиції людини. Невід'ємним елементом будь-якого світогляду є оцінка дійсності, яка у класовому суспільстві має класовий характер. Тому розкриття сутності світогляду передбачає дослідження його класової природи, обумовленості його змісту, соціальної спрямованості класовими інтересами, становищем певних класів та соціальних груп у системі суспільного виробництва. Проте цей необхідний аспект аналізу світогляду автор майже зовсім залишає поза увагою, не зважаючи на свій же принцип, викладений у вступі — брати за основу дослідження «соціальні функції світогляду, його місце і роль в житті суспільства» (стор. 11).

Аналіз класовості, партійності світогляду в книжці часто-густо підмінюється абстрактними міркуваннями про світогляд класових суспільств, суспільно-економічних формацій загалом. «Історії відомі, — пише автор, — л'ять суспільно-економічних формацій і, відповідно, п'ять типів світогляду: світогляд первісного, рабовласницького, феодального, капіталістичного і комуністичного суспільства» (стор. 24). Кожна суспільно-економічна формація, на думку автора, виробляє свій світогляд, який завоюється окремими людьми, соціальними групами, класами, широкими народними масами, визначаючи в кінцевому підсумку дії, ті або інші акції всього класового суспільства (стор. 31—32). Про кар-

¹ П. С. Іванченко. Комуністичний світогляд і закономірності його формування. Львів, 1973, 157 стор.

динальну відмінність, непримиренність, взаємну ворожість світогляду різних антагоністичних класів суспільства у книжці згадується дуже побіжно. У питанні про обумовленість характеру і змісту світогляду суспільним буттям класів автор нерідко обмежується окремими застереженнями на зразок: «Говорячи про типи світогляду, слід вказати на те, що в часу появи класового суспільства людство не знає єдиного світогляду. В кожній антагоністичній формації існують два протилежні класові світогляди — експлуататорів (пануючий) і пригноблених» (стор. 29). Схематично й побіжно розглядається у книжці і сучасний буржуазний світогляд, його реакційна суть.

Що стосується власне комуністичного світогляду, то за основну умову його виникнення і розвитку автору править насамперед «інтенсивне зростання наукових знань, перехід науки від нагромадження фактів до їх теоретичного увідомлення та узагальнення» (стор. 51). З другого боку, на думку автора, світогляд революціонерів-демократів «став найважливішою передумовою для розвитку комуністичного світогляду. Бо в ньому були відображені суспільні ідеали майбутнього союзника робітничого класу — селянства та ідеалу народу» (стор. 50). Автор зовсім не спирається на класових причини виникнення комуністичного світогляду. Чи не тому основна причина формування комуністичного світогляду — поява на арені класової боротьби пролетаріату та усвідомлення ним своєї історичної місії — розглядається автором лише як другорядний чинник, про який сказано дуже скупо: «Виникнення вищого рівня наукового світогляду було зумовлене такою ж (розрядка наша.— В. Л.) зростанням класової боротьби трудящих і насамперед робітників» (стор. 51).

П. С. Іванченко правильно зазначає, що у комуністичному світогляді не існує суперечностей між науковою об'єктивністю та класовим підходом, між національним та інтернаціональним, між класовим та загальнолюдським (стор. 51), але ці, дуже важливі для досліджуваної теми положення, висловлюються побіжно, без будь-якого розкриття. Очевидне недооцінювання автором головного у комуністичному світогляді — його класової природи як світогляду пролетаріату — класу, місія якого полягає у знищенні усіх класів і побудові безкласового суспільства, і який є тому єдиним послідовно революційним класом.

Будь-який світогляд ґрунтується на певних філософських уявленнях про людину. Науковий, комуністичний світогляд розглядає людину як суб'єкт історичного процесу, як активну діяльну суспільну істоту, яка, перетворюючи працею дійсність, тим самим постійно змінює, розвиває її саму себе. Комуністичний світогляд потрібен людині для того, щоб правильно спрямувати свою життєдіяльність. У рецензованій книжці ж про комуністичний

світогляд мовиться так, ніби головне його призначення полягає у поясненні дійсності. Гносеологізація світогляду та недооцінка його класової суті призводять автора до того, що, розглядаючи проблеми формування комуністичного світогляду, він зосереджує увагу лише на засобах масової інформації, на засвоєнні людьми основ марксизму-ленінізму та сучасної науки. Безперечно, без цього процес формування комуністичного світогляду немислими. Але ж вирішальну роль у цьому процесі відіграє безпосередня активна участь людини у комуністичному будівництві, в промадському і політичному житті соціалістичного суспільства.

Зводячи виховання комуністичного світогляду у трудящих до засвоєння ними наукових знань, автор приходить до неправильного висновку про те, що перш ніж формувати у трудящих нашої країни комуністичний світогляд, слід було створити необхідні для цього об'єктивні і суб'єктивні передумови, тобто — «ліквідувати майже суцільну неписьменність... підготувати кадри партійних, державних працівників, учителів, викладачів вузів, здатних здійснювати формування комуністичного світогляду», а тому — «завдання формування комуністичного світогляду у всіх трудящих не висувалось», на думку автора, «раніше як першочергове. Воно було поставлене на ХХІІ з'їзді КПРС...» (стор. 30, 71). Дозволимо собі запитати: з позицій якого світогляду трудящі нашої країни побудували соціалізм? Адже загальновідомо, що В. І. Ленін вже у промові на ІІІ з'їзді комсомолу ставив історичне завдання — спрямувати освіту і виховання на формування комуністичного світогляду.

Книжка не дає чіткого уявлення про критерії оволодіння науковим, комуністичним світоглядом. Правильно зауважуючи в ряді місць про те, що світогляд людини не тотожний її знанням, а тісно пов'язаний з її переконаннями, автор не уникнув суперечностей у визначенні критеріїв переконаності. На стор. 23, наприклад, мовиться, що «найважливішим критерієм ступеня переконаності особи чи класу є їхні конкретні справи, суспільні діяння і вчинки». Проте далі це положення еволюціонує таким чином: «...Найважливішим критерієм формування комуністичних поглядів є ґрунтовні знання основ марксизму-ленінізму і сучасної науки» (стор. 66); «Одним із найважливіших критеріїв комуністичних переконань є єдність помислів і намірів людини, а також засобів їх з'єднання» (стор. 104); «Найважливішим критерієм комуністичних переконань, що склалася, служать ціннісні поняття і уявлення людини» (стор. 105). Скільки ж їх, «найважливіших»?

Слід сказати, що рецензована книжка нерідко дає підставу зробити її авторові закид у тому, що він не дуже переобтяжує себе турботами бути послідовним, аргументованим і доказовим у своїх твердженнях. В одному місці він твердить.

що кожен член суспільства опанувати філософію на професійному рівні практично не може (стор. 9). В іншому ж, що — «всі члени суспільства повинні бути воїнничими діалектиками-матеріалістами» (стор. 112). Визначаючи переконання як тверду думку, тверду впевненість (стор. 20), автор водночас поділяє їх на міцні й неміцні, тверді й нетверді (стор. 22). Таких прикладів можна навести чимало.

Наприклад, не обгрунтоване твердження що «поняття «комуністичний світогляд» значно ширше за своїм змістом, ніж поняття «марксизм-ленінізм» (стор. 62). Або висловлюється таке судження: «Одним з важливих завдань сучасної наукової революції є наближення всіх наукових категорій до переднього краю науки». Невже відставання категоріального апарата науки від життя стало таким жахливим, що справа дійшла до революції? І якщо це стосується всіх наукових категорій, то чим же обходився досі і обходиться нині «передній край науки»?

На жаль, у книжці подибуємо і тези, які можна інтерпретувати ідеалістично. Скажімо, на стор. 19 зазначається, що «світогляд є найбільш повним вираженням сутності людини», а на стор. 42 стверджується, що «науковий світогляд — най-

важливіший орієнтир, вихідний пункт у житті суспільства, класу, особи». Недбалість висловлювання думок і, до речі, не менша недбалість їх редагування зумовила появу тверджень, з яких можна зробити далекосяжні висновки. Так, зокрема, звучать висловлювання: «Соціалізм виникає на капіталістичній основі» (стор. 29); «загальновідомо, що соціалізм виник у надрах капіталізму. Причому об'єктивні і суб'єктивні фактори, що зумовили його виникнення, визріли в епоху імперіалізму»... (стор. 88).

Перелік подібних помилок можна було б продовжити.

На закінчення наведемо одне безумовно слушне висловлювання автора: «Підходити творчо не означає — творити те, що «кожному заманеться» (стор. 65). І оскільки комуністичний світогляд характеризується, як справедливо зазначає П. С. Іванченко, строгою логічністю, обпругованістю, науковою об'єктивністю, яскраво вираженою партійністю (стор. 65), можна було б чекати, що такими ж якостями буде відзначатися і наукове дослідження цього світогляду. Щодо рецензованої монографії, ці оподівання виявилися марними.

В. Л. ВАСИЛЕНКО

Логіко-методологічний аналіз загальної теорії систем

Ідеї системних досліджень та відповідний їм концептуальний апарат органічно увійшли до арсеналу сучасного наукового та інженерно-конструкторського мислення. Цей безсумнівний факт є безпосереднім наслідком тих глибоких революційних змін, які відбулися в сучасній науці. Він зумовлений передусім тою обставиною, що наука зіткнулася з особливим типом об'єктами, для яких характерні різоча складність, неймовірна багатоманітність зв'язків та опосередкувань, істотна залежність функціонування кожного із компонентів від способу їх поєднання в цілісний комплекс. Уявлення про цілісність складного процесу стало не тільки завершальним підсумком наукового дослідження, а й його вихідним принципом. Системність — ось що, як виявилось, характеризує внутрішню природу таких об'єктів і, отже, є першим, що повинно враховуватися в процесі їх пізнання. Тому зовсім не дивно, що класичні конкретно-наукові методи, які протягом багатьох століть були надійним засобом проникнення в суть речей, раптом виявляють овою істотну обмеженість, коли йдеться про пізнання таких надскладних об'єктів, як інформаційні потоки, людський мозок, екологічне середовище, спільність організмів, технічні та ви-

робничі комплекси, системи управління тощо. Це спонукало до розробки власне системних методів дослідження і формування відповідного їм понятійного апарату, що, з одного боку, істотно вплинуло на розвиток ряду фундаментальних наукових дисциплін, зокрема біології, фізики, психології, економіки, а з другого — породило спеціальні наукові дисципліни, такі як системотехніка і загальна теорія систем.

Цілком зрозуміла та посилена увага, яка приділяється в науковій літературі філософському осмисленню суті системних досліджень та їх місця в науковому пізнанні об'єктивного світу. Серед праць із системної проблематики значний науковий інтерес становить монографія В. М. Садовського, присвячена логіко-методологічному аналізу загальної теорії систем*.

Перше, що привертає увагу під час ознайомлення з книгою, — це широкий спектр проблем, які досліджуються, різнобічність і глибина їх розгляду. Керуючись діалектико-матеріалістичними методологічними принципами, ідеями основоположників марксизму-ленінізму про форми і методи пізнання складних природних і суспільних

* В. Н. Садовский. Основания общей теории систем. М., «Наука», 1974. 278 стор.

явищ, які перебувають у безперервному русі та розвитку, автор дає загальну характеристику сучасних системних досліджень та основних сфер їх використання. Він докладно спинається на з'ясування сутності системного підходу та його модифікації залежно від різних типів реальності, що досліджуються, вивітленні специфічних рис системної методології та визначенні її місця стосовно філософської і конкретно-наукових методологій.

Основним предметом дослідження у цій книжці є загальна теорія систем і її місце в річниці системних досліджень. Тут автор з'ясовує пізнавальну функцію загальної теорії систем та її співвідношення із спеціалізованими науково-технічними системними теоріями, вивітлює методологічні принципи побудови системного знання, способи формування загальної теорії систем (теоретико-множинний, в тому числі термінальний і ціленаправлений, та параметричний), робить спробу здійснити її систематичний виклад, розглядає основні принципи теорії відкритих систем, аналізує так звану «загальну теорію систем» Берталанфі тощо.

Автор розробив і послідовно реалізував чітку логіко-методологічну концепцію, центральною ідеєю якої є уявлення про метатеорійну природу загальної теорії систем. Цей погляд дозволив дослідникові не тільки, з одного боку, довести необґрунтованість надання загальній теорії систем статусу загальної філософської методології і, з другого — спростувати думку про тривіальність її змісту, але передусім узагальнено викласти основні принципи побудови наукового знання про системи, глибоко проникнути в суть системно-структурних методів, уточнити предмет загальної теорії систем і визначити умови її наукової продуктивності.

У праці В. М. Садовського переконливо показано, що загальною філософською методологією сучасного наукового пізнання є матеріалістична діалектика, а системний підхід і загальна теорія систем становлять «одну із форм внутрішньонаукової рефлексії, тобто конкретно-наукову методологію, обмежену за своїм предметом, можливостями, сферами застосування» (стор. 45).

Вивчаючи різні сфери застосування і форми здійснення системних досліджень, В. М. Садовський пропонує їх класифікацію (див. схему 1, стор. 25), яка вігідно відрізняється від існуючих (в тому числі і раніше пропонованих самим автором) тим, що визначає конкретне місце кожної галузі системних досліджень в їх комплексі і відтворює динаміку їх різноманітних зв'язків та взаємовпливів. Внаслідок цього авторові вдалося чітко окреслити поняття системного підходу у його відношенні до системних досліджень взагалі і конкретно-наукового знання про системи зокрема, а також однозначно визначити предмет загальної теорії систем щодо спеціалізованих розробок — теоретичних і

емпіричних концепцій та технічних системних теорій і моделей.

Висунуті Л. фон Берталанфі, Дж. Кліром, М. Месаровичем та іншими різні варіанти загальної теорії систем ґрунтуються на її природничонауковому ґлумаченні як знання про найзагальніші властивості реальних систем, а тому неминує стикатися з серйозними труднощами. По-перше, у такому трактуванні не визначений статус загальної теорії систем щодо спеціалізованих системних теорій (біологічних, економічних, технічних та ін.) і не зрозумілий характер її тверджень. По-друге, залишається цілком реальною можливість вияву тривіального змісту такої загальної теорії систем і, отже, її наукової непродуктивності. У праці В. М. Садовського переконливо показано, що ці та інші труднощі можна подолати, змінявши онтологічне трактування загальної теорії систем. Автор висуває і обґрунтовує оригінальну концепцію, згідно з якою загальна теорія систем має метатеоретичний характер і орієнтується не на дослідження реальних систем, а на аналіз спеціалізованих системних теорій, принципів їх побудови, концептуальної структури та способів відтворення своїх об'єктів. Це дозволяє їй, з одного боку, претендувати на загальність своїх результатів і, з другого — забезпечити свій власний предмет дослідження. Реалізуючи висунуту тезу і використавши відповідний логіко-математичний апарат, автор зробив цікаву спробу побудувати загальну теорію систем, взявши за основу її метатеорійну функцію.

Автор вдається до розгляду широкого кола наукових понять, специфічних для системного дослідження. Глибоко проаналізовані поняття множини, елементу, зв'язку, відношення, цілісності, організації, структури тощо. Здійснена логіко-методологічна експлікація відношення «частина — ціле», типізація густоти зв'язку елементів та ін. Проте найбільший науковий інтерес становить з'ясування змісту поняття системи. Характерним є те, що автор відмовляється від традиційного прагнення відшукати одне-єдине значення поняття системи, придатне для кожного акту системного дослідження, бо це призводить до збіднення змісту зазначеного поняття і позбавляє його наукової продуктивності. Виявивши принципові труднощі, неминучі на цьому шляху, В. М. Садовський висуває і обґрунтовує цілком резонне припущення, що для загальної теорії систем як метатеорії «в наш час найефективніший шлях експлікації змісту поняття «система» полягає в змістовому розгляді багатостатності значень цього поняття» (стор. 82). Він виділяє три групи ознак системи, що характеризують її а) внутрішню будову, б) специфічно системні властивості і в) поведінку, розташовує їх за ступенем наростання системності і з допомогою перекombінації ознак укладає схему побудови достатньо великої множини значень поняття системи, кожне з яких може служити

засобом системного мислення у розв'язанні окремих задач.

Автор здійснює класифікацію систем (зокрема за властивостями відкритості чи закритості), з'ясовує ієрархічність будови, характер взаємодії елементів (наприклад, одного з одним та з системою як цілим), суть відношення системи і середовища. У праці викладені цікаві думки про спеціальні логіко-методологічні проблеми загальної теорії систем, основні напрями її дальшого розвитку, побудову схем логіко-методологічних задач системного дослідження та розробку спеціального логічного числення індивідів.

Зазначимо, що в сучасних логіко-методологічних дослідженнях системного та й будь-якого іншого нового напрямку існує багато поглядів на одну й ту ж проблему, різні трактування одних і тих же явищ, неоднозначні відповіді на одні й ті самі питання. Тому не дивно, що філософські і логіко-методологічні розробки в галузі системних досліджень містять концепції, ідеї, думки, положення дискусійного характеру, які потребують дальшого вивчення, аргументації, уточнення. Автор книжки про основи загальної теорії систем не претендує на остаточність своїх висновків, вичерпність і беззастережність відповідей. Як нам здається, окремі положення справді потребують уточнення і конкретизації.

Ми вже звикли до того, що, аналізуючи той чи інших пізнавальний процес, учений намагається чітко, наскільки це можливо у кожному окремому випадку, розрізнити конкретно-наукове дослідження і сфери, що його «обслуговують», зокрема філософську і конкретно-наукову методологію, відмінні за своїм предметом, метою і результатом. Так, дослідження, спрямоване на той чи інший фізичний об'єкт, результат якого становить феномен фізичного знання, принципово відрізняється за своїм характером від філософсько-методологічного аналізу, предметом якого є вже фізичне дослідження і результатом — філософсько-методологічне знання. Саме це дає підставу твердити, що філософсько-методологічні питання фізики не є власне фізикою так само, як філософсько-методологічні питання природознавства не є природознавством, хоч вони нерозривно пов'язані і взаємозумовлені. Така чіткість в їх розмежуванні диктується не надмірною педантичністю, а потребою правильної постановки завдань перед кожним дослідженням. Не можна, приміром, вимагати від філософсько-методологічного аналізу відкриття законів фізики (хоч дехто інколи так ставив питання), але цього можна і треба чекати від фізичного дослідження.

Ця обставина неповною мірою врахована автором книги під час побудови схеми класифікації різних видів і сфер системних досліджень. Очевидно, системні дослідження не становлять якоїсь відокремленої галузі знань, а скоріше є розділом або

формою досліджень всередині кожної з конкретних наук і зумовлені їх потребою аналізувати свій об'єкт як деяку систему. Отож, є законні підстави розглядати системне дослідження як конкретно-наукове за своїм статусом, що має свою специфіку і свої сфери «обслуговування», свої філософські і логіко-методологічні проблеми. Останні виходять за межі компетенції конкретних наук, за характером постановки та методами розв'язання всі вони напевно чи можуть бути беззастережно названі системними, так само як і філософсько-методологічне дослідження аксіоматичної побудови — аксіоматичним. Зважаючи на це, не можемо визнати слушним намір автора внести загальні філософські проблеми, логіку і методологію системних досліджень у класифікаційну схему так, що вони виступають особливою галуззю системних досліджень. «Системний підхід не просто розпадається на філософські, логіко-методологічні проблеми і загальну теорію систем, а зберігається як особлива галузь системних досліджень...» (стор. 31). Якщо міркувати саме так, то виявляється не зовсім зрозумілим теоретико-пізнавальний статус зазначених проблем. В усякому разі в цьому пункті запропонована класифікація потребує додаткового аналізу і удосконалення.

Потребує деякого уточнення і основне положення книжки про загальну теорію систем як метатеорію. Автор будує свою концепцію метатеорії системних теорій за аналогією з метаматематикою і металогікою, вбачаючи основне завдання загальної теорії систем в розробці відповідної метамови, яка б служила засобом аналізу особливих системних мов, що в них виражаються конкретно-наукові теорії систем (стор. 73). Такий підхід цілком правомірний і виправданий. Але водночас згадана характеристика предмета загальної теорії систем наводить на думку, що проблематика системної метатеорії, якщо і не збігається, то істотно перекрещується з проблематикою формальної логіки, одним із завдань якої є побудова відповідних логічно мовних засобів для аналізу і обґрунтування конкретно-наукових теорій. І тут, подібно до того, як свого часу було з метаматематикою, постає питання про відношення системної метатеорії до сучасної формальної логіки, тобто про те, чи є загальна теорія систем логічною теорією чи ні. Відповідь на це питання конче потрібна, бо від неї залежить визначення наукової цінності ідеї про загальну теорію систем як метатеорію. Детально проаналізувавши місце загальної теорії у сфері системних досліджень, автор, на жаль, обминув ці питання.

Крім того, трапляються неточності в оперуванні окремими термінами. Наприклад, у контексті книжки поняття «системний аналіз» вживається неоднозначно: то як методологія прийняття рішень, то як синонім застосування системних методів. Під час аналізу особливостей системного

мислення недоречно, на наш погляд, використано термін «парадокс» там, де просто йдеться про суперечності системного дослідження (стор. 232 і далі). Як відомо, за традицією парадоксами називають не всякі суперечності, а лише ті, які виникають у відносно замкнених теоретичних системах внаслідок неузгодженості її вихідних положень і невизначеності її основних понять. Явнища, про які йдеться у праці В. М. Садовського, не є парадоксами в строгому розумінні цього слова, бо вони не є характеристикою якоїсь системи знання. Це суперечності відношення взаємної зумовленості окремих пізнавальних актів, які належать самому процесові системного дослідження і до того ж не є специфічними тільки для нього. Взаємна зумовленість визначає, наприклад, суперечність аналізу — синтезу, індукції — дедукції, емпіричного — теоретичного, абсолютного — відносного у пізнанні, але вони не розглядаються як парадокси, оскільки мають зовсім інший характер. Тому до-

цільніше було б говорити про специфічну форму суперечностей у процесі системного дослідження, які виникають на базі відношення взаємної зумовленості.

Такі, на наш погляд, деякі вразливі місця книжки, які, проте, аж ніяк не дають підстави закинути дослідникові недостатню продуманість авторської концепції чи відсутність глибокого аналізу порушених проблем. Вдаючись до слів самого автора, їх належить «розглядати як продовження дискусії зі опірних питань розуміння сутності системного підходу» і, додаючи, загальної теорії систем. В цілому книга В. М. Садовського є оригінальною науковою працею, яка становить помітний внесок в розробку філософських і логіко-методологічних проблем системних досліджень, містить важливі з погляду науки думки і ґрунтовні висновки, які поглиблюють наше розуміння особливостей сучасного наукового пізнання.

П. Ф. ИОЛОН

Ідейна криза релігії і релігійний модернізм

Одним із важливих питань наукового атеїзму є критичний аналіз еволюції сучасної релігійної свідомості, викриття ідеології і тактики духовенства. Комплексна спроба реалізації такого завдання міститься в колективній монографії «Ідейна криза релігії і релігійний модернізм»¹.

Вихідним положенням рецензованої монографії є те, що релігія як ілюзійна форма суспільної свідомості вичерпала можливості свого внутрішнього розвитку і вступила в період ідейної кризи, розкладу, відмирання. Автори переконливо показують, що ця криза не є тимчасове, мимуне явище, що нині відбувається процес розкладу традиційних форм релігії, її загальний занепад.

Розкриваючи тенденції і закономірності процесу секуляризації, науковці розглядають нові тенденції в теології, які, з одного боку, є відображенням змін у свідомості рядових віруючих, а з другого — спрямовані на удосконалення апологетики, пристосування релігійних ідей до умов сучасності. Основну увагу звернуто на критику релігійного модернізму, сучасного богошукання і богобудівництва. Порушено чимало дискусійних питань. З авторами можна сперечатися з приводу того, якою мірою ті чи інші теологічні концепції належать до модернізму чи традиціоналізму, богошукання чи богобудівництва. Однак цінним є те, що вони зробили спробу

узагальненого критичного аналізу нових тенденцій у теології і в буденній свідомості віруючих і на цій основі висловили пропозиції щодо поглиблення змісту і удосконалення методології та методики атеїстичної роботи на сучасному етапі.

Дослідження починається з висвітлення основних чинників, які сприяють відмиранню релігійної свідомості. Це насамперед соціальний і науковий прогрес. Релігія, втрачаючи колишні функції (регулятивну, ілюзійно-компенсаційну, інтегруючу та інші), послаблює свій вплив на суспільне і особисте життя людей. Відбувається неухильний процес руйнування релігійної картини світу, деформуються і знецінюються основні постулати релігійного світогляду — ідеї бога, креаціонізму, есхатології, хіліазму тощо. У монографії, зокрема, досить ґрунтовно аналізуються різні модифікації головної релігійної ідеї — ідеї бога. Виходячи з даних конкретно-соціологічних досліджень, автори правильно зауважують, що «у свідомості сучасних віруючих уявлення про бога — це досить різноманітне і суперечливе переплетіння: від старозавітного антропоморфізму, через пантеїстичне ототожнення його з природою, дійстичне обмеження роллю першорудя Всесвіту або морального першоджерела, політеїстичне приниження його до ряду «інших богів», аж до невизначеного «щось є» і прямої заяви віруючого: «Я собі бога не уявляю». В сучасній масовій релігійній свідомості уявлення про бога — це мішанина різних поглядів, нерозрізнених, синкретичних» (стор. 18—19).

¹ Ідейна криза релігії і релігійний модернізм. К., 1974, 332 стор.

У спробах сучасних богословів і філософів-ідеалістів захистити релігію від неминучої кризи помітні дві основні тенденції. Перша полягає в апеляції до містичних ідей релігії, посиленні її консерватизму, відмежування від впливу сьогодишнього життя, друга — в осучасненні релігії, намаганні зробити її співзвучною духові часу і запитам нинішніх людей. Особливу увагу під час розгляду другої тенденції автори приділяють богошуканню, яке становить той аспект релігійного модернізму, що виводить його за межі традиційних концепцій і уявлень. Якщо модернізм релігії загалом зводиться до спроб осучаснення наявних віросповідних форм, то богошукання прагне запропонувати «нових» богів, «нові» моделі релігії.

Наголосивши, що богошукання має свої традиції (Бердяєв, Булгаков, Гіппіус, Мережковський та ін.), автори рецензованої праці одними з перших в науковій літературі дають ґрунтовну критику ідей сучасних богошукачів. Вони розвінчують спроби сучасного богошукання надати ідеї бога і релігії раціоналістичного змісту і соціального значення, зобразити богошукання як таке, що здатне розв'язати злободенні проблеми, поєднати релігійну активність з активністю соціальною. Це тенденції характерні для «християнського комунізму», «теології смерті бога», «безрелігійного християнства» та ін.

Заслугує на увагу критика сучасного буржуазного богобудівництва, яке, на відміну від релігійного модернізму і богошукання, виникає серед невірних і може бути властиве навіть тим людям, які вважають себе атеїстами. «Теоретичною основою його є не теологія, а філософський ревізіонізм, що веде до теології» (стор. 49). Щоб подолати кризу релігії, її апологети вдаються до модернізації традиційних теологічних ідей. Для цього вони надають наукоподібності основним ідеям релігійного світогляду, спекулюють на нерозв'язаних наукою питаннях. Автори книжки, звертаючись до сучасних наукових досягнень в галузі космології, теорій про походження життя, становлення людини і розвитку людської свідомості, показують безвідставність спроб захисників релігії подолати її кризу. Щодо «підновлених» есхатологічних та хіліастичних ідей, то вони, як звичайно, співзвучні різним апокаліптичним пророкуванням буржуазних апологетів соціального песимізму, технократичним і технофобічним теоріям. Класову, соціальну сутність цих теорій, робиться висновок у монографії, — становить відвернення трудящих від боротьби за революційне перетворення світу.

Цікавими видаються розділи праці, де розглядається застосування релігійно-філософських ідей пантеїзму і деїзму в модерністській апологетиці релігії. Пантеїзм і деїзм зазнали складної історичної еволюції і в певні періоди в різних своїх формах відігравали неоднакову історичну роль. Загалом їхня еволюція відбувалась від

своєрідних форм релігійного вільнодумства, матеріалізму і атеїзму до апологетички модернізованих форм релігії. Автори вирізняють дві протилежні тенденції у розвитку пантеїзму і деїзму. Перша з них швидко веде до атеїзму, друга — до містичної релігійності. «Пантеїзм — це не тільки форма критики релігії... Він є також і особливою формою релігійності, яка використовується часними ідеологами релігії у боротьбі проти матеріалізму й атеїзму» (стор. 14). Деїзм, який свого часу відіграв відносно прогресивну роль у критиці ортодоксальної релігії, нині постає як «зручна форма проповідання, але вже не матеріалізму, ідеалізму» (стор. 173).

Сьогодні у вголослі на перший план виступає другий тенденція. Так, пантеїстичні погляди характерні для тих буржуазних ідеологів і навіть учених, які не подолали повною мірою прамок релігійного мислення, а також тим теологам-модерністам, що шукають в них засобів «оздоровлення» релігійних засобів. Ці ідеї, як показано в книжці, подучують у філософських системах логічно позитивізму (Л. Вітгенштейн), прагматизму (В. Джеймс), у тейярдізмі та ін. Елементи деїзму спостерігаються у вчених представників «реалістичних» напрямів: сучасної буржуазної філософії (А. Уайєд, А. Венцль), в поширеному протестанському напрямі «теології кризи» (П. Тілх, Р. Бультманн, Е. Брунер) та ін. Очевидно, реалізується у монографії, «пантеїзм і деїзм використовуються для апології, оживлення релігії, створення псевдонаукової псевдофілософських теологічних систем» (стор. 331).

Що стосується буденної релігійної свідомості, то для її характерна головним чином перша тенденція: тут дійснично-пантеїстичні погляди, є вираженням занепаду традиційних форм релігійності і розкладу релігійної свідомості загалом, свідчать про проникнення усвідомість віруючих наукового і філософського світогляду. На основі матеріалів конкретно-соціологічних досліджень робиться висновок, що для багатьох віруючих дійснично-пантеїстичні погляди є переходною формою від релігійного до атеїстичного світогляду. Те, що автори по суті берше у нашій атеїстичній літературі поділи розгорнутий аналіз виявів пантеїзму і деїзму у буденній релігійній свідомості віруючих, є вагомим науковим здобутком книжки.

Загалом розділ про пантеїзм і деїзм досить вдалі. Однак автори аналізують ці течії окремо, астрагуючись від їхнього реального взаємозв'язку. Тому відчувається деяка схематичність у висновках і узагальненнях, зокрема коли йдеться про елементи пантеїзму і деїзму у поглядах окремих зарубіжних природознавців — Ейнштейна, Планка та інших. Тут потрібні більш скрупульозний розб. Адже пантеїзм чи деїзм виявляються усвідомленні цих учених на загальному фоні стихійного матеріалізму.

Викликає інтес той розділ монографії, де мовиться про пошуки альтернатив ре-

лігії у сучасному буржуазному суспільстві, зокрема, та думка, що своєрідним відображенням ідейної кризи релігії, розкладу релігійної свідомості, відходу певної частини населення капіталістичних країн від релігії є немарксистські форми атеїзму. Стільним для них є те, що їх прибічники виступають проти релігії, за секуляризацію суспільного життя. Проте більшість з них зводять атеїзм до простого заперечення віри в надприродне, уникаючи постановки важливих філософських питань або розв'язуючи їх неправильно.

Серед різноманітних форм і напрямів сучасного атеїзму у буржуазному суспільстві автори виділяють раціоналістичні (природничонауковий атеїзм), ірраціоналістичні (атеїзм екзистенціалістів та неопозитивістів) та атеїзм критичної онтології. До нефілософських форм атеїзму належить стихійний атеїзм народних мас, до якого примикає релігійний індивідуалізм, байдужість до релігії. Розрив з церквою може набрати, зазначають автори, і ліво-радикальної форми атеїзму, приміром, атеїзму анархістів та ін.

Розбираючи різні форми сучасного буржуазного атеїзму та вільнодумства, автори критично оцінюють їх позитивні і негативні моменти і показують їхню класову та філософську обмеженість, непослідовність, підкреслюючи водночас, що окремими моментами можна послуговуватися. Зокрема, у буржуазних атеїстів можна знайти цінний матеріал з питань історичної, психологічної, природничонаукової, логічної і частково філософської критики релігії, який має бути підданий марксистському аналізу і використаний в атеїстичній пропаганді.

Прагнення авторського колективу максимально пов'язати теоретичний аналіз проблем з практикою атеїстичної роботи найяскравіше виявилось у прикінцевому розділі «Особливості духовного світу сучасних віруючих і проблеми атеїстичного виховання». Тут зазначається, що зростаючий процес секуляризації, ідейна криза

релігії і, відповідно, релігійний модернізм зумовлюють зміну духовного світу сучасного віруючого, його ставлення до матеріальних і духовних цінностей, зокрема — до релігії і атеїзму. Відбувається неухильний процес масового відходу віруючих від релігії, особливо — молоді, зростає соціальна активність віруючих. За таких обставин, слушно зауважується в праці, на перший план у антирелігійній роботі висувається вимога наукового управління всіма ланками атеїстичного виховання (стор. 296). В роботі з віруючими треба враховувати негативний вплив як традиційної, так і модерністської форм релігії. Виходячи з того, що атеїстичний світогляд формується усіма формами і методами ідеологічної роботи, автори наголошують на потребі посилювати атеїстичну спрямованість політичного, трудового, морального та естетичного виховання. Підвищення ефективності атеїстичної роботи пов'язане насамперед з поглибленням її змісту, поліпшенням методики, створенням диференційованої системи виховного впливу на різні категорії віруючих (залежно від віросповідання, ступеня релігійності, віку, статі, освіченості, місця проживання та ін.). Порушуючи ці питання, автори виходять з соціологічного вивчення стану релігійності та ефективності науково-атеїстичної роботи.

Спинимося на деяких недоробках рецензованої праці. Так, слід було б чіткіше подати визначення релігійного модернізму, його співвідношення з релігійним консерватизмом, показати різницю між богословським модернізмом і модерністськими тенденціями в буденній релігійній свідомості. Якщо в книжці більш розгорнуто показано суперечливу роль дійсних поглядів у структурі буденної релігійної свідомості, то цього аж ніяк не можна сказати про пантеїстичні погляди.

Але окремі хибні не впливають на загальну оцінку монографії як ґрунтовного і цікавого дослідження актуальних проблем сучасного наукового атеїзму.

К. І. КОСУХА, М. Ф. РИБАЧУК

Наші автори

- СОХАНЬ** Лідія Василівна — доктор філософських наук, завідувача відділом філософських проблем психології Інституту філософії АН УРСР
- КИРИЛОВА** Марія Василівна — кандидат філософських наук, в. о. доцента кафедри філософії Харківського державного університету
- ТКАЧЕНКО** Олександр Миколайович — кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та інженерної психології Київського державного університету
- ОНИЩЕНКО** Василь Денисович — викладач Львівського політехнічного інституту
- ЛУК'ЯНЕЦЬ** Валентин Сергійович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПРИЛЮК** Юрій Дмитрович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ГАЄВСЬКИЙ** Борис Аркадійович — кандидат філософських наук, доцент кафедри наукового комунізму Київського державного університету
- КУЛЕШОВА** Людмила Андріївна — старший викладач кафедри марксизму-ленізму Ленінградського метеорологічного інституту
- РАДІЧУК** Микола Михайлович — викладач Львівсько-Волинського загальнотехнічного факультету Львівського політехнічного інституту
- БУЛАТОВ** Михайло Олександрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПАШКОВА** Анастасія Олександрівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри історії філософії Київського державного університету
- ОССОВСЬКИЙ** Володимир Леонідович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- СТОКЯЛО** Валентин Андрійович — кандидат філософських наук, доцент кафедри марксизму-ленізму Одеського інституту зв'язку
- ЛУК'ЯНЧИКОВА** Ася Андріївна — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПРИДУВАЛОВ** Фелікс Михайлович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Одеського державного університету

Редакційна колегія:

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВETИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

В. о. відповідального секретаря Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська думка». Телефон 29-61-27.

Технічні редактори О. Г. Вегер, Л. М. Кравченко.

Коректор В. С. Гладка

БФ 01013. Здано до складання 18.III 1975 р. Підписано до друку 13.V 1975 р. Папір друкарський № 1, формат 70×108/16. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-вид. аркушів 12,78. Тираж 2400. Замовлення К-46. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Рєпіна, 3.
Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 3, 1975 г. (на украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции 252601, Киев-1, ул. Кирова, 4, редакция журнала «Философская думка». Издательство «Наукова думка», Киев, Рєпіна, 3. Типография изд-ва «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учетно-издат. листов 12,78. Тираж 2400. Цена 40 коп.

